

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

НІКОЛАЙЧУК ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ

УДК 94 (477) "1648/179" : 355.4 (470+571 : 560) : 34 "16/17"

**ГЕТЬМАНЩИНА У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ
«ПОЛНОГО СОБРАНИЯ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ»**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Божко Олег Іванович
кандидат історичних наук,
доцент

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1 Історіографія.....	7
1.2 Джерельна база дослідження.....	21
РОЗДІЛ 2. ГЕТЬМАНЩИНА У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVII СТ. НА СТОРІНКАХ ПСЗ	29
2.1 Роль та місце українських земель у російсько-турецькій війні 1672 – 1681 рр. за матеріалами ПСЗ	29
2.2 Документи ПСЗ про Гетьманщину у російсько-турецькій війні 1686 – 1700 рр.....	50
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ У XVIII СТ. У КОНТЕКСТІ ЗАКОНОДАВСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	74
3.1 Гетьманщина і російсько-турецька війна 1710 – 1713 рр. у документах ПСЗ.....	74
3.2 Інформативний потенціал матеріалів ПСЗ з вивчення ролі та місця українських земель у російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр.....	93
3.3 Російське законодавство про Гетьманщину в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр.....	139
ВИСНОВКИ	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАУЛИ	165
ДОДАТКИ	176

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі розвитку історичної науки розширюється її джерельна база, зокрема актуалізуються масиви законодавчих матеріалів. Одним із найбільших комплексів такого роду джерел є «Полное собрание законов Российской империи» (далі ПСЗ). Воно являє найповнішу збірку нормативно-правових актів XVII – XIX ст., які стосуються найрізноманітніших аспектів історії України. Попри свою цінність, далеко не всі матеріали ПСЗ залучалися істориками. Це пояснюється їхньою великою кількістю та розміщенням за хронологічним принципом. Така структура видання змушує дослідника, задля знаходження необхідних джерел, переглядати іноді суціль дуже багато законодавчих актів. Наявний алфавітний покажчик не надто зручний, оскільки часто документи ПСЗ стосуються різних тематик. В покажчику це не відображено. На часі систематизація матеріалів ПСЗ та створення комплексних тематичних покажчиків для залучення їх до широкого наукового обігу.

Останніми роками з'явилися дослідження, оперті на аналіз та узагальнення інформації документів ПСЗ, зокрема з історії торгівлі в Південній Україні, шинкування та винокуріння, історії іноземних громад на українських землях тощо. Однак більша частина матеріалів ПСЗ досі залишається неактуалізованою. До них відносяться й джерела до історії участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах. В ПСЗ опублікована велика кількість документів, що торкаються найрізноманітніших аспектів цієї тематики, в тому числі щодо участі українських збройних сил в бойових діях на Півдні України та Кримському півострові, ролі українських земель у забезпеченні російської армії матеріальними та людськими ресурсами тощо. Систематизація та аналіз цих джерел допоможе краще розкрити роль та місце українських земель під час російсько-турецьких війн.

Тема роботи актуалізується також тим, що нині робляться спроби поставити під сумнів внесок українського народу в завоювання Північного Причорномор'я та Криму Російською імперією.

Мета і завдання дослідження – розкрити історію та перебіг російсько-турецьких війн останньої чверті XVII – XVIII ст. та участь у них Гетьманщини; систематизувати та проаналізувати джерела з обраної тематики, що вміщені в ПСЗ; визначити інформативні можливості цих матеріалів..

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- з'ясувати ступінь розробки теми в історіографії та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- розкрити, з урахуванням документів ПСЗ, загальний перебіг російсько-турецько-українського збройного протистояння останньої чверті XVII – XVIII ст.;;
- виявити, систематизувати та класифікувати матеріали ПСЗ, що стосуються участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах;
- проаналізувати зміст цих документів з метою визначення їх достовірності.

Об'єктом дослідження є опубліковані в ПСЗ матеріали щодо ролі та місця українських земель в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII – XVIII ст.

Предметом дослідження є інформативні можливості документів ПСЗ як джерела до вивчення російсько-турецько-українського збройного протистояння останньої чверті XVII – XVIII ст.

Теоретико-методологічною основою роботи є основні наукові принципи історизму, системності, об'єктивності, науковості.

Принцип історизму передбачає дослідження історичного явища конкретно у процесі його становлення та розвитку, розглядаючи не лише історичний факт, а його взаємозв'язок у часі з іншими фактами, як певну систему і цілісність.

Історизм при аналізі джерел полягає у врахуванні суспільно-політичних та соціально-економічних умов, за яких вони з'являлися.

Принцип об'єктивності передбачає врахування всієї інформації закладеної в джерелах. Це неможливо без всебічного аналізу джерельної бази, так історіографії

Основою дослідження стали загальнонаукові, історичні та джерелознавчі **методи**. Серед джерелознавчих методів зокрема застосовувалися метод джерелознавчого аналізу для прочитання та тлумачення тексту джерела, визначення його вірогідності, надійності та наукової цінності. Також використовувалися такі загальноісторичні методи, як історико-типологічний та типологічний. Серед загальнонаукових методів застосовувалися аналітичний та математичний методи.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Правобережної та Лівобережної України, Північного Причорномор'я та Криму, а також етнічних українських земель у складі російської держави (Білгородська та Воронежські губернії), тобто ті території на яких проходили бойові дії під час російсько-турецьких війн та дислокувалися українські й російські війська та їх тилові бази.

Хронологічні межі дослідження. Нижня межа дослідження визначена початком 1670-х рр., коли розпочалося активне військове протистояння між Гетьманщиною, Росією та Османською імперією. Верхня межа визначена серединою 1770-х рр., тобто після завершення війни 1768 – 1774 рр., перемога в якій закріпила за Росією Північне Причорномор'я та Крим. Після цього відбулася остаточна ліквідація української автономії та її збройних сил (лівобережних і слобідських козацьких полків, а також Запорозької Січі).

Наукова новизна роботи полягає в розробці теми, яка не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній літературі, і базується на наступних основних положеннях. Найбільш вагомими результати дослідження є такі:

вперше здійснено систематизацію та комплексний аналіз вміщених в ПСЗ джерел з історії місця та ролі українських земель під час російсько-турецького

збройного протистояння доби Гетьманщини; виокремлено групи документів, що стосуються участі українських збройних сил в російсько-турецьких війнах, залучення українців до будівництва укріплень (Українська та Дніпровська лінії), використання українських земель в якості тилової бази для російської армії, розкрито особливості використання матеріалів ПСЗ в історичних дослідженнях.

Удосконалено знання про український аспект російсько-турецького збройного протистояння останньої чверті XVII – XVIII ст.; розширено джерельну базу цієї тематики шляхом систематизації та аналізу матеріалів ПСЗ.

Отримали подальший розвиток вивчення участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII – XVIII ст., розташування на українських теренах російських військ, дослідження історії Гетьманщини та Півдня України.

Практичне значення. Матеріали та висновки дослідження можуть бути використані у працях джерелознавчого, історичного та військово-історичного характеру, зокрема при вивченні участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах, історії українських збройних сил та для підготовки праць і розробки курсів з історії українського війська, російсько-турецьких війн, Гетьманщини та відповідних навчальних посібників.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження оприлюднені на VI, VII та VIII Міжнародних наукових конференціях студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2013 р., 2014 р., 2015 р.) та XII і XIII Міжнародних наукових конференціях студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна: Історія» (Київ, 2014 р., 2015 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 5 публікаціях у наукових фахових виданнях, у тому числі одна стаття – в зарубіжному виданні. Окремі положення та результати дисертації додатково відображені у 5 публікаціях тез та виступів на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія

Законодавчі матеріали займають важливе місце серед історичних джерел. Вони містять у собі інформацію з найрізноманітніших аспектів історії України. Одним з найбільших комплексів законодавчих актів XVII – XVIII ст. є ПСЗ. В ньому наявні джерела з історії участі українського народу у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII – XVIII ст.

Досліджувати такі джерела неможливо без вивчення історії створення та особливостей самого ПСЗ.

Перші спроби проаналізувати ПСЗ містяться в передмові до його першого тому. Вона складається з 4-х частин.

В першій частині упорядники ПСЗ пояснювали причини та мету створення цього комплексу документів. Вони наголошували на необхідності загального оприлюднення та доступності законодавчих актів і неповноті попередніх зводів законів.

В другій частині передмови основні правила укладання та публікації ПСЗ, обґрунтовувалися хронологічні рамки, а також умови, за якими відбиралися документи, оскільки ПСЗ вміщує не тільки закони, а й судові рішення, міжнародні договори та інші документи, що за своєю суттю не є законодавчими актами. Також пояснювалося, які документи та з яких причин не були внесені до ПСЗ¹.

В наступній частині передмови укладачі ПСЗ детально описали джерела формування збірника, тобто з яких архівів чи державних установ залучалися документи.

---

¹ ПСЗ. – Т.1. – 1830. – С. 5 – 15.

Четверта частина являє собою опис структури ПСЗ, тобто перелік кількості документів, особливості їх публікації, кількість томів та документів в них, хронологічні рамки, покажчики тощо².

В цілому, в передмові до ПСЗ досить ґрунтовно проаналізовано цей комплекс документів. Інформація подана в ній стала одним із основних джерел для дослідження ПСЗ. Однак, слід враховувати, що передмову писали творці ПСЗ, тому в ній присутній певний суб'єктивізм, що проявляється в ігноруванні недоліків ПСЗ: неповнота, помилки в датуванні, залучення незаконодавчих за своєю суттю документів тощо.

Після публікації ПСЗ стало предметом уваги юристів, котрі намагалися проаналізувати особливості цієї юридичної пам'ятки. Одним із перших став М. М. Сперанський, який був ідейним натхненником створення ПСЗ та фактично очолював II Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, що займалося кодифікацією російського законодавства. Крім того, він працював у кодифікаційній комісії 1804 р, напрацювання якої широко залучалися під час укладання ПСЗ.

В дослідженнях, присвячених першому Зводу законів (збірці діючих законодавчих актів), М. М Сперанський розглянув й ПСЗ. Він пояснював причини укладання такого масштабного кодексу документів та наголошував на перевагах обраного ним варіанті кодифікації,. Зокрема, М. Сперанський вказав на необхідність створення збірки всіх існуючих законів (власне ПСЗ), яке мало стати основою для створення зібрання всіх діючих законів (Зводу законів).

Також, він звернув увагу на те, що попередні кодифікаційні комісії не враховували тієї обставини, що діюче законодавство постійно розвивається, а, відповідно, між діяльністю різних комісій воно постійно поповнюється новими актами, що кодифікатори мають враховувати. Саме тому М. М. Сперанський вирішив, що систематизація законодавства Російської імперії повинна

---

² Там же. – С. 15 – 18.

проводитися до визначеного відрізка часу, а все те, що буде прийнято пізніше, повинно зводитися до відповідних реєстрів, які дозволять в майбутньому безболісно внести зміни до створених кодексів законів³

Крім того, він намагався знайти виправдання тим помилкам чи упущенням, що були допущені при публікації ПСЗ. М. М. Сперанський пояснював їх масштабом роботи кодифікаційної комісії та великою кількістю документів. Відзначивши досягнення II Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії в кодифікації російського законодавства, М. М. Сперанський фактично замовчував внесок попередніх кодифікаційних комісій. Адже спроби кодифікації та впорядкування законодавства в Росії велися ще з початку XVIII ст., а М. М. Сперанський широко використовував матеріали та напрацювання кодифікаційної комісії 1804 р.⁴

В. Карнович відзначив важливість ПСЗ як юридичної пам'ятки, що повинна широко застосовуватися в правничій практиці, так і важливого історичного джерела. Він підкреслював недоліки попередніх зводів законів, які не відзначалися такою кількістю документів. Також автор розглянув залучення документів до ПСЗ, особливості їх публікування та співвідношення між ПСЗ та першим Зводом законів. Основним джерелом дослідника стала передмова до першого тому ПСЗ⁵.

---

³ Филиппов А. Н. Сперанский, как кодификатор русского права/ Филиппов А.Н. // Русская мысль. – 1892. – №10. – С. 195 – 197.

⁴ Сперанский М. М. Краткое историческое обозрение комиссии составления законов. Предположения к окончательному составлению законов / М. М. Сперанский // Русская старина. – 1876. – № 2. – С. 43-55; Сперанский М. М. Обозрение исторических сведений о Своде законов / Сперанский М. М. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной е.и.в. канцелярии, 1837. – 198 с.

⁵ Карнович Е. П. О Полном Собрании Законов Российской империи / Е. П. Карнович // Русская старина. – 1874. – № 6. – С. 408–412.

Є. О. Нефедьєв розглянув причини видання ПСЗ та першого Зводу законів. Вся увага в дослідженні відводилася Зводу законів. Це пояснювалося тим, що він вміщував лише діючі нормативно-правові акти, розміщені в тематичному порядку (кримінальні закони, цивільні, митні тощо) та став основою для впорядкування та вдосконалення всього російського законодавства. Що ж до ПСЗ, то Є. О. Нефедьєв відзначив його важливість для розвитку російського законодавства, оскільки воно стало базою для створення Зводу законів.⁶

М. М. Корево подав опис структури ПСЗ, а також склав таблицю з розподілом документів по роках⁷.

Найбільш ґрунтовним дослідженням ПСЗ в дореволюційний період стала праця О. Н. Філіппова⁸. Він проаналізував попередні праці про ПСЗ. Крім того, дослідник проаналізував передмову до першого тому ПСЗ, яку відзначив, як дуже важливе, але надто суб'єктивне джерело до вивчення ПСЗ. Також він здійснив аналіз опублікованих в ПСЗ матеріалів, зокрема розглянув принципи відбору документів, що увійшли до ПСЗ, провів теоретичний аналіз таких понять, як «закон», «указ», «розпорядження», «грамота». Велику увагу автор приділив повноті ПСЗ, зокрема дослідивши процес залучення документів з архівів та державних установ. В цілому, праця О. Н. Філіппова стала першим серйозним дослідженням ПСЗ, де детально проаналізовані переваги і недоліки цього кодексу

---

⁶ Нефедьєв Е. А. Причины и цель издания Полного Собрания и Свода Законов с точки зрения Сперанского / Нефедьєв Е. А. – Казань: Типография Губернского Правления, 1889. – 36 с.

⁷ Корево Н. Н. Об издании законов Российской империи в 1830 – 1899 гг. / Корево Н. Н. – СПб.: А.С. Суворин, 1900. – 150 с.

⁸ Филиппов А. Н. К вопросу о составе Первого Полного Собрания Законов Российской империи / Филиппов А. Н. – М.: Печатня А. Снегиревой, 1916. – 120 с.

законів. Вона і на сьогодні залишається одним з найбільш ґрунтовних досліджень ПСЗ.

Розглядалося ПСЗ, хоча й побіжно, й у працях присвячених діяльності II Відділення Його Імператорської Величності канцелярії. Зокрема, це праця П. М. Майкова та дослідження, присвячене ювілею створення II Відділення⁹. В них описано діяльність II Відділення в сфері кодифікації законодавства Російської імперії. В ювілейній праці вперше визнали недоліки ПСЗ на офіційному рівні: «...одним словом II Отделение употребило все старания, чтоб Собрание Законов сделать возможно-полным и, ежели в нем есть пробелы, и в строгом смысле его нельзя назвать Полным Собранием, то по крайней мере, оно было и доньне остается полнейшим...»¹⁰. В цілому, серйозний аналіз ПСЗ в цих працях відсутній.

Певна інформацію щодо створення ПСЗ пов'язана з життєписами М. М. Сперанського. Зокрема, це біографічні дослідження М. А. Корфа та С. М. Сердонина¹¹. Вони навели відомості про діяльність М. М. Сперанського в ході кодифікації законодавства та про його погляди, що тісно пов'язане зі створенням ПСЗ.

В радянський період ПСЗ як предмет дослідження не було досить популярним.

---

⁹ Майков П. М. Второе отделение с.е.и.в. канцелярии / Майков П. М. – СПб.: И. Н. Скороходов, 1906. – 321 с.; Краткий очерк деятельности Второго Отделения СЕИВК. 1826–1876. – СПб.: тип. 2-го отд-ния СЕИВК, 1876. – 178 с.

¹⁰ Там же. – С. 178.

¹¹ Корф М. А. Жизнь графа Сперанского: в 2 т. / Корф М. А. – СПб: Издание Императорской публичной библиотеки, 1861 – Т. 2. – 1861. – 366 с.; Середонин С. М. Граф М. М. Сперанский / Середонин С. М. – СПб.: Изд. Цент. Тип., 1897. – 195 с.

М. В. Сидорчук здійснила детальний аналіз кодифікаційних робіт II відділення канцелярії першої третини XIX ст. Основна увага роботи була прсвячена Зводу законів, а ПСЗ розглядалося лише як історична пам'ятка, що не має особливого значення¹².

Українські дослідники А. Д. Машков та І. Ю. Марчук здійснили аналіз процесу кодифікації російського законодавства в 1830-х рр. на основі праць М. Сперанського¹³. Основну увагу вони звернули на перший Звід законів, а ПСЗ згадали побіжно. Однак аналіз поглядів М. Сперанського щодо кодифікації законодавства може бути корисним для дослідження ПСЗ, яке стало основою для створення першого Зводу законів.

В працях Т. М. Баженової, О. П. Вафіної, С. В. Кодана, О. В. Міцкевича, А. Ф. Шебанова досліджено процес створення та публікації ПСЗ¹⁴. В. М. Галузо

---

¹² Сидорчук М.В. Систематизация законодательства России в 1826 – 1932 гг.. дис. ... канд. юрид. наук / Сидорчук Марина Викторовна. – Ленинград, 1983. – 189 с.

¹³ Марчук І. Ю., Машков А.Д. Сперанський про причини та завдання проведення систематизації законодавства Російської імперії, а також про складнощі, які виникли в процесі її здійснення / І. Ю. Марчук, А. Д. Машков // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки» – Т.24. – 2011. – С. 13 – 21.

¹⁴Баженова Т. М. «К единообразию и правильному составу Законов российских...» (Создание и издание Поного собрания и Свода законов Российской империи) / Т. М. Баженова, С. В. Кодан // International journal of Russian studies. – 2008. – № 2. – С. 110 – 119; Вафина О. П. Поиски путей и проведение систематизации имперского законодательства в России первой половины XIX в. / О. П. Вафина, Н. И. Красняков // Научный вестник УрАГС: политология, экономика, социология, право. – 2008. – № 4. – С. 147 – 181; Кодан С. В. Полное собрание законов Российской империи (к 175-летию издания) / С. В. Кодан // Российский

детально розглянув структуру та наповнення ПСЗ документами, зокрема уточнив їх кількість документів, оскільки в ПСЗ деякі документи подавалися в додатках та часто не нумерувались¹⁵.

А. О. Смирнова, на основі широкого кола архівних матеріалів, спогадів та інших джерел, проаналізувала діяльність II Відділення Власної Його Імператорської величності канцелярії¹⁶. Вона уточнила час початку роботи над ПСЗ, дослідила, як були розподілені завдання між чиновниками, як між ними будувалися взаємовідносини, організацію збору законодавчого матеріалу, його систематизацію і підготовку до друку та проблеми, що виникали в процесі кодифікації.

Якщо ПСЗ як юридична пам'ятка доволі часто ставало предметом вивчення, то праць, які розглядали б матеріали ПСЗ в якості історичного джерела не так багато.

юридический журнал. – 2006. – № 1. – С. 145 – 149; Мицкевич А. В. Систематизация законов Российской империи М. М. Сперанским / А. В. Мицкевич // Журнал российского права. – 2001. – № 5. – С. 154-160; Шебанов А. Ф. Из опыта создания Полного Собрания законов и Свода законов в дореволюционной России / А. Ф. Шебанов // Правоведение. – 1967. – № 2. – С. 96 – 107; Шебанов А. Ф. Полное собрание законов Российской империи (из истории систематизации законодательства в России) / А. Ф. Шебанов // Труды ВЮЗИ. - №14. – 1970. – С. 277 – 298.

¹⁵ Галузо В. Н. Систематизация законодательства в России (1649 – 1913) / Галузо В.Н. – М.: ЮНИТИ: Закон и право, 2007. – 111 с.

¹⁶ Смирнова А. А. Второе отделение Собственной Е.И.В. канцелярии: 1826 – 1882: дис... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Смирнова Анна Александровна. – СПб., 2009. – 359 с.

Джерелознавчі дослідження ПСЗ вперше з'явилися в радянський період. Однією з перших, хто розглянув їх в контексті історичного джерелознавства стала українська дослідниця М. А. Литвиненко¹⁷.

Вона провела загальний огляд законодавчих актів, як історичних джерел, методику їх аналізу, особливості використання в дослідженнях. М. А. Литвиненко розглядала ПСЗ як найбільш повне зібрання законодавчих матеріалів XVIII ст. Вона відзначила особливості розміщення в ньому документів (нумерація, заголовки), при цьому вказала на низку недоліків, а саме – неточності, пропуски слів та фраз, помилки в датуванні. Головним з них, на думку автора, є неповнота та невнесення до ПСЗ роз'яснень та інструкцій до законів, що показували особливості обговорення, прийняття законодавчих актів та відношення до них представників різних соціальних груп (наприклад, протоколи засідань Сенату чи Кабінету Міністрів)¹⁸. Якщо перше положення не викликає заперечень, то відсутність документів про прийняття законів, очевидно, обумовлена характером самого видання і не може вважатися його недоліком.

М. А. Литвиненко навела приклади використання матеріалів ПСЗ як історичного джерела, констатувавши їхній великий інформаційний потенціал для дослідження соціально-економічної історії України¹⁹. На жаль, дослідниця не конкретизувала можливості використання текстів ПСЗ для висвітлення історії української культури, військової історії та інших тематичних напрямків. Спостереження М. А. Литвиненко, здійснені в широкому контексті розгляду писемних джерел з історії України, загалом, стали першою вдалою спробою характеристики вагомого значення ПСЗ для дослідження історії України.

---

¹⁷ Литвиненко М. А. Джерела з історії України XVIII ст. / Литвиненко М. А. – Х.: Вид-во Харківського університету, 1970. – 205 с.

¹⁸ Там же. – С. 16 – 20.

¹⁹ Там же. – С. 18 – 28.

Л. Г. Бескровний відзначив, що в ПСЗ зосереджені статuti армії та флоту, матеріали про штати, озброєння, спорядження та комплектацію російського війська. При цьому, він не згадав про наявність в ПСЗ документів про іррегулярні війська, війни (маніфести про оголошення воєн, мирні договори) тощо. Також автор вказав на хронологічне розміщення документів в ПСЗ, наявність зручних покажчиків й, водночас, наголосив на неповноту ПСЗ та необхідність залучення інших публікацій документів при дослідженні військової історії²⁰.

Останнім часом з'явилися джерелознавчі дослідження, де проаналізовано окремі групи матеріалів ПСЗ. Ю. І. Головка виявив та систематизував документи ПСЗ щодо розвитку торгівлі в Південній Україні²¹. Ю. С. Негода проаналізував джерела з історії іноземних громад в українських містах²². Законодавчі матеріали

---

²⁰ Бескровний Л. Г. Очерки по источниковедению военной истории России / Бескровный Л. Г. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1957. – С. 107 – 109.

²¹ Головка Ю. І. Матеріали «Повного зібрання законів Російської імперії» як джерело зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / Ю. І. Головка // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – №30. – С. 252 – 255.

²² Негода Ю. С. Інформаційний потенціал законодавчих актів Російської імперії з історії грецької громади м. Ніжина (XVIII-XIX ст.) / Ю. С. Негода // Література та культура Полісся. – Випуск 64. – Ніжин, 2011. – С. 34-39; Негода Ю. С. Законодавчі акти Російської імперії як джерело з історії правового статусу іноземних купців України (XVIII – XIX ст.) / Ю. С. Негода // Наукові праці. Історія. – № 142. – 2011. – С. 75 – 82.

з історії військових поселень російської армії в Україні в XIX ст., в рамках розглядуваного корпусу, проаналізувала В. Л. Цубенко²³.

І. І. Лиман подав варіант покажчика опублікованих в ПСЗ матеріалів з історії православної церкви в Південній Україні. Хоча він стосується джерел з церковної історії, його можна використати під час створення покажчиків документів з інших тематик²⁴.

Аналіз вміщених в ПСЗ джерел щодо ролі та місця українських земель у російсько-турецьких війнах неможливе без залучення конкретно-історичних праць про них. Найбільше нас цікавлять ті дослідження, автори яких використали матеріали ПСЗ.

В дореволюційний період, історики практично не залучали тексти ПСЗ при вивченні російсько-турецьких війн. Хоча, звичайно, були й винятки. О. К. Байов широко використав матеріали ПСЗ у своєму дослідженні війни 1735 – 1739 рр. Він охарактеризував ПСЗ як *«капитальнейший первоисточник»* для вивчення подій російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. А. К. Байов наголосив, що в ПСЗ вміщені не тільки законодавчі акти, а й розпорядження окремих найвищих органів виконавчої влади, що давало неоцінний матеріал для дослідження збройних сил Російської імперії. Сам автор використав ПСЗ для дослідження структури та

---

²³ Цубенко В. Л. Джерела з історії військових поселень в Україні в першій половині XIX ст. / В. Л. Цубенко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 11. – С. 169 – 176.

²⁴ Лиман І. І. Упорядкування Анотованого тематичного покажчика актів Повного Зібрання законів Російської імперії в контексті вивчення політики центральної світської та духовної влади щодо церкви на півдні України / І. І. Лиман // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. – Випуск 3. – Мелітополь, 2004. – С. 232 – 241.

комплектації російської армії в першій третині XVIII ст., забезпечення її продовольством, фуражем, кіньми, тягловою силою та засобами пересування²⁵.

Д. І. Яворницький використав у своїх дослідженнях низку документів ПСЗ, що стосувалися участі запорожців у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII – першої третини XVIII ст.²⁶.

Ф. Ф. Ласковський залучив матеріали ПСЗ з історії будівництва та функціонування Української та Дніпровської оборонних ліній. Він не провів комплексного аналізу текстів ПСЗ, однак використання цих документів значно посприяло введенню їх до більш широкого наукового обігу²⁷.

Водночас в переважній більшості дореволюційних праць про російсько-турецькі війни останньої чверті XVII – XVIII ст. ПСЗ не використовувалося. Зокрема, ПСЗ оминули своєю увагою такі дослідники як М. І. Богданович, Н. І. Косиненко, Г. А. Леер, А. М. Петров²⁸.

---

²⁵ Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736 – 1739 гг.: в 2 т. / Байов А. К. – СПб.: Электро-тип. Н.Я. Стойковой, 1906. – Т. 1: Первые три года войны. – 1906. – 828 с.; т. 2: Кампания 1739 г. – 1906. – 398 с.

²⁶ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Яворницький Д. І. – К. : Наук. думка, 1990 –1993. – 3 т.

²⁷ Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России: в 4 ч. / Ласковский Ф. Ф. – СПб.: Императорская академия наук, 1858 – 1866. – Ч. 3: Опыт исследования инженерного искусства после Императора Петра I до Императрицы Екатерины II. – 1865. – 1022 с.

²⁸ Богданович М.И. Замечательнейшие походы Петра Великого и Суворова. Публичные лекции военной истории, по высочайшему повелению читанные в 1846 г. / Богданович М. И. – СПб.: Тип. Карла Крайя, 1846. – 240 с.; Богданович М. И. Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турции /

В радянський період ситуація практично не змінилася. О. М. Апанович, яка дослідила участь українських збройних сил в російсько-турецьких війнах, роль українських земель у матеріальному забезпеченні російських військ під час війни 1735 - 1739 та участь українців в будівництві оборонних споруд в межиріччі р. Дніпра та Сіверського Дінця, хоча і використала низку законодавчих актів ПСЗ, однак залучала їх не напряму, а переважно посилаючись на працю вище згаданого А. К. Байова²⁹.

На сучасному етапі розвитку історичної науки ставлення істориків до ПСЗ змінилося. Його стали більш широко залучати його до історичних досліджень. Цьому посприяла й активізація вивчення українсько-російсько-турецького збройного протистояння останньої чверті XVII – XVIII ст.

Участь українського козацтва у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст., розглянув, в тому числі із залученням матеріалів ПСЗ, В. М. Заруба. Він дослідив особливості тогочасного становища українських земель в цілому, та

Богданович М. И. – СПб.: Тип. Эдуарда Веймара, 1852. – 295 с.; Косиненко Н. И. Первая Русско-турецкая семилетняя война: Чигиринские походы, 1677-1678 гг. / Косиненко Н. И. – СПб: Издание В. Березовского, 1911. – 82 с.; Леер Г. А. Обзор войн России от Петра Великого до наших дней: в 4 ч. / Леер Г. А. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсио, 1893. – Ч. 1. – 1893. – 278 с.; Петров А. Н. Влияние турецких войн с половины прошлого столетия на развитие русского военного искусства: в 2 т. / Петров А. Н. – СПб.: Военная тип., 1893-1894. – Т. 1. – 1893. – 418 с.; Петров А. Н. Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769-1774 год: в 5 т. / А. Н. Петров. – СПб.: Тип. Э. Веймара, 1866-1874. – 5 т.

²⁹ Апанович О. М. Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії / Апанович О. М. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961 р. – 299 с.; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 232 с.

лівобережного козацтва зокрема, участь українських збройних сил у війнах між Російською та Османською імперіями³⁰.

Участь наддніпрянського козацтва у російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. розкрита в дослідженні О. А. Репана³¹. Він розкрив становище рядових козаків та старшини напередодні війни та зміни у їх ставленні до козацької служби, участь козаків у війні, їх взаємовідносини з російськими військами та використання козацьких полків російським командуванням.

Т. Чухліб проаналізував вплив українського чинника на взаємовідносини Росії, Туреччини, країн Східної та Західної Європи³².

Участь слобідського козацтва у війнах російської держави, в тому числі і російсько-турецьких війнах розглянув Д. В. Журавльов³³.

---

³⁰ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.

³¹ Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735 – 1739 рр. / Репан О. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. – 195 с.

³² Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1713 рр.) / Т. В. Чухліб. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 288 с.; Чухліб Т. В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648 – 1721 рр. / Чухліб Т. В. – К.: Видавництво Олени Теліги, 2009 р. – 616 с.; Чухліб Т. В. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 рр. / Чухліб Т. В. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.

³³ Журавльов Д. В. Військова справа в слобідських козацьких полках у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Журавльов Денис Володимирович. – Х., 2002. – 183 с.

Праці О. А. Гукової, Г. П. Заїки та В. О. Пірка стосуються історії будівництва та функціонування системи укріплень в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця, в тому числі ролі українців в її будівництві та впливу цієї системи на колонізацію Південної України. Автори широко залучали матеріали ПСЗ³⁴.

Історію української ландміліції, її формування, участі в бойових діях під час російсько-турецьких війн розглянули М. М. Петрухинцева та Г. Г. Шпитальова³⁵. Основною джерельної бази їх досліджень стало ПСЗ.

Крім того, під час роботи над дисертацією залучалися дослідження з історії Гетьманщини³⁶.

---

³⁴ Гукова Е.А. Оборона южных рубежей России в XVIII веке: Украинская линия и Украинский ландмилицкий корпус (1710 – 1780 гг.): дис... канд. ист. наук: 07.00.02. / Гукова Елена Арсеновна. – М., 2009. – 261 с.; Заїка Г. П. Українська лінія / Заїка Г. П. – Київ – Полтава: Археологія, 2001. – 88 с.; Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця (друга половина XVII – XVIII ст.) / Пірко В. О. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – 176 с.

³⁵Петрухинцев Н. Основные этапы «ландмилицкой реформы» 1710 – 1730-х годов // Н. Петрухинцев / Военное прошлое государства Российского: утраченное и сохраненное. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 250-летию Достопамятного зала, 137 сентября 2006 года. СПб., 2006. – Ч. 3. – С. 32 – 33; Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція / Шпитальов Г. Г. – К.: б. в., 2013. – 150 с.

³⁶ Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / Гуржій О. І. – К.: Основи, 1996. – 223 с.; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Дядиченко В. А. – К.: АН УРСР, 1959. – 532 с.; Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / Когут З. – К.: Основи, 1996. – 317 с.; Мельник Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття:

Отже, огляд історіографії дозволяє зробити висновок про те, що ПСЗ в основному досліджувалося як юридична пам'ятка. Лише невелика частина матеріалів ПСЗ стала предметом окремих джерелознавчих досліджень.

1.2 Джерельна база дослідження

Основою джерельної бази дисертації є вміщені в ПСЗ документи.

ПСЗ було створене під час кодифікації законодавства Російської імперії в першій третині XIX ст. II відділенням Власної Його Імператорської Величності Канцелярії. Перше засідання II віділення пройшло 24 квітня 1826 року. На ньому М. М. Сперанський оголосив про створення ПСЗ, яке мало стати першим кроком до загальної кодифікації російського законодавства³⁷.

Відразу після початку роботи перед співробітниками II віділення постали значні труднощі. Основною проблемою стало те, що законодавчі акти були розпорошенні по різноманітним архівам. Так, до початку XVIII ст. закони в основному зберігалися в архівах приказів, зокрема Посольського, Розрядного, Помісного, Іноземного тощо. На 20-ті роки XIX ст. їх об'єднали в архіві Міністерства юстиції. З 1711 року, тобто після створення Сенату, оригінали законодавчих актів почали зберігати в Санкт-Петербурзькому сенатському архіві та Московському архіві іноземних справ. Крім того, багато документів

навчальний посібник / Мельник Л. Г.; Міністерство освіти України, Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: ІЗМН, 1997. – 231 с.

³⁷ Смирнова А. А. Второе отделение Собственной Е.И.В. канцелярии: 1826-1882: автореф. дис.на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 / Смирнова Анна Александровна. – М., 2009. – С. 21-22.

зберігалося в архівах вищих державних органів, наприклад в Головному штабі, Синоді тощо. Це значно ускладнювало роботу по збору документів³⁸.

Основою ПСЗ став реєстр законодавчих актів, створений кодифікаційною комісією 1804 р., який налічував 23 433 акти. Перед кодифікаторами постало завдання впорядкувати цей реєстр та доповнити його виявленими в архівах документами. Робота по створенню реєстру законодавчих актів співробітниками II відділення тривала 8 місяців. Основна частина роботи була виконана силами 4 основних чиновників та 2 помічників. Вони вивчили фонди двох головних архівів: сенатського та інспекторського департаменту. Одночасно створювалося два реєстри: хронологічний та алфавітний. Перший - для ПСЗ, тоді як другий для Зводу законів. Загальна кількість зареєстрованих актів склала 53 239 документи³⁹.

При цьому, виникло питання, що безпосередньо вважати законом та що власне вносити до ПСЗ. Принцип відбору матеріалів до ПСЗ було визначено самими упорядниками в передмові до першого тому зібрання: *В составе сего собрания, под именем законов, вменены, по порядку времени, все постановления, ко всегдашнему исполнению от верховной власти, или именем ее от учрежденных ею мест и правительств происшедшие, по всем частям государственного управления, без всякого изъятия. При сем не было допускаемо различия между законами, ныне действующими, и законами отмененными...»*. Таким чином, до ПСЗ повинні були бути включені всі акти, що мали силу закону⁴⁰.

---

³⁸ Сидорчук М. В. Полное собрание законов Российской империи. История Создания / М. В. Сидорчук // Правоведение. – 1991. – № 4. – с. 92 – 93.

³⁹ Галузо В. Н. Систематизция законодательства в Росси (1649 – 1913) / В. Н. Галузо. – М.: ЮНИТИ: Закон и право 2007. – С. 78-80.

⁴⁰ ПСЗ. – Т.1. – 1830. – С.18.

Однак М. М. Сперанський значно ускладнив завдання тим, що окрім власне законів увів багато історичних та історико-юридичних пам'яток, які формально не підпадали під визначення закону. Зокрема, до ПСЗ вносили ще дві категорії актів, а саме *«судебные решения, допущенные, в известных случаях, в состав Собрания»* та *«распоряжения, по существу своему частные и случайные, но по историческому их достоинству важные. Они сохранены в Собрании, как памятник того века, как указание общественных его нравов, как изображение гражданской его жизни»*. Прикладом таких документів стало, зокрема, оголошення про здачу м. Смоленська, опис церемонії в'їзду царя Олексія Михайловича до Москви тощо. Таким чином, це руйнувало саму концептуальну задумку ПСЗ, оскільки воно з кодексу законів перетворювалось у збірку джерел культурно-історичного характеру⁴¹.

Сам М. М. Сперанський був послідовним противником включення до ПСЗ текстів судових рішень, оскільки вони являлися рішеннями, сила яких вичерпувалась окремим випадком. Однак, він змушений був відмовитися від розмежування законодавства та судової практики й визнати важливість певної частини останньої, усунення якої з ПСЗ призвело б до глибоких розривів в системі права. Все ж, частина документи, які вносилися до Повного зібрання законів піддавалися ревізії й не була внесена до кодексу.

Причини за якими законодавчі акти не вносилися до ПСЗ були різними. По-перше, до ПСЗ не внесли закони, які вважалися секретними, в першу чергу ті, в яких спеціально прописувалася заборона публікації. До них відносилися, зокрема, деякі міжнародні договори та трактати. По-друге, до ПСЗ не увійшли документи які за різними причинами не були знайдені чи невчасно доставлені⁴².

---

⁴¹ Тесля А. А. Источники гражданского права Российской империи XIX – начала XX века / Тесля А. А. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2005. – С. 145 – 150

⁴² Там же. – С. 151 - 152.

Виконавши роботу над оформленням реєстрів наявних законів та відкинувши низку законодавчих актів через згадані вище причини, упорядники внесли до ПСЗ 30060, більшість з яких відноситься до епохи імператриці Катерини II (5948 актів) та імператора Олександра I (10822 акти)⁴³.

В цілому, ПСЗ вміщує понад 30 тис. документів, датованих від 1649 р. до 1825 р. (з 29 січня 1649 р. – дати публікації «Соборного Уложения» до оприлюднення маніфесту від 12 грудня 1825 р. про вступ на російський престол Миколи I). Вони об'єднані у 40 томів і мають суцільну нумерацію. ПСЗ має хронологічний та алфавітний покажчики, книги штатів і тарифів. Пізніше надруковано, як додаток до ПСЗ, книгу креслень та малюнків, яка, не увійшла в загальну нумерацію томів. Отже, всього ПСЗ складається з 45 томів.

В перших 40-ка томах вміщено 30600 документів, кожен з яких має свій порядковий номер. Ця нумерація скрізна. Крім того, в томі XL вміщено «*Общее приложение к томам Полного Собрания законов*», яке містить додаткові (тобто відсутні у загальному переліку) нормативно-правові акти до томів VI, VII, VIII, XI, XII, XIV, XVIII, XIX, XXIII, XXV, XXVII, XXIX, XXX, XXXX, XXXIII, XXXV, XXXVI, XXXVII, XXXVIII, XXXIX – всього включено 145 законодавчих актів. При цьому, загальна нумерація законів (30600) не порушується. Ці доповнення здійснені шляхом додаванням до кожного з актів, які уже мали порядковий номер, малої латинської літери з крапкою з правої сторони (наприклад «3924а.»). Том XLI являє собою «*Реестр хронологический*». Том XLII є «*Реестром алфавитным*» і складається з двох частин (Відділення I та Відділення II). В першій – охоплено алфавіт від літери «А» до літери «К». В другій частині – літери від «Л» до «Я». Том XLIII ПСЗ також представлений у вигляді двох частин. В них представлені «*Штаты военно-сухопутные(1711-1800)*» та «*Штаты военно-сухопутные (1801-1825)*».

---

⁴³ Галузо В. Н. Систематизция законодательства в России (1649 – 1913) / Галузо В. Н. – М.: ЮНИТИ: Закон и право 2007. – С. 100 – 101.

Крім того, в цьому томі вперше вжито термін «книга» в значенні «*Книга штатів*». Том XLIV також розділений на дві частини. До першої внесено «*Штаты военно-морские(1711-1825)*». До другої – «*Штаты по духовной части. Штаты по гражданской части*». До тому XLV ПСЗ включена «*Книга тарифів (1724-1822)*».

ПСЗ має низку недоліків. Зокрема, наявні помилки в датуванні чи нумерації документів. Це, в свою чергу, ускладнює пошук необхідних матеріалів. Показчики не набагато полегшують роботу з ПСЗ. При роботі з хронологічним показником слід враховувати помилки в датуванні. Наприклад, в різних документах ставилась або дата розробки цього законопроекту, або дата його прийняття, або дата опублікування. Крім того, часто в укладачів ПСЗ не було можливості точно датувати документ, тому в деяких з них зазначено лише місяць, а то й рік, без уточнення конкретних днів.

Алфавітний показчик не дає змоги відшукати абсолютно всі матеріали з певної тематики, оскільки законодавчі акти часто стосувались певних питань побіжно, тоді як показчик розподіляє документи лише за основною тематикою.

Складені упорядниками заголовки іноді не повно відображають зміст документу. Наприклад, з назви іменного указу від 11 лютого 1736 р. «*Об учреждении почт во всей Малороссии и о штрафах положенных за укрывательство беглых*» не ясно, що в ньому також містяться розпорядження стосовно виробництва пороху в Гетьманщині та Слобожанщині. Таких випадків немало, тому актуальним є систематизація матеріалів ПСЗ та створення окремих тематичних показчиків документів.

З історії участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII – XVIII ст. та участі в ПСЗ виявлено 282 документи. Найбільше законодавчих актів (120) стосується участі Гетьманщини в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. Війни 1672 – 1681 рр. та 1686 – 1700 рр. представлені відповідно 52-ма та 45-ма законодавчими актами. Російсько-турецька війна

1768 – 1774 рр. представлена 41 документом. Найменше нормативно-правових актів (13) стосуються участі Гетьманщини у війні 1710 – 1713 рр.

Дві третини виявлених матеріалів (207 документів) з теми дисертації є указами. Вони були основним, найчисельнішим та найрізноманітнішим видом законодавчих актів російської держави у XVII – XVIII ст. Укази регулювали практично всі сфери державного та суспільного життя. Переважна більшість (143 акти) з них була іменними, тобто виходили від імені монарха.

Також нами виявлено 61 сенатський указ. Ці документи не завжди мали характер закону. Так, О. Н. Філіппов відзначав, що: *«Сенатский, например, указ – одно из наиболее часто встречающихся в I ПСЗ наименований, – в одни царствования, мог считаться законом (подобно боярскому приговору), если предполагал за собою санкцию верховной власти, как, наоборот, в другие (когда над Сенатом стояли учреждения, подобные Верховному Тайному Совету, или Кабинету министров) являлся актом подчиненного управления и приводил лишь в исполнение нормы, исходившие от верховной власти, в лице монарха, или верховного учреждения, непосредственно около него стоявшего»*⁴⁴.

Ще 3 документи являють собою укази окремих виконавчих органів, наприклад Воєнної та Медичної колегій. Ці документи вже напевне не мали законодавчого характеру. Включення їх до ПСЗ пояснювалось тим, що упорядники цього кодексу самі нечітко визначали поняття закону. Крім того, оскільки ПСЗ мало стати основою для Зводу законів, то кодифікатори намагалися наповнити його максимальною кількістю документів, необхідних для створення збірки всіх діючих законів.

---

⁴⁴ Филиппов А. Н. К вопросу о составе Первого Полного Собрания Законов Российской империи / Филиппов А. Н. – М.: Печатня А. Снегиревой, 1916. – С. 99 – 100.

В іншому виді актових документів – грамотах – фіксувались права, обов'язки чи привілеї окремих осіб, висловлювалися подяки, оголошувалося про важливі події. В російському законодавстві термін «грамота» широко вживався до XVIII ст., коли в обіг увійшло поняття «акту». Серед матеріалів щодо участі Гетьманщини в російсько-турецьких війнах виявлено 23 грамоти, в яких зокрема, містилися оголошення про початок війн, відзнака українських козаків за вдалі дії в боях тощо.

Також виявлено 9 маніфестів, що стосуються історії російсько-турецьких війн та участі у них Гетьманщини. Це урочисті документи на честь найважливіших подій, зокрема, про сходження на престол нового монарха, народження чи смерть членів імператорської родини, найважливіші реформи. В них також оголошувалося про початок війни та її завершення.

Окрім указів, грамот та маніфестів матеріали з історії участі Гетьманщини в російсько-турецьких війнах XVII – XVIII ст.. включають в себе й інші види актових документів: затвердженні монархом чи Сенатом доповіді, резолюції монарха чи Кабінету Міністрів, інструкції, регламенти, дипломи та табелі. Вони не чисельні, представлені одним-двома документами.

Дипломатичні документи, хоча й не є по своїй суті законодавчими актами, також внесені до ПСЗ. Одним із основних видів дипломатичної документації є міжнародний договір, тобто записана, офіційно зафіксована угода між державами про обопільні права та обов'язки. Виділяють такі типи міжнародного договору, як трактат, пакт, конвенція, декларація, угода, унія, протокол та ін.⁴⁵. В ПСЗ виявлено 23 дипломатичних документи, що стосуються тематики дисертаційної роботи. Зокрема, це союзні угоди між Росією та Польщею, мирні договори між російською державою та Оттоманською Портою, конвенції про розмежування кордонів тощо. Ці

---

⁴⁵ Григорьева И.В. Источниковедение новой и новейшей истории стран Европы и Америки / И. В. Григорьева. – М.: Высшая школа, 1984. – С.149.

джерела розкривають дипломатичну підготовку країн до військового конфлікту, перебіг переговорів між воюючими сторонами та умови завершення війн. Сюди ж можна віднести і гетьманські статті. По суті, це конституційні угоди, а не дипломатичні документи, однак у них прописувалися умови участі Гетьманщини у війнах проти Туреччини. Наприклад, в Коломацьких статтях 1687 р. містилося положення про участь лівобережних козацьких полків у війнах з турками та зобов'язання Гетьманщини побудувати систему укріплень біля р. Самари, що мали стати базою для наступу на Крим.

Недоліки ПСЗ, зокрема помилки в датуванні, неповнота а також необхідність перевірки, наявність неточності в передачі текстів змушують звертатися й до інших публікацій джерел. В них містяться як законодавчі акти, опубліковані в ПСЗ, так і відсутні в ньому, але згадувані в ПСЗ⁴⁶.

Для уточнення інформації про перебіг російсько-турецьких війн використані джерела особового походження: щоденник Патріка Гордона та спогади Х. Манштейна. Щоденник П. Гордона містить інформацію про

---

⁴⁶ Собрание государственных грамот и договоров: в 5 ч. – М.: В Тип. Н. С. Всеволожского, 1813 – 1826. – Ч. 4. – 1826. – 678 с.; Архив Юго – Западной России: в 8 ч., 34 т. – К.: Университетская типография, 1859 – 1911. – 34 т.; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею: в 15 т. – СПб.: 1863 – 1893. – 15 т.; Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах [Упоряд. С. Павленко]. – К.: Видавничий дім “Києво – Могиллянська академія”, 2009. – 1054 с.; Исторические связи народов СССР Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы: в 3 т. – М.: Наука, 1965 – 1970. – Т. 3: 1673 – 1711. – 1970. – 419 с.

російсько-турецькі війни останньої чверті XVII ст. У спогадах Х. Г. Манштейна відображена історія війни 1735 – 1739 рр.⁴⁷.

В цілому джерельна база дослідження є різноманітною і дозволяє вирішити поставлені завдання комплексного вивчення інформаційного потенціалу матеріалів ПСЗ в якості джерела з історії ролі та місця українських земель в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII – XVIII ст та їх використання в історичних дослідження

РОЗДІЛ 2

ГЕТЬМАНЩИНА У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVII СТ. НА СТОРІНКАХ ПСЗ

2.1 Роль та місце українських земель у російсько-турецькій війні 1672 – 1681 рр. за матеріалами ПСЗ

В ПСЗ виявлено 52 документи, що прямо чи опосередковано стосуються російсько-турецької війни 1672 – 1681 рр. та участі у ній Гетьманщини.

Виявлені документи розділені на декілька тематичних груп. Перше - це дипломатичні документи, які розкривають підготовку країн до війни, її результати та наслідки. Всього зафіксовано 5 дипломатичних документів. Підготовка Московської держави до війни з турками відображена в двох угодах, укладених Росією з Польщею та Кримом.

---

⁴⁷ Гордон П. Дневник 1677—1678/ Патрик Гордон; [отв. ред. М. Р. Рыженков]. – М.: Наука, 2005. – 236 с.; Гордон П. Дневник 1684 – 1689 / Патрик Гордон; [отв. ред. М. Р. Рыженков]. – М.: Наука, 2009. – 339 с.; Гордон П. Дневник 1690—1695/ Патрик Гордон; [отв. ред. М. Р. Рыженков]. – М.: Наука, 2014. – 624 с.; Манштейн Х. Г. Записки Манштейна о России. 1727 – 1744 / Манштейн Х. Г. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875. – 399 с.; Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.

Московський договір був підписаний між Річчю Посполитою та Росією в березні-квітні 1672 р. Він складається з 22 пунктів. В першому пункті підтверджувалися положення Андрусівського перемир'я 1667 р. і стверджувалося про неухильне його дотримання, зокрема і положень про обопільну військову допомогу в разі нападу на Польщу чи Росію турків і татар та заборону на укладання сепаратних мирних договорів з Портою та Кримом. Водночас в Московському договорі ця умова фактично нівелювалася третім пунктом, де йшлося про необхідність винесення на обговорення спеціальної комісії деяких положень Андрусівського перемир'я, в зокрема і щодо умов спільної боротьби проти турків і татар.

В 5 – 8-му пунктах договору конкретно розписувалося, які дії мала здійснити Росія в разі нападу турецьких військ на Річ Посполиту.

Згідно п'ятого пункту Росія зобов'язувалася відправити іррегулярні війська для протидії турецько-татарським військам. Щодо українських збройних сил, то в договорі прописувалося залучення запорозьких козаків. Вони мали здійснити сухопутні та морські походи на Крим та Туреччину, для чого на Запорожжя мав бути надісланий відповідний царський указ⁴⁸. В шостому пункті угоди Москва брала на себе зобов'язання, в разі початку війни між турками та поляками, сприяти дипломатичному вирішенню конфлікту. Цей пункт виглядав трохи дивно на фоні положень Андрусівського перемир'я про спільну військову боротьбу про Порти та Криму. Згідно восьмого пункту угоди, Росія зобов'язувалась не допускати переходу на Правобережжя підданих їй козаків та надання ними допомоги туркам та їх союзнику гетьману П. Дорошенку.

Таким чином Московський договір визначав умови участі Росії та України у майбутній війні з турками. Однак те як було сформульовано документ ставило під сумнів реальний вступ Росії до війни з турками та надання суттєвої допомоги полякам. Тому до нього й внесли пункти про залучення нерегулярних військових

---

⁴⁸ ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – № 513.

сил, які не могли серйозно вплинути на перебіг війни в разі повномасштабного наступу турків, та про посередницьку місію Росії. Фактично, угода блокувала повноцінний вступ Росії до війни. Це можна пояснити небажанням Польщі допускати на свою територію, насамперед Правобережжя, російські війська, які могли в подальшому бути використані вже проти Польщі. Росія ж, зі свого боку, бажаючи інкорпорувати всі українські землі, була не проти, серйозно не втручаючись, спостерігати за ослабленням поляків і турків, використавши це потім для задоволення власних інтересів.

Після вторгнення османської армії на чолі з султаном Мехмедом IV на Правобережжя в червні 1672 р., Росія, незважаючи на свої союзницькі зобов'язання, не відразу вступила до війни проти Оттоманської Порти, лише в жовтні 1672 р. формально оголосивши війну туркам, та не надала серйозної військової допомоги, обмежившись, як і зазначалось в Московському договорі, відправкою запорозьких та донських козаків в рейди проти турецько-татарських військ. Це мало допомогло полякам, які через 10 днів після оголошення Росією війни, змушені були укласти з турками Бучацький мирний договір. Згідно нього Правобережна Україна переходила під владу турецького султана. Цей документ припиняв дію Андрусівського перемир'я 1667 р. та Московської угоди 1672 р., що дало Росії юридичні підстави зазіхнути на правобережні українські землі. Таким чином Московська угода фактично не діяла, хоча Росія і виконала певні свої зобов'язання. Це підтверджують і дослідники, які вказують на те що Росія *«..сиділа «склавши руки» і дивилась на розгром Польщі (хоча на основі Андрусівського та й Московського договорів мала допомогти їй військами)...»*⁴⁹.

Також в ПСЗ опублікована угода між Росією та Кримом, укладена в травні 1672 р., в якій йдеться про встановлення добросусідських відносин між обома

---

⁴⁹ Чухліб Т. В. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 рр. / Чухліб Т. В. – К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. – С. 121 – 122.

державами та недопущення нападів на українські прикордонні міста⁵⁰. Однак вона реально не діяла, оскільки після початку війни татари розпочали воєнні дії проти Московської держави та Гетьманщини.

Інформація щодо підготовки Росії та України до війни також міститься в Конотопських статтях, укладених між гетьманом І. Самойловичем та Московською державою. І. Самойловичу заборонялося самостійно проводити будь-які зносини з іноземними державами, при цьому особлива увага зверталася на заборону стосунків з П. Дорошенком. Окремим положенням заборонялося надавати будь-яку допомогу П. Дорошенку і його козакам в разі початку війни між Річчю Посполитою та Османською імперією, а гетьман і старшина, в тому числі й полкова, мали слідкувати, щоб рядове козацтво не переходило на бік правобережного гетьмана: «...и естли...на Государства Королевскаго Величества оный Султан с силами своими и Дорошенко наступят и Королевскаго Величества войсками будут сильны: и новобораному Гетману и все Старшине и всему Войску Запорожскому в то время Дорошенку помочи не чинить, и в том начальных людей и войсковых привести к вере»⁵¹.

Таким чином, в Конотопських статтях основним завданням для українського гетьмана та старшини в майбутньому військовому конфлікті з турками, яке визначалося не стільки наданні полякам військової допомоги, скільки в забезпеченні повної лояльності Лівобережної України до Москви, яка небезпідставно остерігалася діяльності П. Дорошенка спрямованої на об'єднання українських земель.

Результати війни були зафіксовані у Бахчисарайськоу мирному договорі.

На початку 80-х рр. стало зрозуміло, що воюючі сторони були виснажені майже десятирічною війною, тому початок дипломатичних переговорів не став занадто дивним. Першими питання стосовно примирення підняли росіяни в

---

⁵⁰ ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – № 518.

⁵¹ Там же. – № 519.

згаданій вище постанові від 12 квітня 1678 р., однак переговори так і не розпочались, а агресивні дії з боку турецького султана і кримського хана ускладнювали проведення переговорів⁵².

Результатом перемовин між Московським царством, з одного боку, Кримським ханством та Оттоманською Портою з іншого боку, стало підписання 3 січня 1681 р. в м. Бахчисараї перемир'я між Москвою та Кримом, яке укладалось на 20 років та визначало умови завершення війни⁵³. Крім того положення перемир'я було підтверджене в шертній грамоті, укладеній між російськими та кримськими послами під Переволочною в листопаді 1681 р., а також шерстними грамотами від 10 серпня 1682 р. та 8 грудня 1684 р.⁵⁴ З боку Османської імперії перемир'я було ратифіковано в березні 1672 р.⁵⁵ В цілому вказані документи, хіба що окрім шертних грамот про підтвердження положень Бахчисарайського миру, однак вони ніяких змін не вносили, тому великого значення не мають.

Окрім дипломатичних документів, як підсумували завершення російсько-турецької війни 1672-1681 рр., в ПСЗ присутні також документи, які також інформують про результати війни. До них відноситься іменний указ від 3 травня 1681 р., в якому оголошувалось про закінчення війни та нагороди її учасникам⁵⁶. Того ж дня опубліковано оголошення в Московському Успенському соборі в якому також було повідомлено про підписання миру з Туреччиною та Кримом⁵⁷. Також сюди відноситься і грамота про відзнаку участі В. Голіцина за його участь в російсько-турецькій війні 1672-1681 рр. В цих документах підсумовувались

---

⁵² Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С.329 – 334.

⁵³ ПСЗ. – Т 2. –1830 – № 854.

⁵⁴ Там же. – № 896, № 950, № 1098.

⁵⁵ Там же. – № 916.

⁵⁶ Там же. – № 863.

⁵⁷ Там же. – № 864.

результати війни 1672-1681 рр. та надавалась офіційна оцінка. Через це вони важливі для дослідження загальних підсумків війни та їх оцінки з Московської держави, хоча в основному вони ігноруються дослідниками..

Найширше в ПСЗ предсталені матеріали щодо участі у війні російських військ. Хоча, на перший погляд, ці документи не несуть вагомої інформації з історії України, насправді це не зовсім так. Адже театр військових дій розташовувався саме на українських землях, а зусилля російських сил були направлені на оборону чи захоплення тих чи інших територій України. Вивчення ролі а місця українських земель у подіях російсько-турецької війни 1672-1681 рр., не можна вважати повним без дослідження перебування на українській території російських військ та стосунків між українськими збройними силами та російською армією. Всього ця група налічує 30 документ: іменні укази (20 законодавчих актів), грамоти (9 шт.), постанова ради, при царі Олексії Михайловичі).

В іменних указах та грамотах йшлося про підготовку до воєнних кампаній, збір чи розпуск військ, фінансове та матеріальне забезпечення армії. Зокрема, в царській грамота від 6 жовтня 1672 р., виданій володимирському воєводі князю Т. І. Шаховському *«О объявлении войны против Турецкого Султана и Крымского Хана, с приказанием войску подготовится к походу»* офіційно оголошено про початок війни з Османською імперією. Крім цього, тут також містяться пояснення причин, з яких російська держава вступила у війну. Головною названо необхідність *«...против того веры Христианския гонителя, Салтана Турскаго Хана Крымскаго, на оборону святых церкви и всех православных христиан на защищение, со всеми силами поход свой готовит...»*, Як приклад, детально описується захоплення турками Кам'янця-Подільського⁵⁸. Також наголошувалося на необхідності надання допомоги союзній державі Речі Посполитій, що передбачалось Московським договором 1672 р. Зрозуміло, що це була офіційна

---

⁵⁸ Там же. – №531.

позиція держави. Насправді, Москва вступала у війну через можливість приєднання Правобережної України, на яку після Бучацького миру, як вважала Росія, Польща втратила свої права⁵⁹. В грамоті містився заклик до всіх християнських держав виступити разом проти турецьких військ, що також мало підкреслювати справедливий характер війни з боку Московської держави. Також оголошувався загальний збір війська для походу проти турків⁶⁰.

Серед дослідників існують розбіжності стосовно дати початку війн. Переважає думка про визначення початком війни 1676 р., а події 1672-1676 рр. кваліфікуються як польсько-турецьке збройне протистояння, зокрема, її дотримуються В. Заруба та Т. Чухліб.⁶¹ При цьому, вони детально розглядають похід 1674 р. московсько-українського війська на Правобережжя, яке згідно умов Бучацького миру належало туркам. Т. Чухліб веде мову про *«...турецько-російський збройний конфлікт, який спалахнув у зв'язку з втручанням у справи Правобережної України московського царя й лівобережного гетьмана, з часом переріс у справжню війну за право володіння землями правобережного Подніпров'я»* та про пошуки Росією можливостей для укладання сепаратного

---

⁵⁹ Чухліб Т. В. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 рр. / Чухліб Т. В. – К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. – С. 121.

⁶⁰ Там же. – № 531.

⁶¹ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С. 8; Чухліб Т. В. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 рр. / Чухліб Т. В. – К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. – С. 125.

миру з Османською імперією в 1676 р, хоча війна між Портою і Москвою, на погляд автора ще не розпочалася⁶².

1676 роком датується початок війни і в Енциклопедії історії України, де, щоправда, вказують й інші варіанти: 1671 чи 1672 р⁶³.

Російський дослідник О. Богданов визначив початок війни 1673 р.: «... в войне, объявленной царем Алексеем Михайловичем в 1672 и начатой в 1673 г...», Він обґрунтував своє датування початком бойових зіткнень між російськими та турецькими військами⁶⁴. Насправді, воєнні дії розпочалися практично одночасно з оголошенням війни в жовтні 1672 р., нападами запорозьких та донських козаків на турецько-татарські війська. Через це датування О. Богданова виглядає сумнівним.

Грамота видана володимирському воєводі Т. І. Шаховському містить конкретну вказівку на те, коли розпочалася війна. Вже в її назві йдеться про оголошення війни: «*О объявлении войны против Турецкого Султана и Крымского Хана...*». В тексті грамоти прямо заявлено про початок війни та про підготовку війська до виступу проти османів, які в той час діяли на Правобережній Україні, що пояснювалося необхідністю захисту християнської віри та союзницькими зобов'язаннями Росії. З іншого боку, розглядаючи реальні наслідки оголошення Росією війни туркам, можна побачити, що Росія лише в 1674 р. почала діяти

---

⁶² Чухліб Т. В. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 рр. / Чухліб Т. В. – К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2010. – С. 123 – 125.

⁶³ Т. Чухліб. Російсько-турецька війна 1676 – 1681 / Т. Чухліб // Енциклопедія історії України. – 2012. – Т. 9. – С. 300.

⁶⁴ Богданов А. П. Как был оставлен Чигирин: мотивы принятия стратегических решений в русско-турецкой войне 1673 – 1681 гг. / А. П. Богданов. // Военно-историческая антропология. Ежегодник 2003/2004. Новые научные направления. – М., 2005. – С. 174.

активно, увівши об'єднане російсько-українське військо на територію Правобережної України. До того вона обмежувалася відправкою іррегулярних військ, в тому числі й запорозьких козаків, у сухопутні та морські походи проти Порту та Криму. Це дає змогу дослідникам звинувачувати Росію в невиконанні своїх зобов'язання за Московською угодою 1672 р. та, відповідно, датувати початок війни 1676 р., коли розпочалися Чигиринські походи. Додатковим свідченням на користь цієї думки, може бути те, що документ, в якому оголошувалась війна був грамотою, виданій володимирському воєводі, тобто він мав дещо обмежений характер. Інші ж російсько-турецькі війни оголошувалися в документах більш публічного та урочистого характеру. Так, про початок Кримського походу 1687 р. оголошено в іменному указі *«сказанному Стольникам, Стряпчим, Дворянам Московским, Жильцам и всех чинов ратным людям»*. Про початок воєн 1710-1711 рр. та 1768-1774 рр. опубліковано в маніфестах (урочистих письмових звернення верховної влади до народу).

Отже до 1674 р. бойові дії велися, хоча й не дуже масштабні. Активну участь в рейдах проти турків та татар брали запорозькі козаки, що відзначено російською владою у низці документів ПСЗ⁶⁵. Нечіткість формулювань Московської угоди, щодо військової допомоги Росії в разі нападу турків на Польщу, дало змогу Росії, формально не порушуючи договір, вступити у війну, але не надати полякам суттєвої допомоги.

Все ж на нашу думку, більш правильним є визначення саме 1672 р., в якості дати початку війни між Османською імперією та Московською державою, що підтверджується саме на підставі грамоти, опублікованої у ПСЗ, де формально йдеться про оголошення війни.

Низка документів стосується організації війська для виступу проти турків та правобережного гетьмана П. Дорошенка. 1673 р. датуються укази з

---

⁶⁵ ПСЗ. – Т.1. – 1830. – № 557, 565, 578, 581, 589.

розпорядженнями про зосередження російських військ в м. Путивль та Севськ⁶⁶. В указі від 29 грудня 1674 р. наголошувалося на підтримці боєготовності армії, особливо тих частин, що дислокувалися поблизу південного кордону Гетьманщини⁶⁷. Видання указу було спричинене постійними нападами на прикордонні території татарських загонів, які направляв П. Дорошенко⁶⁸.

Укази від 9 травня та 10 червня 1675 р. оголошували про підготовку до оборони кордонів Гетьманщини. Вони з'явилися через повідомлення київського воєводи Ю. Трубецького та гетьмана І. Самойловича, які інформували російську владу про перехід турків через р. Дністер та небезпеку нападу османської армії на Гетьманщину⁶⁹.

Якщо в указі від 9 травня йшлося не лише про організацію оборони, а й про підготовку до походу проти турків, то вже в указі від 10 червня збір війська припинявся до отримання підтвердження про наступ турецько-татарських військ⁷⁰. Це, як зазначив В. Заруба, стало наслідком діяльності І. Самойловича, який активно відмовляв царя від походу на Правобережжя, хоча про сам указ дослідник не згадує⁷¹.

Низка документів регулювала фінансове забезпечення російської армії⁷². В іменних указах також оголошувалось про нагородження чи покарання учасників воєнних кампаній. Так, після походу російсько-українських військ на

---

⁶⁶ Там же. – № 535, № 537, № 534, № 545, № 548.

⁶⁷ Там же. – № 591.

⁶⁸ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С.242.

⁶⁹ ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – № 602.

⁷⁰ Там же. – № 604.

⁷¹ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С.243.

⁷² Там же. – № 750, № 799, № 756.

Правобережну Україну та захоплення Чигирин в 1674 р. були видані укази та грамоти в яких нагороджувались учасники цієї кампанії⁷³.

Доволі значною кількістю документів у ПСЗ представлені Чигиринські походи.

Всього відбулось два Чигиринські походи турецько-татарських військ. В ПСЗ наявний лише один документ з історії першого Чигиринського походу 1677 р. Це грамота від 29 вересня 1677 р. видана князю Голіцину. В ній оголошувалося про завершення бойових дій під Чигирином через відступ турецько-татарських військ. 10 вересня 1677 р. російсько-українські війська самі відійшли від Чигирин за Дніпро. Зокрема, російські війська розташувались в м. Путивль. Через зниження небезпеки відповідно і з'явилося рішення про розпуск військ, однак в документі зазначалось про необхідність над ворожими діями. Таким чином, ця грамота офіційно повідомляла про завершення першого Чигиринського походу⁷⁴.

Історія другого Чигиринського походу в ПСЗ представлена більшою кількістю документів. Перш за все, це два документи, в яких визначено основні аспекти підготовки Росії та України до протистояння з Портою, яка, після невдалого першого походу, не залишила планів по захопленню Правобережної України та готувалася до другого походу на Чигирин⁷⁵. Це постанова Ради духовних та світських посадовців при царі Федорі Олексійовичі 12 квітня 1678 р. та грамота видана князям Г. та М. Ромодановським від 11 липня 1678 р. В першому документі містяться розпорядження командувачам російськими військами щодо організації оборони українських земель від турків. Поява самого документу зумовлене повідомленнями російського посла А. Поросукова, який повертався після дипломатичної місії в Порті, про підготовку турків до наступу на

---

⁷³ Там же. – № 663, № 671.

⁷⁴ ПСЗ. –Т. 2. – 1830. – № 706.

⁷⁵ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С.289.

Гетьманщину. Можливими цілями атаки османів визначалися Чигирин та Київ. Відповідно, князям Ромодановським задали підготувати війська та виступити проти турків. Вони мали не дати ворогу переправитись через Південний Буг, однак їм заборонялося відразу вступати у збройне протистояння. Навпаки, до османів мали бути направлені послы задля перемовин та вирішення конфлікту без зброї⁷⁶.

Така увага до дипломатичного вирішення конфлікту цілком зрозуміла, оскільки, незважаючи на успіхи під час першої оборони Чигиринна, сама фортеця була фактично зруйнована. Відповідно, обороняти її було доволі складно, враховуючи масштаби підготовки Порти до походу на Чигирин⁷⁷.

Сам Ддокумент складається з 14 пунктів, в яких детально розписано що і як мали говорити російські представники на переговорах з турками. Кожен з пунктів містив зразки аргументів, які вони мали наводити. Так, в другому пункті згадувалося про гарні відносини між Туреччиною та Росією в минулому, зокрема, про турецького посла Фому Кантакузіна, який в 1627 р. : *«...ту изконную братскую дружбу и любовь...еще покретил и крест он Фома, по указу его Салтанова Величества целовал, что тому біть навеки неподвижно...»* та про передачу в 1642 р. Росією Азовської фортеці, захопленої донськими та запорозькими козаки, назад під юрисдикцію Османської імперії. Тут же висловлювалося здивування Росії через перший Чигиринський похід турків, які, на думку Москви, *«...всчали войну безо вской причины...»*.

В наступному пункті містилися роз'яснювалося чому Росія проводила військові дії під Азовом та в Правобережній Україні. Якщо походи під Азов та на Крим, Москва пояснювала бажанням убезпечити південні кордони від татарських набігів, то захоплення Чигиринна та Правобережної України аргументувалось тим,

⁷⁶ ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – № 723.

⁷⁷ Гордон П. Дневник (1677 – 1678 гг.) [под. ред. Рыженкова М. Р.] / Гордон П. – М.: Наука, 2005. – С. 37–40.

що «...что из древних лет Украина, которая зовется Малой Россиею, пребывала под державою благочестивых Государей, Царей и Великих Князей Российских и Киевских предков Его Царскаго Величества, и на некоторое время от подданства...отлучилась...». Таким чином, Росія аргументувала свої претензії на українські землі, тоді як туркам вказувалось про те що вони ніколи не володіли українськими землями. При цьому, термін «Малая Россия» в документі поширювався як на Лівобережну, так і Правобережну Україну.

В шостому пункті постанови пояснювалось, що відповідати в разі вимог турків віддати Чигирин в обмін на відмову від військових дій. В документі вказувалось, що в такому разі необхідно відповідати згідно положень третього пункту, в якому, як ми вказували вище, йшлося про виключне право Москви на володіння українськими землями.

В решті пунктів йшлося про організацію збройного опору туркам, в разі провалу переговорів. Російські та українські війська мали убезпечити м. Чигирин та Київ, при цьому окремо наголошувалося на проведенні розвідки та визначення справжнього напрямку атаки османської армії.

Окремим пунктом воєводі Г. Ромодановському наваося право самостійно вирішити коли оприлюднити зміст постанови гетьману І. Самойловичу.

Доповненням до цієї постанови стала грамота братам Ромодановським «*О принятии предосторожностей в мирных переговорах с Турцией, об употреблении всевозможного старания удержать по трактату за Россией Чигирин и о срытие сей крепости до основания , когда Турки неотступно будут оной домогаться*», видана 11 липня 1678 р., тобто вже після початку боїв під Чигирином. В ній йшлося про можливість здачі Чигирина та зруйнування фортеці, якщо це давало можливість завершити війну та підписати мирний договір⁷⁸.

---

⁷⁸ Там же. – № 729.

Оскільки ці документи містять важливу інформацію з історії Чигиринських походів і російсько-турецької війни 1672 – 1681 рр., в цілому, тому вони часто використовуються істориками. Так, В. Заруба описуючи підготовку Росії та України до чергового наступу османів, вказує, що 12 квітня 1678 р. Г. Ромодановський отримав таємну царську грамоту, в якій містилось розпорядження про проведення оборони Чигирин, а в разі надто сильного наступу турків, наказ зруйнувати фортецю та відступити⁷⁹.

Насправді, рішення про здачу Чигирин містилося в грамоті від 11 липня 1678 р., тоді як постанова (а не грамота, як повідомляє В. Заруба) від 12 квітня 1678 р. не мала такого положення. Чому така помилка з'вилась незрозуміло, оскільки автор посилається на збірник «Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел», де містяться обидва документи⁸⁰.

Окрема група законодавчих актів ПСЗ стосуються вже безпосередньо походу та його результатів. Зокрема, це іменні укази про нагородження учасників Чигиринського походу, відзнаку білозерських дворян за дії під час облоги Чигирин, особливості служби бояр, що брали участь у поході під Чигирин від 5 листопада, надання привілеїв черкеському князю Капсулату за його особисті подвиги під час облоги Чигирин, грамота про нагородження тих, хто отримав поранення в Чигиринському поході⁸¹.

Всі ці документи не містять інформації стосовно участі українців у подіях другого Чигиринського походу, хоча їх і можна застосувати стосовно в дослідженнях участі в обороні Чигирин російської армії, яка діяла разом з

---

⁷⁹ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С.291-292.

⁸⁰Собрание государственных грамот и договоров: в 5 ч. – М.: В Тип. Н. С. Всеволожского, 1813 – 1826. – Ч. 4. – 1826. – 678 с.

⁸¹ ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – № 732, № 736, № 738, № 739, № 743.

українськими військами. Крім того, їх можна використовувати під час вивчення результатів та наслідків другого Чигиринського походу, зокрема для визначення чому після невдалої воєнної кампанії з'явилась значна кількість нагородних документів, в той час як в ПСЗ відсутні документи про нагородження учасників першого Чигиринського походу.

В ПСЗ виявлено всього 9 документів, які торкаються участі українського козацтва в російсько-турецькій війні 1672-1681 рр.: 4 з них стосуються запорозьких козаків, 3 – козаків Гетьманщини, в одному присутня інформація інформація присутня про тих і про інших.

Правобережні та лівобережні козацькі полки брали безпосередню участь у війні 1672-1681 рр., однак в ПСЗ наявні лише 4 документи з даної тематики.

Зокрема, це лист з відповідями російської влади на запит бранденбургського курфюрста стосовно умов, на яких Росія буде надавати військову допомогу Речі Посполитій у війні проти турків. Його поява пояснювалася не надто активною участю Росії у війні з османами на протязі 1672-1673 рр. В документі особлива увагу зверталася на українське козацтво. На запитання стосовно надання допомоги полякам, Росія відповідала, що протягом літа 1673 р. на кордоні з Польщею розташовувались козацькі полки на чолі з гетьманом І. Самойловичем, через що татари і козаки П. Дорошенка не змогли надати серйозної допомоги туркам: *«...Гетман Иван Самойлович со многими ратными, конными и пешими людьми, и для удержания Петра Дорошенка стояли во все лето у реки Днепра, и тем Королевскому Величеству учинена помощь немалая, и Дорошенка... к Турскому не допустили; а ныне только против Королевскаго Величества один Турок а Крымский Хан и Дорошенко с казаками, и все его орды удержаны...»*⁸². Дійсно 10-11 листопада 1673 р. в битві під Хотином польська армія на чолі з Яном Собеським розбила турецьку армію та повернула під свій контроль значну частину Правобережної України. Таким чином, незважаючи на доволі пасивну

---

⁸² ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – № 565.

участь, допомога лівобережних козаків виявилася доволі суттєвою, що й відзначено в документі. В наукових працях, участь українських збройних сил події 1673 р., на відміну від Чигиринських походів розглядають побіжно. Загалом це виправдано. Однак, як видно, з наведеного документа, такий, на перший погляд, незначний внесок, справив відчутний вплив на перебіг війни. Документ розшире уявлення про участь українського козацтва на початкових етапах війни 1672-1681 рр.

В листі також йшлося про підготовку козаків до спільного походу із російськими військами на Правобережну Україну: *«Его Царское Величество... указал на неприятелів его Королевскаго Величества, на Турскаго Салтана и на Крымскаго Хана, также и на подданнаго его Салтанова на Гетмана на Петра Дорошенка, будет он, Великаго Государя нашего, Его Царскаго Величества в подданстве не учинится, идти за Днепро... Князю Григорью Григорьевичу Ромадановскому с товарищи, со многими ратными конными и пешими людьми...также... Гетману Ивану Самойловичу со всем войском...и над Турским войском и над Дорошенком и владения его над городами всякой воинский промысл и разоренье чинить велено вскоре»*. Похід мав відбутись в разі відмови П. Дорошенка перейти у підданство московського царя. Тут же повідомлялося про те, що похід організовувався на прохання польського короля⁸³.

В 1674 р. відбувся похід об'єднаного українсько-російського війська під командуванням Г. Ромодановського та І. Самойловича на Правобережну Україну. Внаслідок походу, 10 правобережних козацьких полків присягнули на вірність московському цареві, а гетьманом обох боків Дніпра було проголошено І. Самойловича. В ПСЗ відсутні джерела стосовно власне бойових дій та участі у них українських козаків, однак наявні документи, які містять у собі інформацію про результати походу: похвальна грамота представникам старшини правобережного козацтва за їх перехід у підданство Росії, видана 1 березня 1674

---

⁸³ ПСЗ. – Т.1. – 1830. – № 565.

р. та акт приведення до підданства 10 правобережних козацьких полків від 17 березня 1674 р., що містить рішення про оголошення І. Самойловича гетьманом обох сторін Дніпра та Переяславські статті з умовами перебування українських територій у складі Московської держави.

Грамота від 1 березня 1674 р. є подякою генеральному осавулу Я. Лизогубу та іншим правобережним старшинам за підтримку, надану російським та лівобережним козацьким військам⁸⁴.

Акт приведення 10 козацьких полків в підданство Росії містить у собі умови на яких Правобережна Україна об'єднувалась з Лівобережною та, відповідно, ставала частиною Московської держави⁸⁵. Ці статті статті фактично повторювали текст попередніх Глухівських та Конотопських статей. Новим стало введення в текст положення про зречення з боку правобережного козацтва підтримки Османської імперії та Речі Посполитої та присяга на вірність московському царю⁸⁶. Вони діяли недовго, оскільки вже в кінці серпня 1674 р. війська Г. Ромодановського та І. Самойловича під тиском турецько-татарських військ змушені були відступити на Лівобережжя⁸⁷.

В цілому, матеріали ПСЗ не надто широко висвітлюють участь у війні 1672 – 1681 рр. лівобережних козацьких полків. Щодо початкового етапу війни це виправдано, через низьку активність бойових дій. Ввідсутність джерел щодо участі козаків в Чигиринських походах пояснити важче. Найімовірніше, це пов'язано з порівняно невеликою кількістю всіх документів цього періоду вміщених в ПСЗ. Зокрема, період 1672 – 1681 рр. представлений всього 368

---

⁸⁴ ПСЗ. – Т.1. – 1830. – № 571.

⁸⁵ Там же. – № 573.

⁸⁶ Там же.

⁸⁷ Крикун М. Між війною та радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття / Крикун М.. – К.: «Критика», 2006. – С. 377.

документами, з яких до російсько-турецької війни відносяться 52. Однак, наявні документи дають змогу краще дослідити участь у війні з турками козацьких полків на початковому етапі, тому необхідне більш широке їх залучення до наукового обігу.

Значно інформативнішим ПСЗ є стосовно участі запорозьких козаків у російсько-турецькій війні 1672-1681 рр. В Московському договорі 1672 р., підписаному між Росією та Польщею, прописувалося залучення запорожців до морських та сухопутних походів в разі початку війни між турками та поляками. Після оголошення війни, на відміну від регулярних російських військ та лівобережних козацьких полків, запорожці відразу активно включилися в боротьбу проти турецько-татарських загонів⁸⁸.

В липні 1673 р. відбувся похід запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом І. Сірком на м. Очаків. Про результати цього вдалого походу І. Сірко відзвітував у листі до московського царя, надісланому 21 серпня 1673 р. Відповіддю на лист стала, опублікована в ПСЗ царська грамота від 29 серпня 1673 р. Запорожцям висловлювалася подяка за успішні дії проти татар, зокрема відзначалося захоплення ними «язиків», та містився заклик до продовження активної боротьби з ворогом: Крім того, повідомлялося про направлення на Січ жалування, зброї та боєприпасів, про що просив у своєму листі І. Сірко⁸⁹. Грамота не має опису самого походу, однак важлива як документальне підтвердження ролі запорожців боротьбі проти турецько-татарських військ.

В історичних дослідженнях вона залучалася не часто. Так, О. Апанович досить детально розглянула похід запорожців на Очаків, повідомляючи не тільки про фактичний результат походу, а й його вплив на перебіг військових дій на

---

⁸⁸ Апанович О. М. Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії / Апанович О. М. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961 р. – С. 257.

⁸⁹ ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – № 557.

Правобережній Україні. Водночас, вона не згадує про відзначення ролі запорожців з боку російської влади⁹⁰.

Д. Яворницький, який детально розглянув участь запорожців у війні 1672-1681 рр., навпаки досить скупо описує сам похід, хоча і згадує про саму царську грамоту з подякою запорожцям, не надто вдаючись в зміст самого документу⁹¹. Зокрема, він, вказує про відправку запорозького посольства до Москви, не згадуючи про те, що з ними відправили й бранців, яких захопили козаки. Той факт, що про цих полонених відзначили в царській грамоті свідчив про їх важливість. Однак Д. Яворницький про це не пише, хоча і повідомляє про задоволення царем прохання І. Сірка про направлення військових припасів на Січ.

Про запорожців згадували і у листі з відповідями на запит бранденбургського курфюрста. В ньому йшлося про участь запорожців в сухопутних та морських походах проти турецько-татарських військ. Російська влада наголошувала на ініціативі самих козаків, які після вторгнення турків на Правобережну Україну направили до Москви лист, в якому просили царя надати їм зброю та боєприпаси, для виступу проти ворожого війська, як це було передбачено Андрусівським та Московським договорами. Прохання запорожців задовольнили, і, як вказано у листі, Москва надіслала указ Г. Ромодановському про направлення на Січ продовольства, боєприпасів та гармат, при чому зброю мали відправити з російських військ, а хлібні запаси з українських міст: *«а с Коша Атаман...к Великому Государю нашему, к Его Царскому Величеству писали, что они по Андрусовскому постановленному договору...против общин неприятелів бусурманов стоят и всякой воинской промысел для отвращение войны их чинить готовы и Великий Государь наш, Его Царское Величество пожаловал бы их, велел*

---

⁹⁰ Апанович О. М. Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії / Апанович О. М. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961 р. – С. 263.

⁹¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: в 3 т. / Яворницький Д. І. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.2. – 1990. – С. 342.

к ним на чайки послать...жалованье, и для промыслу над неприятели, пушек и зелья и свинцу и хлебных запасов. И Великий Государь наш...указал из полка Боярина и Воеводы и Наместника Белгородскаго Князя Григорья Григорьевича Ромодановскаго с товарищи, несколько пушек и зелья и свинцу, из своих Царскаго Малороссийских городов, хлебных запасов...⁹².

Крім того Росія вказала про заклик до українців йти на Січ і ставати до боротьби з турками і татарами: «...и охочим Своих Царскаго Величества Малороссийских городов жителям, для того ж воинскаго промыслу, на Кош переходит указал...»:⁹³.

В 1674 р. відбулося два епізоди, пов'язані із запорозькими козаками: захоплення в полон посла правобережного гетьмана П. Дорошенка І. Мазепи та перебування на Січі лжецаревича Симеона. Ці події знайшли своє віображення в матеріалах ПСЗ.

Зокрема, в ПСЗ опублікована царська грамота від 8 липня 1674 р., в якій йшлося про захоплення запорожцями І. Мазепи з листами П. Дорошенка та містилося розпорядження про відправку полоненого до Москви. Д. Яворницький, посилаючися на лист І. Сірка до І. Самойловича, повідомляв, що І. Мазепу Сірко переслав до гетьмана 6 липня, після втручання у справу воєводи Г. Ромодановського й арешту дружини та зятя кошового отамана. Водночас він не вказав про увагу до цієї справи центральної влади.⁹⁴ Однак, грамота ПСЗ свідчить, що І. Мазепу відправили до І. Самойловича значно пізніше, а тон, в якому написаний документ вказує про досить прихильне ставлення Москви до І. Сірка. В грамоті не має жодного засудження про затримку такого цінного полоненого, навпаки відзначається заслуга запорожців в затриманні І. Мазепи та заохочується

⁹² ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – № 565.

⁹³ Там же.

⁹⁴ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: в 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.2. – 1990 – С. 364.

подальша служба на користь російської держави. Цей документ дає змогу точніше дослідити питання перебування І. Мазепи в полоні у запорозьких козаків та вплив цього епізоду на подальший перебіг війни.

Два документи ПСЗ розкривають забезпечення запорожців з боку Росії фінансовими та матеріальними ресурсами для боротьби проти турецько-татарських військ. Їх поява співпала з перебуванням на Січі лжецаревича Симеона. Це питання детально, в тому числі з використанням матеріалів ПСЗ, дослідив Д. Яворницьким. Автор помилково повідомив про те, що в грамоті від 13 травня як покарання за надання притулку самозванцю, йшлося про невідачу козакам відправлених їм жалування та військових припасів⁹⁵. Насправді, в документі вказується лише про затримку грошей та сукна, тоді як порох, гармати і чайки, необхідні запорожцям для продовження активної боротьби проти турків та татар, на Січ все ж таки відправлялися. Це свідчило про високу зацікавленість російської влади у запорожцях, яким, фактично, прощалася підтримка самозванця⁹⁶.

Вираз ролі запорожців, як військово-політичної сили з якою мусила рахуватись Москва, міститься в грамоті від 18 вересня 1674 р. В ній оголошувалася подяка козакам та І. Сірку за відправку до Москви самозванця Симеона, який тривалий час переховувався на Запорожжі. Той факт, що запорожці досить довго визнавали його як претендента на престол та не реагували на численні вимоги Росії про його видачу, в документі не згадується. Це, зокрема, підтверджується й низкою інших документів ПСЗ, в яких містилися заклики як до запорожців, так і до гетьмана І. Самойловича про негайний арешт Симеона та відправку його до Росії⁹⁷. Відсутність будь-якого покарання за переховування самозванця пояснюється тим, що Росія вела війну з турками і запорожці були необхідні для боротьби з ворогом. До того ж, знаючи про непостійність характеру

---

⁹⁵ Там же. – С. 362.

⁹⁶ ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – № 578.

⁹⁷ Там же. – № 566, № 567.

січовиків, Москва не бажала спровокувати їх на повстання чи перехід на бік Порти і П. Дорошенка. В грамоті підтверджувалося надсилання на Січ всіх необхідних припасів для подальшого проведення військових операцій проти турків і татар⁹⁸.

Таким чином, матеріали ПСЗ висвітлюють переважно участь запорозьких козаків, лише на початкових етапах війни між Портою та Росією. На відміну від джерел стосовно лівобережного козацтва, документи про запорожців набагато інформативніші та різноманітніші. Більш широке їх використання у історичних дослідженнях дасть змогу уточнити та розширити історію участі запорозького козацтва у російсько-турецькій війні 1672 – 1681 рр.

В цілому, в ПСЗ наявна чисельна група джерел з історії російсько – турецької війни 1672 – 1681 рр. та участі у ній українського народу. Вони дають змогу розкрити процес підготовки до війни, особливості участі у ній козацьких військ, перебіг окремих військових кампаній, зокрема Чигиринських походів 1677-1678 рр. Переважна частина цих документів відомі історикам та використовуються в дослідженнях. Однак ці джерела потребують більш широкого залучення до наукового обігу, оскільки не всі аспекти участі українців в цьому конфлікті розкриті а також вирішити певні проблемні питання, в тому числі і з датуванням окремих подій.

2.2 Документи ПСЗ про Гетьманщину у російсько-турецькій війні 1686 – 1700 рр.

В 1686 р. розпочалася чергова російсько-турецька війна. Причини цього військового конфлікту витікали через невдоволення Росії та Туреччинні результатами війни 1672 – 1681 р. Однак цього разу російсько-турецька війна була складовою частиною великого військового протистояння між коаліцією європейських держав та Портою, що накладало свої особливості на перебіг

---

⁹⁸ Там же. – № 589.

військових кампаній. Відповідно, як частина Російської держави, у війні активну участь взяла й Гетьманщина. Значна кількість джерел, з історії російсько-турецької війни 1686 – 1700 рр. та участь у ній Гетьманщини міститься в ПСЗ. Всього виявлено 45 документів. Їх можна розділити за тематичним принципом на декілька груп. Перша група джерел (15 документів) охоплює період 1686-1689 рр., протягом якого Росія та Гетьманщина здійснили два походи на Крим.

Умови участі Московської держава, й відповідно України, у військових діях проти Криму було визначено в «Вічному мирі», укладеному, між Росією та Польщею 26 квітня – 6 травня 1686 р. Цей документ став результатом тривалих переговорів між обома державами і, в значній мірі, торкався питання участі Московського царства у війні з турками та татарами. Адже на 1680-ті р. значно зросла військова активність Османської імперії, яка робила спроби захопити австрійські та польські землі. Для протидії туркам в 1684 р. була сформована «Священна ліга» - коаліція європейських держав (Австрія, Польща, Мальта та ін.), направлена проти османів. Вона намагалася залучити до себе Росію та українське козацтво, яке мало величезний досвід в боротьбі проти турецько-татарських сил. Тому не дивно, що використання українських збройних сил прописувалося на найвищому рівні.

Протягом 4 років (з 1683 по 1686 рр.) тривали дипломатичні переговори між росіянами та поляками, які завершилися підписанням «Вічного миру»⁹⁹. Вступ Росії у війни з турками і татарами був першочерговим завданням під час переговорів. Це підтверджує той факт, що з 33 пунктів угоди, шість торкались умов приєднання Московської держави до «Священної ліги» та її участі у військових діях проти Османської імперії¹⁰⁰. Згідно десятого пункту Московське царство зобов'язувалося розірвати укладений з Портою в 1681 р. Бахчисарайський

---

⁹⁹ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С. 338 – 340.

¹⁰⁰ ПСЗ.– Т.2. – 1830. – № 1186.

мирний договір. Натомість, Росія та Польща утворювали оборонно-наступальний військовий союз, направлений проти Османської імперії та Кримського ханства. Тут зазначалося про направлення на Запорозьку Січ російських військ для перешкодження переправам татар через Дніпро. Росія зобов'язувалася здійснити похід на Крим в 1687 р. Річ Посполита, в свою чергу, мала виступити проти турецьких військ та Білгородської орди.

Наступне положення «Вічного миру» визначало умови обопільної допомоги в разі нападу турецько-татарських військ на Київ чи Львів. Тут же зазначалось: *«А когда даст Господь Бог Их Царскаго Величества войскам вступить в Крым и учинить воинской промысл над Крымским юртом...»*, тобто перед російсько-українськими військами ставилося завдання увійти безпосередньо на сам Кримський півострів. Це свідчило про перехід російської влади від оборонної до наступальної стратегії у вирішенні питання безпеки південних кордонів. Крім того, в тексті угоди окремими пунктами обумовлювалось входження Росії до «Священної ліги» та заборона сепаратних переговорів з турками та татарами¹⁰¹.

Протягом 1687 – 1689 рр. українсько-російські війська здійснили два походи на Крим. Перший Кримський похід відбувся 1687 р. Офіційно про початок підготовки походу оголошено в іменному указі від 3 вересня 1686 р. В ньому йшлося про збір війська для виступу в похід проти Кримського ханства. Початок військових дій позиціонувався як відповідь на загрозу нападу татар на Гетьманщину, про що, як наголошувалося в указі, повідомляв гетьман І. Самойлович. Документ містив розпорядження оборонного характеру та не повідомляв про те, що майбутній похід організовувався внаслідок міжнародного зобов'язання Росії. Таким чином, влада намагалася продемонструвати справедливий характер майбутньої кампанії та поки що не йти на повний розрив відносин з Кримським ханством та Османською імперією. Через це, цей документ

---

¹⁰¹ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С. 342 – 343.

можна розглядати і як приклад державної пропаганди. Водночас, в ньому відсутні конкретні розпорядження стосовно куди повинні бути направлені війська чи дата виступу армії. Відсутня в ньому й інформація стосовно власне українських військ, які зрозуміло, також готувалися до походу.

Розпорядження про підготовку походу містяться в іменному указі, датованому в ПСЗ листопадом 1686 р. (число місяця не вказано) «*О приготвлении к походу на Крымских Татар, за нанесеня от них обиды и разорения в пограничных Российских владениях и за поругание посланников Царских*». Слід зазначити, що датування документу є помилковим. В ньому оголошувалося про збір війська та повідомлялося, що про призначення воєвод оголосять окремо. Однак, ще 22 жовтня 1686р. вийшов царський указ (відсутній в ПСЗ), де містились ці призначення. Можна констатувати, що цей документ з'явився між 19 вересням, коли було опубліковано ще один указ про підготовку походу, та 22 жовтням 1686 р¹⁰². Невідомо чому з'явилась помилка в датуванні, адже указ від 22 жовтня 1686 р. вперше опублікували ще в 1791 р. у збірнику «*Древняя российская вивлиофика*» і тому він мав бути відомий упорядникам ПСЗ¹⁰³.

На відміну, від указу від 3 вересня 1686 р., в указі «*О приготвлении к походу на Крымских Татар, за нанесеня от них обиды и разорения в пограничных Российских владениях и за поругание посланников Царских*» прямо повідомляється про підготовку не до оборони прикордонних територій від набігів татар, а до наступального походу на Крим. Виступ Росії пояснювався порушеннями з боку

---

¹⁰² Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах [Упоряд. С. Павленко]. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009.

¹⁰³ Древняя российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских от истории, географии и генеалогии российских касающихся, изданная Николаем Новиковым: в 20 ч. – М.: Типография компании типографической, 1791.– Ч. XVI. – 1791. – С. 378 – 380.

кримських татар умов Бахчисарайського миру 1681 р. Насамперед, це стосувалося нападів татар на прикордонні міста Наддніпрянської та Слобідської України. Зокрема, повідомлялося про великі набіги татарських загонів на містечка, розташовані поблизу Торських озер (великий центр солеваріння) в 1683-1684 рр. Окремо вказувалося про образи та знущання над російськими послами¹⁰⁴. Цим Росія показувала, вона не порушувала умов договору 1681 р..

Іменний указ від 20 вересня 1686 р. «*О сборе денег с двороваго числа на жалованье войску*» визначив джерела та розподіл фінансового забезпечення російської армії, що мала виступити в похід на Крим. Тут вказувалася й чисельність військ: двадцять тисяч рейтар і списоносців та сорок тисяч солдатів і стрільців. Кошти мали бути зібрані до 25 грудня 1686 р.¹⁰⁵. В історіографії чисельність російської армії, яка мала виступити в похід, визначається в розмірі близько 100 тис. чол. Зокрема, такі дані подаються як дореволюційним істориком Н. Устряловим, так і сучасним В. Зарубою та . Н. Устрялов, повідомляючи про чисельність російських військ, посилався на згаданий вище указ від 20 вересня 1686 р. в якому міститься інформація про збір лише 60 тис. вояків¹⁰⁶. В. Заруба, підраховуючи чисельність російської армії, посилається на працю Н. Устрялова. Оскільки, він не посилається на якісь інші джерела, то постає питання про реальну кількість російської армії під час першого Кримського походу. В будь-якому випадку, в матеріалах ПСЗ відсутні інші відомості про розмір російських чи українських військ у першому Кримському поході, окрім повідомлення в згаданому вище документі.

---

¹⁰⁴ ПСЗ. – Т 2. – 1830. – № 1205.

¹⁰⁵ Там же. – № 1210.

¹⁰⁶ Устрялов Н. История царствования Петра Великого: в 8 т. / Устрялов Н. – СПб.: Тип. II-го Отделения Собств. Его Имп. Вел. Канцелярии, 1858 – 1863. – Т. 1. – 1858. – С. 193.

Документи ПСЗ мають здебільшого законодавчий характер, тому вони зазвичай містять мало інформації про безпосередній перебіг бойових дій. Що стосується першого Кримського походу, то тут ситуація дещо інша. Досить детальні відомості про загальний перебіг першого Кримського походу, в тому числі і щодо участі в ньому українського козацтва, містяться в іменному указі від 5 вересня 1687 р. *«Об их похвальной службе в Крымском походе; о пожаловании им вотчин, поместий, прибавки денежных окладов и разных подарков»*. Сам документ являє собою розпорядження про нагородження російських дворян та офіцерів, які брали участь в поході. Відповідно основна увага в документі зверталася на заслуги саме російських військових. Крім того, він висвітлював офіційну оцінку походу та його результатів, тому він має дещо пропагандистський характер. Через це, до вміщеної в ньому інформації варто ставитись з обережністю. Незважаючи на це, в указі відзначено і заслуги українців. Зокрема, в ньому вказується про успішні дії запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом Ф. Лихопоем разом з російським ратними людьми воєводи Г. Косагова в битві поблизу урочища Каратебень. Бій завершився перемогою запорожців, які завдали ворогу, згідно тексту документу, великих втрат: козаки захопили в полон 29 турків, 5 гармат та 2 ушколи (невеликі кораблі). Самі запорожці втрат не зазнали. Дата бою в указі не вказується¹⁰⁷.

Ця сутичка описана й в праці В. Заруби, який датує її 3 липням 1687 р., тобто вже під час відступу військ Г. Ромодановського та І. Самойловича. В документі ж бій під Каратебенью подається перед описом переправи російсько-українських сил через р. Кінську, яка відбулась 13-16 червня 1687 р. При цьому, дослідник використовував згаданий вище указ, лише опублікований не в ПСЗ, а в збірнику *«Собрание государственных грамот и договоров, хранящиеся в Государственной*

---

¹⁰⁷ ПСЗ. – Т.2. – 1830. – № 1258.

коллегии иностранных дел» під іншою назвою¹⁰⁸. Також автор посилається на «Щоденник» П. Гордона, в якому про цей бій згадок взагалі не має та архівні документи з РГАДА, де, можливо, більш детально описано це бойове зіткнення між російсько-українськими та турецькими військами¹⁰⁹.

Окремо описується сутичка, знову ж таки без прив'язки до конкретної дати, між російсько-українськими військами на чолі з воєводою Л. Неплюєвим та турецько-татарськими загонами під командуванням сина кримського хана Нурредіна-Султана. Згідно джерела: «... и с теми неприятельскими людьми у тех их Государских посланных ратей был бой с 1 до 6 часа дня, и те неприятельские люди, видя от них Государских ратных людей крепкое и мужественное наступление, спорного места...уступили». Після відступу противника, російські ратні люди та українські козаки захопили трофеї, зокрема коней, зброю та деяке число полонених. Підтвердження про цю сутичку ми знаходимо в «Щоденнику» П. Гордона, однак з зовсім іншим описом та ставленням до перебігу та результатів зіткнення. Насамперед, Гордон вказує на конкретну дату бою, а саме 17 липня. Щодо зіткнення, то за версією П. Гордона 10-тисячний загін татар Нурредін-Султана певний час просто постояв перед позиціями російських та українських сил, а потім відступив. Таку млявість П. Гордон пояснював з боку татар небажанням атакувати укріпленні артилерією позиції противника, а з боку російсько-українських військ, відсутністю у козаків коней, які в цей час знаходилися на о. Томаківка. В іншому випадку, як писав П. Гордон, «...бой мог быть и поважнее», та й взагалі «...дело невеликое, хотя о нем и поднят большой

¹⁰⁸ Собрание государственных грамот и договоров: в 5 ч. – М.: В Тип. Н. С. Всеволожского, 1813 – 1826. – Ч. 4. – 1826. – С. 563 - 573.

¹⁰⁹ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.

шум»¹¹⁰. Така підвищена увага та перебільшення, в певних випадках, масштабів боїв, була необхідною для прикриття справжніх результатів походу, який виявився, м'яко кажучи, невдалим. Хоча, як зазначають дослідники, перший Кримський похід 1687 р. допоміг союзникам Росії по «Священній лізі» перейти у наступ та завдати Османській імперії суттєвих поразок¹¹¹.

Окрім конкретних сутичок, в джерелі описується загальний перебіг походу: переправа російсько-українських сил через р. Кінську, Акчакрак та Карачакрак, відступ союзників після підпалу татарами степу та зняття з гетьманства І. Самойловича. Однак, як і попередні події, ця інформація подається без конкретних дат та в різнобій, що ускладнює її використання. Незважаючи на всі недоліки, іменний указ від 5 вересня 1687 р. є цінним джерелом для дослідження участі українського козацтва у російсько-турецькій війні 1686-1700 р. Він також є важливим джерелом щодо вивчення результатів першого Кримського походу. Насамперед, слід врахувати те, що це був офіційний документ, тому тут міститься не надто об'єктивна оцінка, на що впливав і той факт, що командувачем походу був В. Голіцин, тогочасний фаворит Софії Олексіївни, царівни і регентші при малолітніх царях Петрові та Іванові¹¹². Через це, реальні результати походу в документі не відображені.

Одним із наслідків походу стало відсторонення від влади та арешт гетьмана І. Самойловича. Причиною цього стало цілковита, не зважаючи на успіхи в окремих сутичках з татарами, невдача походу на Крим. В основному, це сталося через погану підготовку військ, невдалий вибір дати початку кампанії та підпал татарами степу, що унеможливило просування російсько-українських військ.

---

¹¹⁰ Гордон П. Дневник 1684 – 1689 гг. [под. ред. Рыженкова М. Р.] / Гордон П. – М.: Наука, 2009. – С. 150.

¹¹¹ Там же. – С. 350–351.

¹¹² Станіславський В. Голіцин Василь Васильович / В. В. Станіславський // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова Думка, 2004. – Т.2. – С. 135.

Вина за невдачу була покладена на І. Самойловича, який, насправді, перед початком походу попереджав про можливість такого перебігу подій. Гетьмана, за доносом старшини, звинуватили у зраді і змові з татарами та заарештували разом із сім'єю. Замість І. Самойловича на посаду гетьмана обрали генерального осавула І. Мазепу.¹¹³

В ПСЗ ці події відображені у низці документів. Зокрема, це царська грамота від 17 липня 1687 р. видана В. Голіцину про відсторонення від гетьманства І. Самойловича та вибір нового гетьмана. Сам документ став відповіддю на лист В. Голіцина від 16 липня 1687 р., в якому повідомлялося про донос козацької старшини на І. Самойловича, хоча і без конкретних звинувачень. В. Голіцин отримав розпорядження відсторонити Самойловича, вилучити клейноди та знамена та провести козацьку раду для виборів нового гетьмана¹¹⁴. Практично та ж сама інформація наведена і в передмові до Коломацьких статей, укладених після затвердження І. Мазепи на гетьманстві¹¹⁵.

Більш детально зняття І. Самойловича з гетьманства описано у згаданому вище іменному указі від 5 вересня 1687 р. В ньому наголошувалося на контактах І. Самойловича з татарами, про що у своєму доносі повідомляла козацька старшина: «...что он в нынешнем воинском походе явною своею изменою степи жег и с Ханом Крымским в том обсылку имел...». Ця теза в документі неодноразово повторювалася, що засвідчує відверте бажання перекласти вину за невдалий похід на гетьмана. В указі вказується і на справжні причини невдачі походу, хоча на них і не акцентувалася увага. Зокрема, в ньому повідомлялося про поспіх при підготовці військ: «...и пришед в указные места, полков своих с их

---

¹¹³ Панащенко В. Кримські походи 1687 та 1689 / В. В. Панащенко // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т.5. – С.378.

¹¹⁴ ПСЗ. – Т.2. – 1830. – № 1252.

¹¹⁵ Там же. – № 1254.

Великих Государей ратными людьми собирались потому ж с великим поспешением...».

Окрім цього, в документі, описано процес арешту сина І. Самойловича, Григорія, разом з соратниками Л. Полуботком та Ф. Сулимою, які на той час перебували на Запорозжжі. Арешт пояснювали забезпеченням їх особистої безпеки: «...а от убивства их от козаков обещан...». Тут же наголошувалося і на завданні утримати козаків від бунту. Г. Самойлович спробував уникнути ув'язнення, однак це йому не вдалося і його затримав воєвода Л. Неплюєв. Його звинуватили у бажанні захопити Кодацьку фортецю та налагодити контакти з Кримським ханом. Це було досить дивним звинуваченням, оскільки саме контакти з татарами стали причиною початку всього процесу. За вдало проведену зміну гетьмана В. Голіцин отримав окрему подяку, особливо за утримання порядку в Гетьманщині, бо як зазначалось в документі «...постоянства от Малороссийских жителей никогда не бывало»¹¹⁶. Ця коротка фраза яскраво демонструє підозріле відношення московської влади до українського народу.

Інформація подана в документі підтверджується іншими джерелами, зокрема П. Гордоном і його «Щоденником». Зокрема, він схоже описував процес затримання гетьмана І. Самойловича та його сина, хоча і виказував сумніви стосовно зв'язків гетьмана з татарами та його вини у невдачі походу. Крім того, П. Гордон повідомив, що в Гетьманщині пройшло не все так спокійно, як описувалось у згаданому вище указі, навпаки по Україні пройшла хвиля бунтів козаків, які вбивали шинкарів, орендарів та представників старшини¹¹⁷.

В цілому, в історіографії зміна гетьмана оцінюється як інспірована В. Голіциним справа, направлена на перекладання вини за похід саме на І.

---

¹¹⁶ Там же.

¹¹⁷ Гордон П. Дневник 1684 – 1689 гг. [под. ред. Рыженкова М. Р.] / Гордон П. М.: Наука, 2009. – С. 150.

Самойловича, тоді як він рішуче виступав проти цієї військової кампанії, хоча і зробив все від нього залежне для успіху Кримського походу¹¹⁸.

Враховуючи невдачу першого походу та зовнішньополітичні зобов'язання перед «Священною Лігою», Росія почала готуватись до нового походу на Крим, який відбувся в 1689 р. Підготовка до походу велась протягом 1688 р., що висвітлено в документах ПСЗ за відповідний період. Зокрема, іменним указом від 31 січня 1688 р. командувачами військ в майбутній кампанії призначалися воєводи Р. Неплюєв та Г. Косагов. Останній після закінчення першого Кримського походу разом загонами російських ратних людей розташовувався на Запорозжжі. Вибір цих воєвод був не випадковим, оскільки вони брали участь в першому поході, мали досвід боротьби проти татар та спільних дій з українськими козаками, насамперед запорожцями¹¹⁹.

В іменному указі від 18 вересня 1688 р. *«О изготовлении к походу против Крымскаго Хана, о записке в службу пришедших в возраст детей и родственников, и об отсрочке им во всяких судных делах, и по решенным делам в казенных и частных взысканиях»* оголошувалося про початок підготовки до нового походу проти Кримського ханства. На відміну від указу про початок першого Кримського походу, тут необхідність військового виступу проти татар аргументувалася боротьбою проти мусульман за звільнення християнського населення. Жодних повідомлень про небезпеку з боку татар конкретно російським чи українським землям в документі не наводилося. Також тут зазначалось про

---

¹¹⁸ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С. 340 – 350; Устрялов Н. История царствования Петра Великого: в 8 т. / Устрялов Н. – СПб.: Тип. II-го Отделения Собств. Его Имп. Вел. Канцелярии, 1858 – 1863. – Т. 1. – 1858. – С. 202 – 207.

¹¹⁹ ПСЗ. – Т.2. – 1830. – № 1275.

спільні дії Росії з Австрією, Польщею та Венецією у війні з Портою та її васалами¹²⁰.

Участь Гетьманщини у новому поході обумовлювалася в положеннях Коломацьких статей, укладених в липні 1687 р. В шістнадцятому пункті визначались умови спільної боротьби українських козаків та російських військ в проти турків і татар. При цьому, забезпечення російських військ харчами та кіньми покладалось на Гетьманщину. В рамках підготовки до майбутнього походу Гетьманщина мала утримувати в належному стані систему укріплень в районі Кодака, що було закріплено в 20 пункті Коломацьких статей. В цьому ж пункті прописувалося зобов'язання України побудувати на р. Самарі, Орелі, Берестовій та Орчиці містечка, які мали бути заселені українцями та стати основою для тилової бази під час другого Кримського походу¹²¹. Фактично, це було прообразом майбутньої Української лінії. Однак на момент походу було збудовано лише Новобогородицьку фортецю на р. Самара¹²².

Окремим іменним указом визначалися умови збору коштів на фінансування майбутнього походу, однак конкретної інформації про кількість російських чи українських військ не наведено¹²³.

Окрім власне військової підготовки, проводились і дипломатичні переговори. В ПСЗ опублікована грамота, видана волоському господарю Ш. Кантакузину про надання попередньої згоди на прийняття його у підданство російського царя. Вона стала відповіддю на активні запити молдавських та волоських світських та духовних чинів, які намагались укласти союз з «Священною лігою» та вийти з під влади турецького султана. Ш. Кантакузин проводив політику балансування між

---

¹²⁰ Там же. – № 1313.

¹²¹ Там же. – № 1254.

¹²² Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С. 354.

¹²³ ПСЗ. – Т.2. – 1830. – № 1319.

імперією Габсбургів та Османською імперією і більше схилився до підданства Австрії. Головною перепоною був страх перед окатоличенням. Участь в антитурецькій коаліції Росії привела до налагодження контактів між Валахією та Московським царством¹²⁴. Сам документ складається з декількох частин. Тут слід зазначити, що в назві документу Ш. Кантакузин іменується молдавським господарем, хоча насправді він був правителем Валахії, а в Молдавському князівстві в цей період правив Константін Кантемір¹²⁵. Далі в тексті грамоти Кантакузина вже іменують волоцьким господарем.

Перша частина документу являє собою клопотання волоцького духовенства про допомогу Росії в боротьбі за визволення придунайських князівств. Наступною йде вже безпосередньо сама грамота, видана волоцькому воєводі Ш. Кантакузину. В ній йшлося про надання попередньої згоди Росії на прийняття Волоцького князівства в підданство. Крім того, в документі вказувалось на необхідність залучення волоцьких військ до походу на Крим, для чого Ш. Кантакузину пропонувалось відправити їх на з'єднання з загонами російських ратних людей та українськими козаками. Сам Ш. Кантакузин пропонував здійснити спільний похід на Буджак, а для унеможливлення нападу з боку Криму залишити на Запоріжжі достатню кількість людей. В грамоті містились і плани російського командування розпочати похід якнайраніше, щоб дістатись кримських володінь в середині квітня. Це свідчить про проведену роботу над помилками першого Кримського походу. Також до неї додано листування Росії з Валахією та Молдовою в попередні роки, що мало демонструвати тісні зв'язки між країнами¹²⁶.

---

¹²⁴ Семенова Л.Е.Княжества Валахия и Молдавия. Конец XVI – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории) / Семенова Л. Е. – М.: Индрик, 2006. – С. 251 – 252.

¹²⁵ Стати В. История Молдовы / В. Стати; [пер. с молд. Н. Кибич].– Кишинев: Тірография “Arva Color”, 2014. – С. 150.

¹²⁶ ПСЗ. – Т.2. – 1830. – № 1234.

В цілому документ, на перший погляд мало стосується участі саме українського населення у війні проти Османської імперії. Однак, насправді це не так. По-перше, це було спробою залучити союзні війська, які діяли б разом з українськими козацьким полками. По-друге, контакти між придунайськими князівствами та Росією йшли в тому числі й через Україну, яка мала набагато тісніші зв'язки з Валахією та Молдовою, ніж Москва. Тому його залучення до вивчення саме української аспекту російсько-турецької війни 1686 – 1700 рр. є виправданим.

Щодо залучення в історіографію, то цей документ доволі широко використовується дослідниками. Зокрема, про контакти з Ш. Кантакузином пише В. Заруба, однак ініціативу залучення волоських військ до боротьби з турками і татарами він передає російській державі. Насправді ж, швидше сам Ш. Кантакузин був ініціатором. Адже саме він просив про підданство і пропонував військову допомогу. Росію ж просто зацікавила, в рамках підготовки до другого Кримського походу, можливість отримати реальну допомогу та посилити свій вплив на православні народи Валахії та Молдови. Можливо дещо помилкове трактування документу йде через використання документу не з ПСЗ, а зі збірника «Исторические связи народов СССР Румынии в XV – начале XVIII в.». В цьому збірнику подається лише сама грамота, без клопотань духовенства та листування російських царів з волоського та молдавськими правителями. При цьому текст грамоти ідентичний, варіанту вміщеному в ПСЗ. Відмінність полягає в тому що грамоті, вміщеній в «Исторические связи народов СССР Румынии в XV – начале XVIII в.» відсутній останній абзац грамоти де йдеться про забезпечення посланців, що привезли клопотання від волоського господаря. Натомість в ньому присутня датування, згідно якого грамота була видана 8 жовтня 1688 р¹²⁷.

---

¹²⁷ Исторические связи народов СССР Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы: в 3 т. – М.: Наука, 1965 – 1970. – Т. 3: 1673 – 1711. – 1970. – С.93 – 96.

В ПСЗ грамота датується 28 грудням 1688 р., однак в самому документі відсутня інформація з датою написання документу, що характерно практично для всіх документів ПСЗ. Окрім ПСЗ, грамота також публікувалась і в збірнику «Собрание государственных грамот и договоров, хранящиеся в Государственной коллегии иностранных дел», який, щоправда, вийшов раніше ПСЗ. Тут грамота також подається без клопотання та листів, однак в кінці документу прописується дата написання документу, а саме 28 грудня 1688 р., що співпадає з ПСЗ¹²⁸. Крім того всі три варіанти відрізняються назвами. Тому постає питання, яке датування правильне. Головним джерелом документу для збірника «Исторические связи народов СССР Румынии в XV – начале XVIII в.» подається архів РГАДА, хоча і згадується про публікацію документу в двох вищезгаданих збірниках. Тому більш вірогідним видається датування саме 8 жовтням. Тим більше, що Щербан Кантакузин помер 28 жовтня 1688 і грамоту отримав вже його наступник. Чому тоді в інших варіантах документ датується груднем, при чому не тільки в заголовку публікації документу, а й в самому тексті важко сказати.

Інформація про перебіг другого Кримського походу міститься в двох іменних нагородних указах, що були видані після завершення самої кампанії. Указ від 19 червня 1689 р., стосувався нагородження за похід В. Голіцина. Сам документ не є надто інформативним та лише коротко описує похід. Зокрема, в ньому згадано про бої з татарами в середині травня 1688 р., хоча й не повідомлено про конкретні результати сутичок, відступ кримських татар за Перекоп, куду 20 травня підійшли і російсько-українські війська. Тут же вказано, що через проблеми у забезпеченні армії водою та підпаленням ворогом степу В. Голіцин змушений був відвести війська від Перекопу, не виконавши поставлених перед походом завдань¹²⁹.

¹²⁸ Собрание государственных грамот и договоров: в 5 ч. – М.: В Тип. Н. С. Всеволожского, 1813 – 1826. – Ч. 4. – 1826. – С. 591 – 594.

¹²⁹ ПСЗ. – Т.3. – 1830. – № 1340.

Значно інформативнішим є іменний указ від 27 липня 1689 р. *«О похвальной их службе в Крымском походе, о пожаловании их вотчинами, поместьями, придачею денежных окладов и разными подарками; о повелении внести в Синодики имена воинов, за веру и отечество положивших свой живот на поле брани, для поминовения в соборных церквях и монастырях и о вознаграждении детей сих убиенных поместными и денежными окладами»*. Тут Кримський похід 1689 р. описано детальніше, в тому числі й стосовно участі у поході українського козацтва. В ньому відзначено бойові навички та відвагу лівобережних козаків, проявлені в боях з татарами: *«И в пути с реки Карачакрака...Гетмана Ивана Степановича regimentу Черкасы за речкою Белозеркою людей побили и языков поимали; а сами с того бою к вам в полк возвратились по прежнему в целосности»*. Хвалили козаків й за участь у боях поблизу урочищ Чорна та Зелена Долини 15-18 травня 1689 р. Зокрема, згідно тексту документу, на російсько-українські війська напали Кримська та Білгородські орди, очолювані самим кримським ханом й посилені загонами турецьких солдатів. Відзначаючи українських козаків, в указі повідомлялось що: *«...Черкессы конные и пешие бились с тем поганством храбро и мужественно, и на тех боях Кантемира Мурзу Мансурова и иных многих Мурз знатных приводцев и Татар побили и живых поимали многих, и знамена, и лошади...побрали, и самого Нурадына Султана ранили...»*.

Крім того, козаків Київського та Переяславського полків було відзначено також за розгром татарських загонів, що прорвались під Київ. Козакам вдалося не тільки завдати значних втрат ворогу, а й відбити весь ясир, який встигли набрати татари та захопити полонених: *«...да за Днепром в урочище Каргалык Стольник и полковник Афанасий Чубаров с Киевским да Переяславским Полковники неприятельских воинских людей, которые были под Киевом, многих побили же, да*

в язицех взяли 20 человек, а полон весь, который было те неприятели под Киевом взяли, и скот у них отбили»¹³⁰.

Враховуючи те, що указ стосувався нагородження російських військових, то широка увага до участі у поході козацтва свідчить про дійсно значну роль українців в цій військовій кампанії.

Якщо порівнювати інформацію, вміщену в указі з іншими джерелами, то виходить не зовсім неоднозначна ситуація. В нагородному указі, який базувався на звітах В. Голіцина, вказано, що з 15 по 18 травня 1689 р. між урочищами Зелена та Чорна Долина відбулось доволі масштабне зіткнення. Цю інформацію підтверджує джерело українського походження, а саме Літопис Самовидця, де описано бій між російсько-українськими військами та татарами¹³¹. На основі цих даних, такий же підхід до подій в Зеленій та Чорній Долині демонструють і українські історики.

Деяку іншу картину демонструє у своєму «Щоденник» П. Гордон, який був безпосереднім учасником тих подій. В своїх записах він зафіксував невеликі сутички 15 травня 1689 р. при переході російсько-українських сил до Чорної Долини. Хоча втрати і були з обох сторін, однак, за словами Гордона, вони були невеликі. Про події наступних днів, коли згідно джерела тривали запеклі бої, П. Гордон не повідомляє жодної інформації. Лише присутня приписка, що татари напали на армію. При цьому, як припускають упорядники «Щоденника», ця приписка була зроблена пізніше і, очевидно, дивізія, якою командував Гордон не брала участі в боях¹³². А це малоімовірно, якби тривали такі бої, як описано в матеріалах ПСЗ.

¹³⁰ ПСЗ. – Т.3. – 1830. – № 1343.

¹³¹ Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 148 – 149.

¹³² Гордон П. Дневник 1684 – 1689 гг. [под. ред. Рыженкова М. Р.] / Гордон П. – М.: Наука, 2009. – С. 195.

Схожу думку висловлює і Н. Устрялов, який детально описав другий Кримський похід, використавши як документи ПСЗ так і «Щоденник» П. Гордона та інші джерела. Зокрема, вказуючи на згадані вище повідомлення Гордона, Н. Устрялов навів дані про втрати російсько-українських військ в битві між Зеленою та Чорною долинами. Зокрема, найбільші втрати понесли козаки Сумського та Охтирського слобідських полків, які втратили убитими 142 людини, пораненими 563 та 12 полоненими. Втрати решти армії були незначні, а саме 61 убитими, 29 полоненими, 441 пораненими¹³³. Доволі високі втрати слобідських козаків пояснюються помилкою командування, яке допустило перевагу ворожих сил на лівому фланзі, де і стояли сумчани та охтирчани. В цілому, як видно з кількості втрат та повідомлень, сумніви в тому описі бою, що подається в нагородному указі з ПСЗ, є цілком обґрунтованими. Однак безперечним є те що, не зважаючи на реальний масштаб боїв, українські козаки продемонстрували високий рівень бойової майстерності та звитяги, не поступаючись регулярним частинам російської армії, що і було відзначено на найвищому державному рівні.

Крім того, в документі вказано на результати завершення походу та пояснення причин, через які не вдалося досягти основної мети (вторгнення в Крим). Результати походу тут подані досить об'єктивно, як і причини його невдачі (нестача води, фуражу, спалення степу), хоча в цілому похід оцінюється як вдалий¹³⁴.

Зміна в офіційному підході до оцінки другого Кримського походу та його результатів відображена в іменному указі від 9 вересня 1689 р. про позбавлення князя В. Голіцина боярського сану та майна, який став наслідком відсторонення від влади царівни Софії Олексіївни. Однією з причин покарання В. Голіцина

---

¹³³ Устрялов Н. История царствования Петра Великого: в 8 т. / Устрялов Н. – СПб.: Тип. II-го Отделения Собств. Его Имп. Вел. Канцелярии, 1858 – 1863. – Т. 1. – 1858. – С. 222 – 223.

¹³⁴ ПСЗ. – Т.3. – 1830. – № 1343

вказувалося невдале командування військами під час другого Кримського походу. В джерелі повідомляється про те що, князь з військом лише простояв під Перекопом і не вів ніяких реальних військових дій, тоді як на підготовку походу були затрачені великі матеріальні та людські ресурси¹³⁵.

Оскільки і другий Кримський похід не призвів до бажаних результатів, Російська держава залишаючись членом «Священної ліги», готувалась до подальшої боротьби за Північне Причорномор'я та Крим. Однак великі витрати на попередні два походи та складна політична ситуація в країні (усунення від влади царівни-регентші Софії) дещо уповільнила підготовку до нового походу. Тому в період з 1690-1695 рр. в основному велась робота по забезпеченні південних кордонів Гетьманщини та Слобожанщини, хоча і відбувся ряд походів українських козацьких полків в Північне Причорномор'я.

Цей етап у російсько-турецькій війні 1686 – 1700 рр. також відображений в документах ПСЗ. Однак на відміну від джерел з історії Кримських походів вони менш інформативні стосовно участі саме українців у військових діях в цей період.

В основному, наявні документи представлені указами про збір чи розпуск військ, в залежності від ситуації та пори року. Зокрема, в іменному указі від 17 червня 1692 р. повідомлялось про зосередження російських військ в Белгороді та Севску. Причиною пересування військ поближче до Гетьманщини стали повідомлення гетьмана І. Мазепи про небезпеку нападу на українські землі кримських татар, до яких утік противник Мазепи Петрик¹³⁶. Видання указу було Дійсно, в серпні 1692 р відбувся набіг татар відбулося¹³⁷.

В іменному указі від 16 лютого 1693 р. міститься повідомлення про розпуск російської армії, що допомагала українським козацьким полкам відбивати напад

---

¹³⁵ Там же. – № 1348.

¹³⁶ Там же. – № 1440.

¹³⁷ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С. 376 – 377.

кримської орди та розташування в Києві стрілецького полку під командування Г. Нелідова¹³⁸. В указі від 20 лютого 1693 р оголошувався збір війська на червень того ж року задля забезпечення охорони південних кордонів Гетьманщини та Слобожанщини¹³⁹. Розпуск цих військ, у зв'язку з настанням зими, оголошувався в іменному указі від 10 грудня 1693 р. «*Об отпуске ратных людей из Белгорода и Севска в дома, и об отписании поместей и вотчин за неявку в третий раз на службу по лености*». Окремо прописувалося розпорядження про готовність до мобілізації за перших повідомлень про небезпеку українським територіям¹⁴⁰.

Боротьба українських і російських військ з нападами татар відображена й в указі, виданому у жовтні 1694 р. Документ являє собою резолюцію на подання воєводи Б. Шереметьєва. Саме джерело складається з двох частин. Перша частина це доповідь Б. Шереметьєва, в якій він звітує про свій похід проти татар у вересні 1684 р. Друга частина це резолюція регентші Софії з оцінкою дій Б. Шереметьєва. За повідомленням воєводи, через численні свідчення, що надходили від старшини Полтавського, Харківського та інших козацьких полків про небезпеку вторгнення великої татарської орди, російські війська, разом з українськими козаками висунулися на зустріч противнику. При цьому, Шереметьєв проявив ініціативу й фактично без офіційного наказу, повів війська. Відповідно, це дало змогу в найкоротші терміни зупинити набіг татар. Резолюція була позитивною і Б. Шереметьєв отримав похвалу за вдалу службу¹⁴¹. В цілому, цей документ досить детально описує один із епізодів боротьби з татарами, про який рідко згадують дослідники.

---

¹³⁸ ПСЗ. Т. 2. – 1830. – № 1461.

¹³⁹ Там же. – № 1465.

¹⁴⁰ Там же. – № 1477.

¹⁴¹ Там же. – № 1496.

Указ, датований 9 жовтня 1694 р., містить розпорядження севському воєводі П. Львову організувати збір війська та, в разі повідомлень від гетьмана І. Мазепи чи воєводи Б. Шереметьєва виступити на зустріч ворога¹⁴².

Загалом, ця група матеріалів ПСЗ в основному стосується російських військ. Через це, вони практично не використовуються українськими дослідниками. Однак той факт, що російські війська діяли на території України в прямому зв'язку з українськими збройними силами, дозволяє використати ці джерела для дослідження участі Гетьманщини у російсько-турецькій війні 1686-1700 рр.

Оскільки Кримські походи не виконали поставлені перед ними завдання, Росія продовжила вирішувати питання безпеки південних кордонів та підкорення Північного Причорномор'я. Однак цього разу головною метою стало захоплення нижньодніпровських фортець Османської імперії та Азова. Для цього в 1690-х рр. проведено низку Азовських та Дніпровських походів російських та українських військ

Перші походи відбулися в 1695 р. Українські та російські війська діяли на двох напрямках: Азовському та Дніпровському. Цим походам в ПСЗ присвячено два документи. Перший документ – це іменний указ, виданий 16 лютого 1695 р. В указі міститься розпорядження російським військам зібратись в м. Севську та Белгороді до 15 квітня. Командувачами призначались боярин Б. Шереметьєв та князь П. Львов¹⁴³. Саме ці війська, пізніше, відправилися разом з козацьким полками в похід на турецькі фортеці в пониззі Дніпра¹⁴⁴.

В іменних указах від 18 лютого та 10 березня 1695 р. оголошувався збір коштів на утримання російських військ, що направлялись в похід¹⁴⁵. Похід 1695 р.

---

¹⁴² Там же. – №1497.

¹⁴³ Там же. – № 1505.

¹⁴⁴ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С. 383.

¹⁴⁵ ПСЗ. – Т. 3. – № 1506, № 1507.

завершився захопленням турецьких фортець Кизикермені, Асланкермені та Мубереккермені, що було відзначено указом про нагородження ратних людей, що отримали поранення під час походу під Кизикермень від 23 листопада 1696 р¹⁴⁶. Однак облога Азова завершилась невдало. Через це вже з кінця 1695 р. почалась підготовка до нових походів¹⁴⁷.

В іменних указах від 27 листопада та 24 грудня 1695 р. оголошувалося про збір російських військ та збір коштів на її утримання¹⁴⁸. В них не повідомлялось про те, куди будуть направлені війська. Оголошення про похід на Азов міститься в іменному указі *«О походе на Азов и о сборе с помещиков и вотчинников неназначаемых к походу по числу состоящих за каждым крестьянских дворов»*, виданому 2 лютого 1696 р. Війська мали зібратись до 20 березня, а командувачами призначались Б. Шереметьєв та А. Шеїн¹⁴⁹.

6 лютого 1696 р. оголошено іменний указ *«О немедленном выступлении войска в поход для учинения отпора неприятелям»*. Цей документ уточнював завдання яке покладалось на Б. Шереметьєва. Російська війська під його командуванням відправлялись не під Азов, а на оборону кордонів Гетьманщини та промислу над ворогом¹⁵⁰. Слід зазначити, що російська війська Б. Шереметьєва разом з козацькими полками, на чолі з гетьманом І. Мазепою, справді розташувалися на кордоні. Такі дії унеможливили активну участь кримських

---

¹⁴⁶ Там же. – № 1556.

¹⁴⁷ Панашенко В. Азовсько-Дніпровські походи 1695 – 1696 / В. В. Панашенко // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т.1. – С.48.

¹⁴⁸ ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – № 1521, № 1524.

¹⁴⁹ Там же. – № 1538.

¹⁵⁰ Там же. – № 1539.

татар в обороні Азову. Це, в результаті, допомогло російсько-українським військам захопити Азовську фортецю¹⁵¹.

Низка документів містить інформацію про результати походу. Сюди, зокрема, відносяться укази про покарання дворян, що не пішли в похід «*Об оштрафовании небывших на службе*» від 22 листопада 1696 р. та нагородження командуючих російськими військами «*О пожаловании Боярина Шеина, Адмирала Лефорта и Генерал Коммисара Головина вотчинами за их службу в поход под Азов*» 27 грудня 1696 р¹⁵².

В цей же період вийшов іменний указ про перебудування фортеці Кизикирмені. В документі йшлося про відновлення Кизикерменської фортеці, зруйнованої після першого Дніпровського походу. Для проведення робіт з Москви направлявся думний дворянин В. Бухвостов. В Малоросійському приказі підготували кошторис, в якому було розраховано кількість необхідних для відновлювальних робіт матеріалів та робітників¹⁵³.

Після захоплення Азова, Росія зосередила свою увагу на боротьбі за Північне Причорномор'я. Задля цього протягом 1697 – 1698 рр. було організовано ще два Дніпровські походи¹⁵⁴.

Щодо ПСЗ, то тут присутні лише три документи з історії цих військових кампаній. Зокрема, це іменний указ від 22 січня 1697 р. «*О бытии на службе под Азовом Боярину и Воеводе Шеину и с ним всяких чинов ратным людям по списку, и об отсрочке им для службы во всяких судебных делах, кроме татевных и*

---

¹⁵¹ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С. 383.

¹⁵² ПСЗ. – Т.3. – 1830. – № 1555, № 1563.

¹⁵³ Там же. – № 1558.

¹⁵⁴ Станіславський В. В. Російсько-турецька війна 1686 – 1700 / В. В. Станіславський // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т.9. – С.300 – 302.

убийственных, впредь до указа». В документі йдеться про зосередження російських військ в м.Острогозьку. Там вони повинні були перебувати до 1 квітня, після чого мали виступити в похід¹⁵⁵.

Іменним указом від 26 січня 1697 р. *О походе в Белгород и о сборе подати с Стольников и Дворян, находящихся в Воеводствах и у приказных дел, с отставных с недорослей и вдов по числу крестьянских дворов*» оголошувалась підготовка до походу, хоча і не уточнялось куди саме будуть направлені війська. Командувачем призначили князя Я. Долгорукого¹⁵⁶.

В лютому 1698 р. видано іменний указ *«О бытии в готовности к походу, об отсрочке во всяким судным делам и о подати с Воевод и прочих находящихся при делах, также с отсавных и в поход неявившихся, по числу крестьянских дворов*». В ньому йшлося про направлення російських військ для військового промислу над турками та татарами та для оборони, захоплених в попередніх походах, фортець в пониззі Дніпра й українських прикордонних міст. Крім того, в документі повідомляється про збір коштів на фінансування армії¹⁵⁷.

В цілому, матеріали ПЗ з історії Азовсько-Дніпровських походів висвітлюють участь в цих військових кампаніях переважно російських військ. Однак вони необхідні для розкриття цілісної картини російсько-турецької війни 1686 – 1700 рр.

Завершення війни зафіксовано в двох міждержавних документах. Перший документ був підписаний 25 грудня 1698 р. між Росією та Османською імперією в Карловіцах і являв собою перемир'я на два роки. Крім того до перемир'я мав приєднатись і кримський хан, що мала проконтролювати Порта¹⁵⁸. Остаточо мир

---

¹⁵⁵ ПСЗ. – Т.3. – 1830.– № 1556.

¹⁵⁶ Там же. – № 1568.

¹⁵⁷ Там же. – № 1617.

¹⁵⁸ Там же. – № 1660.

між державами було встановлено 3 липня 1700 р. після підписання Константинопольського мирного договору¹⁵⁹.

В цілому, історія російсько-турецької війни 1686 – 1700 рр. та участь у ній українського народу представлена в ПСЗ значною кількістю документів. Найкраще висвітлені Кримські походи 1687 – 1689 р., в яких взяли участь лівобережні та слобідські козацькі полки. Матеріали ПСЗ дають змогу дослідити військову та дипломатичну підготовку Гетьманщини та Росії до цих походів, їх перебіг, участь у боях українського козацтва, оцінку з боку держави. Значно гірше представлений період війни з 1690 р. по 1695 р. та Азовсько-Дніпровські походи. Виявлені документи переважно стосуються російських військ, опосередковано торкуючись українського аспекту цих походів та в неезважаючи на це, наявні джерела можна використати для дослідження різноманітних аспектів цієї російсько-турецької війни, в тому числі і українського.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ У XVIII СТ. У КОНТЕКСТІ ЗАКОНОДАВСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

3.1 Гетьманщина і російсько-турецька війна 1710 – 1713 рр. в документах ПСЗ

Наслідки російсько-турецької війни 1686 – 1699 рр. залишили незадоволеними обидві сторони конфлікту. Росію не вдовольнили отримані

---

¹⁵⁹ Там же. – № 1804.

територіальні здобутки, оскільки головне завдання полягало в підкоренні всього Північного Причорномор'я та Кримського півострова. Туреччина, в свою чергу, бажала реваншу за поразку. Відповідно, обидві країни готувались до нової війни, однак початок Північної війни відсунув південний напрямок зовнішньої політики Росії на другий план. Лише після Полтавської битви 1709 р. та відступу шведів і союзних їм українців на територію Османської імперії, протистояння між турками та росіянами вилилось в 1711 р. в чергову війну. Активну участь в ній взяв і український народ.

На відміну від інших російсько-турецьких воєн, цей конфлікт представлений в ПСЗ значно меншою кількістю документів. Всього виявлено 21 документ з історії російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр. та участі у ній Гетьманщини. Для порівняння, попередня війна 1686 – 1700 рр. представлена в ПСЗ 45-ма документами, а війна 1735 – 1739 рр. - 120-ма. Взагалі, ця війна представлена найменшою кількістю джерел в ПСЗ. Це можна пояснити невеликою кількістю всіх матеріалів ПСЗ за період 1710 – 1713 рр. (всього 513 документів) та невеликим масштабом бойових дій, окрім хіба, що Прутського походу російської армії в 1711 р. Незважаючи на це, наявні джерела містять інформацію про окремі аспекти участі України у російсько-турецькій війні 1710 – 1713 рр.

Особливості проголошення та початку війни між Росією та Туреччиною розкриваються в маніфесті, виданому 22 лютого 1711 р. *«О несправедливых поступках Турции против России, в нарушении постановленных между оными Державами договоров и об объявлении по сему случаю войны Оттоманской Порте»*. До маніфесту в ПСЗ також додано три грамоти Петра I від 29 липня 1710 р., 21 жовтня 1710 р. та 29 січня 1711 р. Ці документи окремо не нумеруються, а подаються як додатки. Взагалі, включення додатків до документів в ПСЗ було доволі частим явищем. Так, до жалуваної грамоти виданої Б. Хмельницькому 27 березня 1654 р. було додано два листи українського гетьмана до російського царя

Олексія Михайловича¹⁶⁰. До розглянутої в попередньому розділі грамоти виданої волоському господарю Ш. Кантакузину додавалося листування волоських господарів з російською владою та грамоти Олексія Михайловича¹⁶¹. Поява таких додатків найчастіше пояснювалась посиланнями на них в текстах документів. В цілому, такі додатки з одного боку розширюють цінність ПСЗ як комплексу джерел, з іншого – ускладнюють роботу по використанню цього комплексу документів.

Сам маніфест відрізнявся значним об'ємом, якщо порівнювати його з документами, в яких оголошувалось про початок війни з турками в попередніх чи наступних конфліктах. В ньому дуже детально пояснювалися причини вступу Росії у війну з Османською імперією. Чи не найголовніше місце серед них займав українське питання. Так, серед причин початку війни в маніфесті називалося надання турками підтримки тим українцям, що підтримували шведського короля та ідступили разом з ним, після поразки під Полтавою, на територію Порти. Зокрема, турків звинувачували в бажанні «...через бунтовщиків казаків Мазетинцов... в Турскую область ушедших возмущения в Его Царскаго Величества Государствах сочинить ». Як приклад, в документі наводився перелік нападів на українські та російські землі татар та козаків гетьмана П. Орлика. Крім того, робився короткий екскурс в історію взаємовідносин між Росією та Туреччиною, в тому числі згадувались такі події, як Чигиринські походи 1677 – 1678 рр. та російсько-турецька війна 1686 – 1700 рр. При цьому, постійно наголошувалося на бажанні Росії жити мирно, тоді як агресором виставлялися саме турки. Саме так трактувалися походи турецької армії на Чигирин, тоді як Кримські чи Азовські походи, під час яких наступальні дії вели саме росіяни, практично не згадувалися.

В схожому вигляді маніфест повідомляв про постійні спроби Росії зберегти в силі укладений в 1699 р. Карловицький мирний договір, тоді як Османська

---

¹⁶⁰ ПСЗ. – Т.1. – 1830. – № 119.

¹⁶¹ ПСЗ. – Т.2. – 1830. – № 1324.

імперія та Кримське ханство звинувачувалися в постійних нападах на українські та російські території. Як приклад, чомусь наводився епізод, пов'язаний з запорозькими козаками, які в 1701 р. пограбували грецьких купців (підданих Порти). Цю подію, Росія з одного боку виставляла як приклад своєї добросусідської політики, компенсувавши купцям пограбоване, з іншого боку використала для негативної оцінки запорожців, які на момент оголошення маніфесту перебували на території Порти. Епізод з пограбуванням козаками купців детально розглянув Д. Яворницький, який щоправда не згадував цей маніфест¹⁶². Хоча в ньому і не було якихось нових фактів про пограбунок купців, згадка про цю подію в такому важливому документі як маніфесті про оголошення війни є красномовною. Сам документ Д. Яворницький згадував пізніше коли розглядав події після відступу шведів та українців до Туреччини, хоча і помилково датував його 25 лютого (насправді маніфест вийшов 22 лютого)¹⁶³.

Зі свого боку, Росія звинувачувала турків в тому, що вони не тільки не вислали зі своєї території «бунтовщиків казаків», а й дозволяла їм здійснювати напади на міста Гетьманщини та Слобожанщини. В маніфесті наводився також і перелік таких нападів. Так, українські козаки звинувачувалися в нападі, разом з татарами та волохами, в 1709 р. «...в город Ягорлык в ночи, тамошняго учрежденнаго урядника взяли со всем». Протягом 1710 запорожці здійснили низку нападів, зокрема на Торговицю, Нерубайкута Макіївку (на території Сумського полку): «...людей в поле и подворах в неволю с несколькими пожитками побрали...». Також були пограбовані ватага козаків Полтавського полку, що ходила за сіллю, підводи з припасами, що направлялись в фортецю Кам'яний Затон та м. Кам'янка (Чигиринський полк). Одним з найсерйозніших випадків,

---

¹⁶² Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Яворницький Д. І. – К. : Наук. думка, 1990–1993. – Т. 3. – 1993. – С. 200–202.

¹⁶³ Там же. – С.320.

згідно маніфесту, став напад на м. Умань, де «...козаков многих побили, и Сотника убили ж, да одного Сотника и с полтораста казаков в полон взяли...»¹⁶⁴.

Ці випадки Росія подавала як приклад недобросовісної політики Порти, яка підтримувала запорожців та дала змогу козакам «...выбрать вновь у себя такого же вора Орлика, будто бы в новые Гетманы войска Нашего подданного Запорожскаго...». Українці в свою чергу звинувачувались в зраді та інакше як «бунтовщики» чи «воры» не називалися. Слід зазначити, що вказані в маніфесті напади запорожців практично не згадуються дослідниками, що ставить під питання ким вони були здійснені та їх справжній масштаб. Так, Д. Яворницький, який відзначався тим, що детально розглядав іноді найдрібніші епізоди з історії запорізьких козаків, про ці напади фактично не згадує, окрім рейду на Ягорлик та й то в примітках до своєї праці¹⁶⁵. Не згадується про напад на Умань, в дослідженні Ю. Мицика з історії цього міста¹⁶⁶. Згадує про них радянський історик В. Артамонов, однак помилково датувавши їх другою половиною 1710 р., тоді як згідно маніфесту перші напади відбулися вже в 1709 р¹⁶⁷. При цьому, як і Д. Яворницький, він також помилково датує маніфест 25 лютого. Звідки взялася помилка, сказати важко, оскільки автор не вказує звідки він взяв джерело¹⁶⁸.

¹⁶⁴ ПСЗ. – Т.4. – 1830.– № 2322.

¹⁶⁵ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Яворницький Д. І. – К. : Наук. думка, 1990 –1993. – Т. 3. – 1993. – С. 298 – 299.

¹⁶⁶ Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька / Мицик Ю. А.; Національний ун-т "Києво-Могилянська академія", Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська Академія", 2002. – С. 107 – 108.

¹⁶⁷ Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709 – 1714 гг.) / Артамонов В. А. – М.: Наука, 1990. – С. 45.

¹⁶⁸ Там же. – С. 61.

В цілому, маніфест від 22 лютого 1711 р. є дуже цінним джерелом з історії російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр. Він містить інформацію про особливості вступу Росії до війни, вплив на початок конфлікту українського аспекту, розкриває деякі епізоди з історії запорозького козацтва після зруйнування Запорозької Січі та їх еміграції до Туреччини. Хоча цей документ переповнений пропагандою та відверто негативними оцінками постаті І. Мазепи, П. Орлика та їх прихильників, без нього повноцінно дослідити участь України в російсько – турецькій війні 1710 – 1713 рр. неможливо.

Ще один документ, який торкається початкового етапу війни між Росією та Туреччиною, став указ виданий 13 лютого 1711 р. Він торкався питання перебування на території Росії та Гетьманщини підданих турецького султана. В указі повідомлялось про видворення з російських земель всіх турків, греків та інших султанських підданих. Крім того заборонявся приїзд паломників та духовних чинів з Палестини, а також купців з інших турецьких територій. Аналогічні санкції поширювались і на Гетьманщину, для чого, згідно тексту документу, київському генерал-губернатору Д. Голіцину та гетьману І. Скоропадському направлялися відповідні грамоти з розпорядженнями¹⁶⁹. На цей документ практично не звертають уваги при дослідженні російсько-турецької війни. Однак його використання могло б розширити історію цього конфлікту, в тому числі і його українського аспекту, адже в попередні російсько-турецькі війни подібних розпоряджень не було..

Російсько-турецька війна 1710 – 1713 рр. не відзначалася масштабними бойовими діями, на відміну від попередніх військових протистоянь між османами та росіянами. Найбільшими зіткненнями стали похід об'єднаного українсько-татарського війська під командуванням П. Орлика в Правобережну Україну та Прутська кампанія. Щодо походу П. Орлика, то в ПСЗ відсутні будь-які матеріали з його історії. Дещо краща ситуація з Прутським походом, хоча і не

---

¹⁶⁹ ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – № 2317.

набагато. Конкретно інформація про перебіг походу міститься в двох іменних указах від 15 та 28 липня 1711 р.

Перший документ - це іменний указ Петра I, виданий Сенату 15 липня 1711 р., тобто через 3 дні після укладання Прутського мирного договору. Він не надто великий за об'ємом і фактично являє собою попередній звіт Петра I про результати невдалого для російських військ походу. Зокрема, в указі повідомляється про зіткнення з турецькими, разом з союзними їм шведськими військами протягом 8 – 10 липня 1711 р.¹⁷⁰. Це були не перші сутички, однак в цей період вони стали найзапеклішими (росіяни тільки загиблими втратили 2856 чол.)¹⁷¹. Результати протистояння в указі подані дещо завуальовано, очевидно намагаючись подати поразку в більш вигідному світлі. Зокрема, в указі повідомляється про втому турків від бойових дій та укладання з ними мирного договору: *«...и потом корда оным зело надокучило... и потом сгодились и на совершенной мир...»*. Якою ціною це було здобуто в указі не повідомляється, лише згадується значна чисельна перевага турків (на 10 тис. чол.) та успіхи в обороні власних укріплень. Щодо самого миру, то згадується лише про здачу всіх захоплених у турків міст та зруйнування новозбудованих фортець в Південній Україні.

Про інші пункти угоди, в тому числі що стосувалися підпорядкування українських земель не згадувалося. Як і не повідомлялось про активну участь у війні українців на чолі з П. Орликом¹⁷². В цілому, указ не містить детальної інформації про перебіг Прутського походу, однак цікавий насамперед оцінкою подій з боку російської влади, яка намагалась подати результати кампанії як позитивні.

---

¹⁷⁰ ПСЗ. – Т.4. – 1830. – № 2399.

¹⁷¹ Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709 – 1714 гг.) / Артамонов В. А. – М.: Наука, 1990. – С.86 – 87.

¹⁷² ПСЗ. – Т.4. – 1830. – № 2399.

Більш детально Прутський похід описано в іменному указі від 28 липня 1711 р. Тут слід звернути увагу на назву документу «*О взыскании казенных недоимок; о делании военных судов называемых тялки, и о постановлении с Турками вечногo мира*», тобто указ не стосувався конкретно походу чи мирного договору з турками. Поєднання його з розпорядженнями, що не мали прямого стосунку до Прутської кампанії демонструвало небажання влади акцентувати увагу на невдалому поході, яка не тільки зменшувала тріумф від перемоги під Полтавою, а й ставила під загрозу контроль Росії над Гетьманщиною та перебіг Північної війн.

Щодо самого походу, то в джерелі описується події кампанії від 30 травня, коли перші частини російської армії перейшли р. Дністер до 12 липня – дати укладання мирного договору. Зокрема, описується похід російських військ від Дністра до р. Прут, об'єднання з військами молдавського господаря Д. Кантемира, сутички з турецько-татарськими військами та, відповідно, укладання мирного договору. Міститься в указі й доволі деталізований опис складу російського та турецького військ. Окремо подано дані по втратам¹⁷³. Однак при використанні даних по чисельності військ, і особливо по втратах, їх необхідно перевіряти. Зокрема, загальні втрати російської армії (загиблі, поранені, полонені та зниклі без вісті) підраховані як 2872 чол. Однак дослідники наводять інші дані. Зокрема, вище вже згадувалось про підрахунки В. Артамонова про кількість вбитих лише в період з 8 по 10 липня в 2856 осіб, а загальна кількість втрат російської армії була набагато більшою. Таким чином, необхідно обережно ставитися до використання цього указу як джерела з чисельності та втрат ворогуючих сторін. В цілому ж, перебіг походу показано правильно, хіба що чітко відчувається бажання російської влади зменшити масштаб поразки на р. Прут.

Що ж до, участі українців в поході, то жодних згадок про це не має, незважаючи на те, що вони воювали як за турків, так і росіян. Так, на боці Туреччини воювало біля 6-7 тис. запорізьких козаків, які активно проявили себе в

---

¹⁷³ Там же.

блискавичних нападах на російські війська та руйнуванні їх комунікацій з тилowymi базами в містах Гетьманщини (Київ та ін.)¹⁷⁴. Лояльні до Росії українські козаки на чолі з І. Скоропадськими, переважно діяли в тилу російської армії, охороняючи шляхи сполучення та на кримському напрямку, однак, очевидно, окремі підрозділи українських козаків брали участь і сутичках на р. Прут. Навіть, при досить детальному описі складу турецької армії українські збройні сили не згадуються¹⁷⁵. Швидше всього, це пояснювалося небажанням російської влади акцентувати увагу на активній боротьбі українців за звільнення власних земель від московського панування.

Додаткова інформація про кампанію 1711 р., міститься ще в низці матеріалів ПСЗ, хоча вони і не мають прямого відношення до дослідження українського аспекту російсько-турецької війни, однак необхідні для отримання загальної картини подій війни.

До них, зокрема, відносяться й дві дипломатичні угоди. Перший документ це угода укладена в травні-червні 1711 р. в м. Ярославі (Польща) між Росією та учасниками Північного союзу (коаліція, що воювали проти Швеції в Північній війні) – Польщею, Саксонією та Данією. Сама угода в основному торкалась балтійських питань, однак тут розглядалось і питання залучення польських військ до військових дій проти Османської імперії. Зокрема, в вісімнадцятому пункті угоди вказувалось про те, що б «...*Речь Посполитая купно в Турскую войну вступила и по надлежащей должности в том участие посприяла, чтоб по последней мере от 8000 до 10000 конницы и Короннаго и Литовскаго войска к Царскому войску присовокупится повелено было.*»¹⁷⁶. Однак цей пункт так і залишився на папері. Як зазначив В. Артамонов, який провів досить детальний

¹⁷⁴ Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709714 гг.) / Артамонов В. А. – М.: Наука, 1990. – С.85 – 86.

¹⁷⁵ ПСЗ. – Т.4. – 1830.– № 2399.

¹⁷⁶ ПСЗ. – Т.4. – 1830. – № 2363.

аналіз як самого документу, так і особливостей його прийняття, що угода була складена так, що зобов'язувала польського короля Августа II лише винести питання на розгляд Сенату і конкретної обіцянки направити війська в Туреччину не було. На р. Прут разом з російською армією воював лише невеликий загін чисельністю 70 чол¹⁷⁷.

Ще одна угода була укладена з молдавським господарем Д. Кантеміром в м. Луцьку 13 квітня 1711 р., при цьому в тексті самого документу він іменується волоцьким господарем¹⁷⁸. Чому виникла така помилка важко пояснити, адже в іншому документі ПСЗ він іменується правильно, тобто молдавським господарем. Взагалі, подібна плутанина з титулатурою правителів Придунайських князівств в матеріалах ПСЗ була частим явищем. Прямого відношення до вивчення участі українського населення документ не має, тому детально аналізувати його не має сенсу, хіба що можна зазначити про укладання союзу між Росією та Молдовою, зобов'язання Д. Кантеміра направити війська для участі в бойових діях проти турків, а також, найважливіший саме для дослідження історії України пункт, про надання згоди про виїзд, в разі необхідності, молдавського господаря разом з прихильниками до Росії¹⁷⁹. Врешті, після поразки Росії на р. Прут, Д. Кантемір змушений був виїхати й оселився на території України, а саме на Слобожанщині.

Результати Прутського походу зафіксовані в трактаті, укладеній 12 липня 1711 р. Сам документ складався з 7 статей, серед яких, в тому числі, визначалась і доля українських земель. В тексті угоди закріплювалася відмова Росії від влади над українськими землями. Крім того, Росія погоджувалася віддати всі міста захоплені в Оттоманській Порти та зруйнувати новозбудовані фортеці, частина з яких розташовувалась й на українських землях. Решта положень регламентувала

---

¹⁷⁷ Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709714 гг.) / Артамонов В. А. – М.: Наука, 1990. – С.61 – 66.

¹⁷⁸ ПСЗ. – Т.4. – 1830. – № 2347.

¹⁷⁹ Там же.

звільнення полонених та відновлення вільного проїзду купців. Однак угода фактично не виконувалася, зокрема і щодо пункту щодо статусу українських земель, в тому числі й через нечіткі формулювання положень договору, що давало змогу росіянам трактувати їх на свою користь. Зокрема, Росія вважала, що поширювались лише на Правобережну Україну та Запоріжжя, тоді як турки включали сюди й Лівобережжя¹⁸⁰.

Текст Прутського миру, вміщений в ПСЗ відрізняється від того, що найчастіше використовується дослідниками. Переважно історики посилаються на документ вміщений в збірнику матеріалів Петра I «Письма и бумаги императора Петра Великого». Зокрема, він використовувався В. Артамоновим¹⁸¹ та Т. Чухлібом. Також посилання на цей збірник містяться в списку джерел в статті про Прутський трактат в «Енциклопедії історії України»¹⁸². Текст мирного договору, вміщеного в збірник присвячений Петру I складається з невеликої вступної частини та семи статей. Положення, щодо українських земель містяться

---

¹⁸⁰ Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. / Чухліб Т. В. – К., Нью-Йорк: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 409 – 410.

¹⁸¹ Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709 – 1714 гг.) / В. А. Артамонов. – М.: Наука, 1990. – С.174; Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. / Чухліб Т. В. – К., Нью-Йорк: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 413.

¹⁸² Станіславський В. В, Прутський трактат 1711 р. // Енциклопедія історії України. – Т.9. – С. 53.

в другій статті Прутського миру¹⁸³. В цей збірник також включено і варіант Прутського трактату з правками Петра I¹⁸⁴. Саме його і включено до ПСЗ¹⁸⁵.

Зокрема, в ньому відсутня згадка про українців в другій статті угоди, тобто те положення, згідно якого Росія відмовлялась від володіння українськими землями. При цьому, до варіанту в ПСЗ додано окремий текст, названий «Запись с турецкой стороны», який являє собою опис основних положень Прутського миру, зроблений очевидно кимось із представників турецької сторони¹⁸⁶. До речі в збірнику документів Петра I відсутня згадка «Запись с турецкой стороны». Відповідно, використання в історичних дослідженнях тексту Прутського миру, вміщеного в ПСЗ не є доцільною, хіба що для вивчення особливостей перебігу дипломатичних переговорів між турками та росіянами.

Ще одним наслідком Прутського походу стала еміграція до Росії молдован, які вступили в союз з росіянами, на чолі з князем Д. Кантеміром. Як згадувалось вище, вони були поселені на території Слобідської України. Таким чином, ця подія має безпосереднє відношення до історії України. Безпосередня інформація про правовий статус та забезпечення переселенців міститься в матеріалах ПСЗ.

Взагалі дозвіл на виїзд до Росії прописувався ще в Луцькій угоді від 1 квітня 1711 рр, укладеній між Росією та молдовським господарем Д. Кантеміром, яка також присутня в ПСЗ і розглядалась вище¹⁸⁷. Конкретні умови, на яких було організовано поселення молдован на території Слобожанщини містяться в резолюціях, виданих на подання князя Д. Кантемира в липні-серпні 1711 р. Сам документ в ПСЗ скопійовано з двох резолюцій: однієї за авторством

---

¹⁸³ Письма и бумаги Петра Великого: в 13 т. – СПб, 1887 – 2003. – Т.11. – 1964. – С. 323.

¹⁸⁴ Там же. – 325 – 326.

¹⁸⁵ ПСЗ. – Т.4. – 1830. – № 2398.

¹⁸⁶ Там же.

¹⁸⁷ ПСЗ. – Т.4. – 1830. – № 2347.

російського царя Петра I та додаткової резолюції за підписом канцлера графа Г. І. Головкина. Перша частина складається з восьми пунктів, які були безпосередніми проханнями князя Д. Кантеміра. Під кожним пунктом міститься відповідно рішення Петра I. Серед найважливіших положень в контексті історії України, є сьомий пункт. В ньому Д. Кантемір просить визначити місце проживання «...мужескаго и женскаго пола більше 4000 душ». Відповіддю російського царя стало розпорядження про поселення їх в Слобідській Україні.

В додаткових резолюціях, які стосувались становища самого молдовського господаря, затверджувалось надання йому в м. Харкові маєтку, землеволодінь та іншої власності колишнього харківського полковника та генерал-майора російської армії Ф. Шидловського. Крім того Д. Кантеміру дозволили не сплачувати жодних податків з отриманих маєтностей¹⁸⁸. Розглянутий документ використовувався Д. Багалієм, який досліджував процес колонізації Слобідської України, в тому числі і іноземцями. Автор вказав про переселення 4000 чол. на Слободжанщину та про нагородження Д. Кантеміра власністю Ф. Шидловського. При цьому, Д. Багалій не вказував про умови такого переселення та, відповідно, появи цього джерела. Це, швидше всього пояснюється, тим що він вважав роль цієї групи молдовських переселенців в заселенні українських територій «...крайне незначительною»¹⁸⁹.

Особливістю матеріалів ПСЗ з історії участі українців в російсько-турецькій війні 1710 – 1713 рр. стає поява документів, що стосувались ролі України як тилової бази російської армії. До цього переважна більшість документів стосувалась перебігу бойових дій та дипломатичних переговорів. Група документів торкалась російських військ та їх розташування на українських

---

¹⁸⁸ Там же. – 2413.

¹⁸⁹ Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Багалей Д. И. – М.: Университетская тип. (М. Катков), 1887. – С. 526 – 527.

землях, однак враховуючи те що на другу половину XVII ст. їх забезпечували переважно за кошт держави. Тепер же з'являються законодавчі матеріали в яких регулювалися питання розташування на українських територіях російських військ, їх забезпечення фінансами та продовольством за рахунок Гетьманщини, корегування торговельно-економічної діяльності українців в сторону виконання потреб російської військової системи. Це пояснювалося тим, що з початку XVIII ст. Росія пришвидшила процеси ліквідації автономії Гетьманщини та інтеграції українських земель в загальнодержавну структуру. Саме з цього часу на території України почали постійно розміщувати не лише гарнізонні війська, а чисельні регулярні полки російської армії, забезпечення яких падало на плечі саме українського населення.

Всього виявлено сім документів, що містять інформацію про роль Гетьманщини в забезпеченні російських військ, тобто третина всіх джерел. Їх можна розділити на декілька груп. Перша група це документи, що регламентували розташування на українських землях гарнізонних, регулярних та іррегулярних полків російської армії. Зокрема, в указі від 12 січня 1711 р. йшлося про місця дислокації російської армії в Лівобережній та Слобідській Україні¹⁹⁰. Видання указу зумовлено підготовкою до оборони українських земель від можливого нападу турецько-татарських військ. Небезпека нападу була реальною, оскільки турків, які й самі бажали нової війни з Росією через невиконання нею умов Прутського миру, активно до цього підштовхували українські та шведські представники¹⁹¹.

Згідно указу, серйозно укріплювалися російські гарнізони в містах Гетьманщини. Крім того в районі Києва зосереджувалось угруповання російських військ на чолі з Ф. Шереметевим. Тут же мав розташуватися і гетьман І.

---

¹⁹⁰ ПСЗ. – Т.4. – 1830. – № 2467.

¹⁹¹ Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709714 гг.) / В. А. Артамонов. – М.: Наука, 1990. – С. 107 – 108.

Скоропадський з усіма козацькими полками. Для забезпечення російських військ в Києві наказувалось підготувати запас продовольства на сім місяців та максимально можливу кількість фуражу для коней¹⁹². Очевидно, що певна частина з цих запасів мала заготовлятися в Україні. Хоча як зазначала О. Апанович в цей період забезпечення російських військ відбувалось за рахунок припасів привезених з внутрішніх регіонів Росії, лише частина купувалась на місці в українців¹⁹³. Однак, враховуючи велике напруження російської держави, яка, вела бойові дії одночасно на декількох напрямках, роль українських земель в забезпеченні російської армії зростала.

Окрім Гетьманщини, в указі містилося розпорядження про розташування російських регулярних та іррегулярних військ (донські козаки та калмики) в Слобідській Україні поблизу Харкова та Ізюму. Знову ж таки, забезпечення доволі значного контингенту (лише нерегулярні частини мали нараховувати до 20 тис чол.) лягало на плечі українців Слобожанщини.¹⁹⁴

Крім того, в указі регламентувалися розміри продовольчого та матеріального забезпечення російських військ, хоча це вже має менший стосунок саме до української історії¹⁹⁵.

Ще в двох документах більш детально розписувалися розміри фінансового забезпечення гарнізонних полків російської армії, в тому числі і тих, що розташовувались і в українських містах. Це іменний указ від 29 січня 1711 р. «*О распределении по Губерниям гарнизонных полков и о даче им жалованья*» та сенатський указ від того ж числа «*О росписании и отпуске сумм на содержание полков расположенных по Губерниях*». Ці документи дають змогу реконструювати

---

¹⁹² ПСЗ. – Т.4. – № 2467.

¹⁹³ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 186 – 187.

¹⁹⁴ ПСЗ. – Т.4. – 1830. – № 2467.

¹⁹⁵ Там же.

загальну кількість російських військ, як гарнізонних так і регулярних, що розташовувалися в Гетьманщині. Це, своєю чергу, яскраво демонструє роль України в російській військовій системі, зокрема, в якості тилової бази російської армії армії¹⁹⁶.

Одним із епізодів російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр., пов'язаним з Україною стало формування ландміліції, тобто поселенських військ, головним завданням яких була охорона кордонів. Оскільки, як згадувалось вище, в 1712-1713 рр. існувала реальна небезпека нападу турків та татарів на землі Гетьманщини, російські війська вели бої на балтійському напрямку, а українські козацькі полки знекровлені попередніми кампаніями, створення ландміліції мало забезпечити охорону південних кордонів Гетьманщини. Цю ідею Петро I запозичив в Західній Європі, де такий рід військ існував тривалий час¹⁹⁷. Ландміліція мала розташовуватися саме на українських теренах, що робить необхідним її дослідження саме в контексті історії України.

Всього в ПСЗ виявлено два документи, що стосуються першої спроби формування ландміліцейського війська в Україні. Це два сенатські укази від 2 лютого та 9 травня 1713 р. Перший указ, який так і називався «*О устройении в Киевской Губернии Ландмилиции из пяти полков*» містив розпорядження про формування 5 ландміліцейських полків на базі призначених до розформування солдатських полках Жданова, Григорова, Воронцова, Постельникова та Булартова. Додатково мали бути набрані 7 тис. чол. в Київській та Азовській губерніях з «*драгун, солдат, стрельцов, казаков, пушкарей и тех же чино из*

---

¹⁹⁶ ПСЗ. – Т.4. – 1830. № 2474, 2475.

¹⁹⁷ Петрухинцев Н.Н. Основные этапы «ландмилицкой реформы» 1710 – 1730-х годов // Н. Н. Петрухинцев / Военное прошлое государства Российского: утраченное и сохраненное. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 250-летию Достопамятного зала, 137 сентября 2006 года. СПб., 2006. – Ч. 3. – С. 32 – 33.

отставных от 15 до 30 лет по 3500 человека из губернии»¹⁹⁸. Для навчання новобранців мали бути направлені діючі офіцери, в тому числі і з тих полків, що підлягали розформуванню. Зброю мала бути видана з Ніжинського арсеналу. Конкретне місце розташування полків не зазначалося. Це мав вирішити київський генерал-губернатор Д. Голіцин.

Указ від 9 травня 1713 констатує факт створення нового підрозділу російської армії, що мав розташовуватися на українських землях¹⁹⁹.

Ландмілицейські війська досить часто ставали предметом дослідження істориків. Зокрема, можна відзначити праці таких російських дослідників як Л. Бескровного²⁰⁰, М. Петрухинцева та українського історика Г. Шпитальова. Всі вони активно використовували в своїх дослідженнях матеріали ПСЗ.

Окрім документів, що регламентували розміщення російських військ на українських землях, в ПСЗ наявні законодавчі матеріали, що регулювали українську торгівлю та економіку в залежності від потреб російської військової системи. Слід зазначити, що в матеріалах ПСЗ з історії російсько-турецьких війн останньої чверті XVII ст. подібні документи відсутні. Це з одного боку свідчить

---

¹⁹⁸ ПСЗ. – Т.5. – 1830.– № 2643.

¹⁹⁹ Там же. – № 2676.

²⁰⁰ Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Бескровный Л. Г. – М. : Воениздат, 1958. – С.46 – 47; Петрухинцев Н.Н. Основные этапы «ландмилицкой реформы» 1710 – 1730-х годов // Н. Петрухинцев / Военное прошлое государства Российского: утраченное и сохраненное. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 250-летию Достопамятного зала, 137 сентября 2006 года. СПб., 2006. – Ч. 3. – С. 32 – 33; Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція / Шпитальов Г. Г.; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України - Запоріж. від-ня [та ін.]. – К.: б. в., 2013. – 150 с.

про зростання на початок XVIII сти. ролі Гетьманщи в забезпеченні російської армії, з іншого про зростання рівня уніфікації та інтеграції українських земель до загальноімперської системи.

Під час російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр. видано два укази, які регламентували торгівлю селітрою та порохом. На поч. XVIII ст. Україна була одним із головним джерел пороху для російської армії. Оскільки це стратегічний продукт, особливо в умовах війни, тому не дивно що з'явилися розпорядження такого характеру. Указ від 19 червня 1711 р. *«О вывозе подрядчиков для делания пороху и привозе селитры для продажи в Москву»* забороняв експорт та продаж селітри та пороху з України окрім як Москви. На київського генерал-губернатора покладалось завдання слідкувати, аби не було контрабандної торгівлі цими товарами. При цьому, заборонялось якимось впливати на ціноутворення, чим намагалися знизити рівень невдоволення такими регулятивними мірами²⁰¹.

В указі від 20 червня 1711 р. *«О запрещении промышленникам продавать селитру в посторонние руки, кроме пороховых подрядчиков»* містилось розпорядження про продаж селітри тільки визначеним *«пороховым промышленникам»*, основним серед яких був англійський комерсант А. Стельс²⁰².

Як згадувалось вище, на початку 1712 р. продовжувалося протистояння між Османською імперією та Московським царством, однак без серйозних бойових дій. В квітні 1712 р. укладено Константинопольський мирний договір. Частково, мирна угода повторювала положення Прутського мирного договору, однак вона містила й нові положення. Стосовно українських земель, то третій пункт Константинопольського миру закріплював за Росією Лівобережну Україну разом з м. Києвом. Що ж до Правобережної України та Запорожжя, то як зазначалось в джерелі *«...Царское Величество весьма руку отнимает от казаков...которые*

---

²⁰¹ ПСЗ. – Т4. – 1830. – № 2379.

²⁰² Там же. – № 2381

*обретаются по сую сторону Днепра...и от полуострова Сечи...»*²⁰³. Тобто, на відміну від Прутського трактату, тут були більш чіткі формулювання, хоча в тексті угоди і не вказувалось про підпорядкування звільнених українських земель. Крім того в шостому пункті угоди, йшлося про зруйнування російських фортець, збудованих в пониззі Дніпра (Кам'яний Затон та ін.)²⁰⁴

Решта положень мирної угоди не торкались безпосередньо українців, а зокрема визначали умови виїзду батьківщину шведського короля Карла XII, здачу росіянами Азовської фортеці та ін.

До Константинопольського миру були додані також пояснень його положень під назвою «*Визирское разяснение*». В цьому додатку пояснювались умови мирної угоди. Що до «українських» статей, то тут зазначалось, що турки бажали забрати в Росії всі українські землі, використовуючи нечіткість формулювань Прутського трактату. Однак росіянам вдалось відстояти право на Лівобережну Україну. При цьому, окремо наголошувалось на те що російським дипломатам вдалось не допустити внесення положення про те, що правобережні землі відходили під владу султана, як це хотіли османи. Через це в тексті мирної угоди, як згадувалось вище, і відсутня згадка про конкретний статус Правобережної України. Відмова ж від Запоріжжя пояснювалась зруйнуванням фортець Кам'яний Затон та ін., одним із основних завдань яким і був контроль над володіннями запорізьких козаків²⁰⁵.

Положення Константинопольського миру підтверджувалися в мирній угоді укладеній між російською державою та Османською імперією 13 червня 1713 в м. Адріанопіль. Однак певні зміни все ж таки відбулись. Торкались вони й українського питання. Зокрема, в передмові до основного тексту договору, вказувалося про приналежність Правобережної України та запорозьких козаків до Польщі та Кримського Ханства відповідно. І хоча, в статтях таке формулювання

---

²⁰³ Там же. – № 2515.

²⁰⁴ Там же.

²⁰⁵ Там же.

не повторювалось, ця теза була красномовною. Доля українців вирішувалася без їх згоди, а всі спроби П. Орлика та його прихильників здобути незалежність фактично провалилися.

Третій пункт Адріанопольського трактату щодо підпорядкування українських земель та розмежування кордону між Портою та Росією фактично повторював положення Константинопольського мирного договору, хоча звідти зникли згадки про поселення запорізьких козаків на р. Самарі, а вказувалося лиш про заборону будівництва поселень та містечок²⁰⁶.

В цілому, обидва мирні договори остаточно вирішили долю українських земель, зокрема Росія закріпила свою владу над Гетьманщиною, тоді як Правобережна Україна формально стала незалежною, однак майже через рік султан дозволив зайняти її польським військам, повернувши її до складу Речі Посполитої. Зважаючи на важливість положень цих мирних угод, вони ставали об'єктами досліджень істориків. Зокрема, дуже детально умови договорів, а також особливості та наслідки їх прийняття розглянув російський історик В. Артамонов, однак недоліками були суб'єктивність стосовно оцінки діяльності та постаті українців, що боролись проти російського панування, а також певне применшення їх ролі та впливу на події 1710 – 1713 рр²⁰⁷. Розглядав і джерела і український історик Т. Чухліб, однак не досить детально. Так, він згадує про відмінність положень стосовно українських земель в текстах Константинопольського та Адріанопольського мирного договорів, однак не зазначає, в чому саме вони полягали. Хоча найважливішим є те, що він розглядає ці документи саме через

---

²⁰⁶ ПСЗ. – Т.4. – 1830. – № 2687.

²⁰⁷ Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709/14 гг.) / В. А. Артамонов. – М.: Наука, 1990. – С. 107 – 142.

призму історії українського народу і вказує на їх вплив на подальшу долю українських земель.²⁰⁸

В цілому, ПСЗ не надто багате на джерела з історії російсько-турецької війни в цілому, і її українського аспекту зокрема. Однак наявні документи, дають змогу розкрити певні питання цього військового конфлікту. Особливістю цієї групи джерел є поява документів, що розкривають роль України в російській військовій системі, зокрема як бази для розміщення російських військ чи забезпеченні російської армії матеріальними ресурсами. Однак не всі ці джерела використовуються дослідниками, тому їх впорядкування має допомогти більш широко використовувати їх в історичних дослідженнях та краще розкрити роль України в російсько-турецькій війні 1710 – 1713 рр.

3.2 Інформативний потенціал матеріалів ПСЗ з вивчення ролі та місця українських земель в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр.

Завершення попередньої російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр. значною мірою відкинуло плани Російської імперії на підкорення Північного Причорномор'я та Кримського півострова. За умовами Адріанопольського трактату Росія втратила ті територіальні здобутки, які вона отримала в останній чверті XVII ст. Відповідно, початок нової війни з Османською імперією був неминучим. Готуватись до наступу на південь російська держава розпочала ще в 1720-х рр., однак через тяжке економічне становище країни після виснажливої двадцятирічної Північної війни початок відкладався. Сюди ж додалась і політична нестабільність після смерті Петра I та початку епохи «палацових переворотів».

---

²⁰⁸ Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр./ Чухліб Т. В. – К., Нью-Йорк: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 411 – 412.

Тому лише в 30-х рр.. XVIII ст. Росія змогла зосередитись на вирішенні «південного питання», розпочавши в 1735 р. чергову російсько-турецьку війну.

Українські землі у складі Російської імперії продовжували поступово втрачати своє автономне положення, все більше вливаючись в загальнодержавну систему. Так, в період з 1722 по 1727 замість гетьмана управління Лівобережною Україною здійснювала перша Малоросійська колегія, а на момент початку війни з турками верховну владу в Гетьманщині тримало Правління гетьманського уряду. В цей період відбувався процес занепаду українського козацтва, що пояснювався з одного боку розвитком регулярних військ та зменшенням ролі нерегулярних військ, а з іншого економічним розоренням багатьох козацьких господарств, пов'язаним з практичною безперервною участю українських козаків у війнах, перетворенням їх на селян тощо. Все це змінило характер участі українських земель у російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. Українські збройні сили перестали відігравати роль вагової бойової сили й перетворившись на допоміжні підрозділи. Значно зросла роль України в забезпеченні російської армії фінансовими та матеріальними ресурсами. Це, в свою чергу, відобразилося на характері джерел вміщених в ПСЗ.

Слід зазначити, що участь в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. представлена в ПСЗ найбільшою кількістю документів. Всього виявлено 120 документів з цієї тематики. Це практично в два рази більше, ніж кількість джерел з історії інших російсько-турецьких воєн останньої чверті XVII – XVIII ст. Це пояснюється різними причинами. Зокрема, зросла кількість джерел, які розкривають роль України в якості тилової бази під час бойових дій. Крім того, саме на період російсько-турецької війни 1735 – 1739 припало будівництво Української лінії та формування ландміліцейських військ, що мало безпосереднє відношення і до українців і знайшло своє відображення в матеріалах ПСЗ. Так, історія Української лінії в цей період представлена 21 документом, ландміліція відповідно 32. Ще одним фактором, що вплинув на збільшення кількості

матеріалів з історії російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. стало зростання власне кількості всіх документів ПСЗ цього хронологічного періоду.

Ще однією особливістю джерел з історії цього військового конфлікту, є майже повна відсутність документів, в яких би містилася інформація про перебіг бойових дій та участі у них українських збройних сил під. Певні відомості містяться в нагородних документах, однак такої інформації, як була в матеріалах стосовно попередніх війн між Росією та Туреччиною не має. Це ще раз засвідчило про зниження ролі козацьких військ, як реальної бойової сили..

Всього як зазначалось виявлено 120 документів, які можна розділити на декілька тематичних груп. Зокрема, це нечисленні джерела з історії українського козацтва, матеріали з історії Української лінії та ландміліцейських військ та найчисельніша група документів, що висвітлюють роль України в якості тилової бази російської армії. Крім того, низка документів стосується дипломатичної діяльності російської держави, зокрема мирні договори та конвенції по розмежуванню кордону.

Як зазначалось вище, в ПСЗ відсутні матеріали, які б висвітлювали участь українського козацтва в бойових діях під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Однак це не означає, що взагалі немає джерел з історії козацтва в зазначений період. Всього було виявлено вісім документів, які розкривають історію лівобережного козацтва та один документ, що стосується слобідських козацьких полків.

Один із документів стосується регулювання процесу закріпачення наддніпрянських козаків. Характерною рисою становища лівобережного козацтва в середині 30-х рр.. XVIII ст. стало його поступове закріпачення старшиною. Цей процес пришвидшувався тим, що в цей період багато козацьких господарств занепали і зубожіли, що давало змогу старшині захоплювати землі та переводити козаків в посполиті. Російська влада до цього процесу ставилась неоднозначно. З одного боку вона дозволяла землевласникам змушувати до панщини тих козаків,

якщо вони продавали свою землю та залишались на ній жити²⁰⁹. З іншого, влада, особливо в період війни, намагалася зберегти боекдатність українського козацтва. Тому періодично видавались укази, що забороняли чи обмежували закріпачення козаків.

Один з таких документів, опубліковано в ПСЗ. Він був виданий 7 березня 1738 р²¹⁰. Суть указу полягала в забороні на утримання в залежності козаків, яких необхідно було повернути до козацької служби. Самим же козакам надавалось право звертатись до суду, якщо старшина не буди виконувати вказане розпорядження. Сам указ був реакцією на так званий «пошук козацтва», коли переведені насильно в стан посполитих козаки намагались повернутись в попереднє положення. Такий випадків наводиться і в джерелі. Зокрема, вказується про розгляд звернення козаків Глухівського сотні Ніжинського полку Михайла та Єстифея Сергієнків. Вони скаржились на генерального обозного Я. Лизогуба за «...за присвоение их в подданство и в недопущении к службе Ея Императорскаго Величества и в сильном завладении пашенною их землею, всякими угоды и грунтами»²¹¹. Крім того, брати Сергієнки повідомляли про аналогічні зловживання брата Я. Лизогуба, Андрія, колишнього глухівського сотника С. Уманця, підскарбія А. Маркова. Як результат, скаргу козаків задовольнили і їх повернули в колишнє становище. Крім того, результатом цього випадку стало видання указу, який забороняв закріпачувати козаків²¹².

В цілому, цей документ висвітлює досить цікаву сторінку з історії українського козацтва в 30-х рр. Зокрема, розкриває процес поступового закріпачення рядових козаків і їх намагання боротись з цим явищем. Хоча в цей

---

²⁰⁹Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 23.

²¹⁰ПСЗ. – Т.10. – 1830. – № 7528.

²¹¹ Там же.

²¹² Там же.

період, особливо після початку війни з Туреччиною, козаки нерідко самі переходили в стан посполитих, аби не йти на війну²¹³. Це джерело показує, що козацька служба все ще залишалась привабливою, оскільки задля її збереження брати Сергієнки звертались до найвищих органів влади. З іншого боку, цей указ демонстрував бажання російської держави зберегти боєздатність лівобережних козацьких полків. Це в свою чергу свідчить про те, що українське козацтво продовжувало залишатись серйозною бойовою силою, без якої російське командування не бачило реальним завоювання Північного Причорномор'я та Криму.

Незважаючи на свою в, указ про заборону закріпачення козацтва чомусь практично не використовується вченими, що досліджували історію козацтва в період російсько-турецької війни 1735-1739 рр.. Так, О. Апанович досить детально розглянувши процес перетворення козаків на залежних селян не згадала ні про цей документ, ні про умови його появи²¹⁴. Сучасний дослідник О. Репан, в своїй праці присвяченій участі лівобережного козацтва в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр., використав справу братів Сергієнків, як приклад боротьби козаків за свої права, однак також не згадав про указ від 7 березня 1738 р. Тому необхідне залучення цього документу до наукового обігу, що дасть змогу більш повно розкрити історію українського козацтва в першій половині XVIII ст.

Іменний указ від 16 листопада 1736 р. виданий генерал-лейтенанту І. Барятинському, стосувався питання озброєння козаків лівобережних полків, зокрема вогнепальної зброї та артилерії В ньому містилось розпорядження про виробництво на Тульських збройних заводах десяти тисяч рушниць для «казаков

---

²¹³ Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735 – 1739 рр. / Репан О. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. – С. 39 – 40.

²¹⁴ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 20 – 27.

Малороссийских полков». Слід зазначити, що на 1730-ті рр. основним джерелом вогнепальної зброї для українських козацьких полків стали саме російські підприємства, оскільки в Україні зброя хоча і виготовлялась, однак рівень виробництва не міг забезпечити потреб козаків, особливо під час війни. Крім того в цей період проводилася масштабна реформа лівобережного козацтва, розділивши його на виборних та під помічників. Одним із аспектів цієї реформи стало переозброєння козацьких полків, що очевидно і було однією з причин появи розпорядження про виготовлення такої кількості рушниць (фактично для половини всіх виборних козаків). В джерелі не вказувалися конкретні терміни замовлення, а контроль на виконанням покладался на І. Барятинського. Задля цього він мав контактувати з Артилерійською канцелярією, яка безпосередньо курувала виробництво вогнепальної зброї в Російській імперії²¹⁵. В ПСЗ відсутні дані щодо реалізації цього розпорядження, однак згідно підрахунків Л. Бескровного на 1738 р. Тульські заводи виготовили всього 8262 «казацкие ручниці»²¹⁶. Оскільки вони йшли на озброєння не тільки українських козацьких полків, а й інших іррегулярних частин російської армії, то очевидно що рівень забезпечення лівобережних козаків був далеким від задовільного. Взагалі, переозброєння козаків тривало до 1749 р. Протягом цього періоду було роздано біля 20 тис. рушниць²¹⁷. Повільність виконання розпоряджень указу швидше всього пов'язане із завантаженістю Тульських заводів, які забезпечували вогнепальною зброєю всі регулярні частини та гарнізони російської армії, на що і

---

²¹⁵ ПСЗ. – Т.9. – 1830. – № 7100.

²¹⁶ Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Бескровный Л. Г. – М. : Воениздат, 1958. – С. 86 – 87.

²¹⁷ Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. [Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) [та ін.]. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – 2006. – С. 520.

зосереджувались всі ресурси²¹⁸. Відповідно виготовлення зброї для іррегулярних частин, в тому числі і для українських козаків було другорядним завданням. Це ще раз демонструє зниження ролі козацьких військ у російській військовій системі. Таким чином, наявність розпорядження в джерелі демонструє турботу влади про боєздатність козацьких полків. Водночас, реальні наслідки указу свідчать про дещо протилежну ситуацію.

Крім ручної зброї, в документі згадувалося і про козацьку артилерію. Зокрема, І. Барятинському ставилось завдання проконтролювати утримання гармат в належному стані та провести, в разі необхідності, ремонтні роботи. Тут же вказувалось про необхідність виготовити для козацьких полків (в цьому випадку як лівобережних, так і слобідських) пороху «*фузейного 2,000, пушечного 2,000 и того 4,000 пудов*». Як і у випадку із рушницями, виконання розпорядження покладалось на Артилерійську канцелярію²¹⁹. При цьому, на відміну від вогнепальної зброї, порох вироблявся на території України. Однак сумнівно, що означена кількість пороху мала бути виготовлена саме на українських заводах, оскільки за підрахунками О. Апанович, за п'ять років (очевидно, мається на увазі період російсько-турецької війни 1735 – 1739 р.) на порохових заводах підпорядкованих Генеральній військовій канцелярії виготовили 3 тис. пудів пороху²²⁰. Тому, враховуючи рівень уваги держави до забезпечення козацьких полків, продемонстрований у випадку з рушницями, малоімовірно що розпорядження, вміщене в указі було виконано в повному об'ємі.

Щодо пороху, то Гетьманщина була одним із основних джерел селітри, з якої виготовлявся його виготовляли, а також одним із центрів виробництва самого

---

²¹⁸ Там же. – С.85.

²¹⁹ ПСЗ. – Т.9. – 1830. – № 7100.

²²⁰ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 88.

пороху²²¹. Крім того початок війни змушував державу слідкувати за достатнім рівнем виробництва цього стратегічного продукту. Тому не дивна поява законодавчих актів, що регулювали його виготовлення та забезпечення ним козацьких полків.

Умови забезпечення козацьких полків порохом визначлося ще в двох указах від 11 січня 1736 та 7 грудня 1738 р. Вони регулювали виробництво пороху в Гетьманщині та Слобожанщині. В першому указі повідомлялося про розпорядження виробляти пороз *«... в Малой России при Генеральной Артиллерии при Генеральной Артиллерии, а в одном полку, где запотребно усмотрите»* для забезпечення козаків та артилерії. Вироблений порох, за вимогою старшини, мав за відповідну плату, правда яку саме не повідомлялось, розповсюджуватися серед козаків²²².

Іменний указ від 7 грудня 1738 р. *«Об учреждении в Малороссии и в Слободских полках пороховых заводов»*, як видно з назви документу, містив розпорядження щодо організації виробництва пороху на українських землях. Видання документу, зокрема, обґрунтовувалося необхідністю виконання указу, виданого 14 лютого 1736 р. про виготовлення пороху для українських козаків (цей указ в ПСЗ відсутній). Однак очевидно в ньому, містилась такі ж положення, що й в іменному указі від 17 листопада 1736 р., який розглядався вище та містив розпорядження про виробництво 4 тис. пудів пороху. Згідно тексту документу, в Гетьманщині та Слобожанщині засновувалося по одному пороховому заводу. При цьому, в Лівобережній Україні його мали заснувати на базі підприємства, що вже виробляло порох і належало Генеральній Військовій Канцелярії. Російську владу зокрема привабила відносно низька собівартість виробництва пороху та його відмінні якості. Як відзначалось в указі *«...оний порох напротив Московскаго*

---

²²¹ Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Бескровный Л. Г. – М. : Воениздат, 1958. – С. 96.

²²² ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – № 6888.

*весьма сильнее*²²³. Вироблений порох мав використовуватися лише на потреби козаків слобідських та лівобережних полків. Продаж приватним особам заборонявся. Надлишки мали відправлятися до «...*Киевской и про чия Украинские крепости*». При цьому наголошувалося, на забороні тримати надлишкові запаси пороху на самих підприємствах²²⁴.

В цілому, розглянуті законодавчі акти являють собою важливі джерела з історії українського козацтва в період російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. Зокрема, в них розкриваються особливості озброєння козаків та забезпечення їх боєприпасами. Однак істориками ці документи практично не залучалися. Це підтверджує необхідність систематизації матеріалів ПСЗ.

Два документи розкривають не стільки питання участі українців в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр., скільки показують історію розвитку Гетьманщини у вказаний період, процеси руйнування її автономії та все більше зростаючу уніфікації українських земель..

В сенатському указі від 23 грудня 1736 р. «*О порядке сношения Генеральной Войсковой О и Канцелярии Малороссийских дел со всеми Присутственными местами*» прописувалися особливості діловодства між органами, що здійснювали управління Гетьманщиною – Правлінням гетьманського уряду, Генеральною Військовою Канцелярією та Канцелярією з малоросійських справ при Сенаті, а також з іншими загальнодержавними органами (Колегіями, Святійшими Синодом тощо). Зокрема, в указі вказувалося, що листування Генеральної Військової Канцелярії з Колегіями чи Канцеляріями мало відбуватись промеморіями (різновид документів, якими обмінювались інстанції одного рівня)²²⁵.

---

²²³ ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – № 7130.

²²⁴ ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – № 6888.

²²⁵ ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – № 7130.

Іменний указ від 5 квітня 1739 р. «*Об отдаче в Малороссийских городах денежных, провиантских и прочих доходов на откуп*» на перший погляд, виходячи з назви, жодним чином не стосується військової історії. Однак зміст документу свідчить про протилежне. Так, в цьому законодавчому акті міститься розпорядження про перевід з-під Риги команди українських козаків, які були «*обучены военной экзерциии*» назад в Гетьманщину. На очільника Правління гетьманського уряді О. І. Румянцева покладалось завдання, разом з головнокомандувачем російськими військами Б. Мініхом, визначити долю цього загону (відправити їх в драгунський чи гусарський полки, або тримати в якості окремої команди для особливих доручень)²²⁶. Оскільки, війна з турками, ще тривала, то очевидно цей козацький загін взяв участь в кампанії 1739 р.

Більш точної інформації не має, оскільки в ПСЗ відсутні матеріали, в яких би містилася інформація про долю цього козацького підрозділу. Не згадують про це і дослідники, зокрема відсутня інформація про цей загін в працях О. Апанович та О. Репана, які детально розглянули історію лівобережного козацтва в період російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. Відповідно не використовувався в історичних працях й розглянутий документ Тому важливим є залучення цього документу до наукового обігу, що може допомогти повніше дослідити перетворення козацьких полків на регулярні частини російської армії та ліквідацію української автономії.

Як зазначало вище, з історією слобідського козацтва в період російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. пов'язаний лише один документ ПСЗ. Як і в матеріалах ПСЗ з історії лівобережного козацтва, в ньому відсутні відомості про безпосередню участь слобідських козацьких полків у бойових діях.

Саме джерело представляє собою іменний указ, виданий 11 лютого 1736 р. з розпорядженням князю О. Шаховському (начальнику «Канцелярии комиссии учреждения слободских полков») стосовно різних питань управління

---

²²⁶ ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – № 7792.

слобідськими полками, зокрема, козацьких підпомічників²²⁷. Це питання було дуже важливим, оскільки саме підпомічники займалися веденням господарства та забезпечували, виборних козаків (повноправних козаків, що несли військову службу) усім необхідним для участі у походах (продовольство, коні, інструменти тощо). Крім того, вони складали резерв, з якого поповнювали втрати слобідських полків, що було особливо актуальним під час війни²²⁸. Адже слобожани взяли активну участь в подіях російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. Зокрема, 3700 слобідських козаків перебували у складі російської армії, що виступила в Кримський похід в 1736 р²²⁹. Великі загони слобожан брали участь в поході на Очаків та Крим в 1737 р. Аналогічна ситуація повторилася і у 1738 р²³⁰. Відповідно, підготовка тих козаків, що ходили в походи на Крим та Північне Причорномор'я лягало на підпомічників. Через це питання утримання достатньої їх кількості мало важливе значення для підтримки бойової сили слобідських козацьких полків й регулювалося на найвищому рівні.

Конкретні розпорядження стосувалися залучення вихідців з Наддніпрянської України в статус підпомічників до виборних козаків²³¹. Такі дії були викликані зменшенням кількості підпомічників, що знижувало боєздатність слобідських полків. Причини зменшення числа підпомічників в документі не наводиться, однак очевидно це було пов'язане втечею слобожан на нові місця проживання. Як

---

²²⁷ ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – № 6981.

²²⁸ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна / Слюсарський А. Г. – Харків: Харківське книжково-газетне видавництво, 1954. – С. 190 – 192.

²²⁹ Журавльов Д. В. Військова справа в слобідських козацьких полках у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Журавльов Денис Володимирович; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2002. – С. 147 – 148.

²³⁰ Там же. – С.150 – 152.

²³¹ ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – № 6981.

вказав Д. Багалій, в цей період була поширена міграція на південну степову малозаселену частину Воронежської губернії, де місцеві землевласники пропонували привабливі умови для переселенців. Це призводило до виїзду не тільки селян, а й козаків з території Слобожанщини²³². Очевидно, що під час війни, коли навантаження на козацькі господарства зростало, які окрім власного забезпечення, постачали продовольство, фураж та худобу російській армії, люди намагалися знайти краще місця для проживання. Це змушувало владу реагувати на такі процеси та видавати подібні розпорядження.

Окрім під помічників, указ стосувався регулярних рот слобідських полків – особливих підрозділів, які набирались з місцевого населення Слобожанщини, переважно з селян. Їх зараховували на постійну службу, а забезпечення покладалось на тих же підпомічників. Вперше їх сформували в 1729 р. у складі Ізюмського полку, а потім й в решті полків²³³. В указі йшлося про забезпечення регулярних рот слобідських полків мундирами. При цьому, кошти мали братись із *«помощичей суммы»* тобто із під помічників²³⁴.

Розглянутий документ не привернув увагу дослідників. Зокрема, його не використовував Д. Багалій, який досить широко залучав матеріали ПСЗ. Не використовувався цей документ і в праці з історії Слобідської України А. Г. Слюсарського, який детально розглянув соціальні та військові аспекти історії слобідського козацтва.

Одну з найбільших груп джерел з історій участі українського народу становлять матеріали, що висвітлюють роль України як тилової бази російської армії. Це, зокрема, документи щодо поставок продовольства та фуражу, коней та

---

²³² Багале́й Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Багале́й Д. И. – М.: Университетская тип. (М. Катков), 1887. – С. 564.

²³³ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна / Слюсарський А. Г. – Харків: Харківське книжково-газетне видавництво, 1954. – С. 66 – 67.

²³⁴ ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – № 6981

волів, участь українського населення у будівництві укріплень (Українська лінія) тощо.

Напевно, найголовнішим питанням як під час підготовки до війни, так і протягом всього конфлікту, було забезпечення армії продовольством та фуражем. Так, наприклад в лише в Кримському поході 1736 рр. тільки регулярні війська Російської імперії налічували приблизно 33 тис. чол., з них 19 тис. піхоти та 24 тис. кавалерії²³⁵. В інші роки, російські війська тільки збільшували свою кількість. Слід загадати і про те, що саме на українських землях російські вояки найчастіше розташовувались на зимні квартири. Так, в 1736 р. в Гетьманщині та Слобожанщині було розквартировано 37 регулярних полків, а також артилерійські підрозділи. В 1737 р. їхня кількість зросла до 55. Крім того тут дислокувалися й 20 ландміліцейських полків²³⁶.

Оскільки українські землі безпосередньо межували з театром бойових дій, тому не дивно, що саме Україна стала головним джерелом провіанту та фуражу для російської армії, а в ПСЗ цій тематиці присвячено велика кількість законодавчих актів.

Умови збору провіанту та фуражу були визначені в іменному указі від 6 травня 1736 р. *«О сборе для армии провианта с Малороссийских и Слободских полков обывателей с каждого двора, и Воронежской и Белгородской Губерний с каждой положенной в подушной оклад души, кроме однодворцев взятых в ландмилицкую службу, и о платеже за тот провиант денег по существующим в тех местах ценах»*. Згідно документу, через необхідність забезпечення армії та відсутність достатньої кількості провіанту в армійських магазинах, в Гетьманщині

---

²³⁵ Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736 – 739гг.: в 2 т. / Байов А. К. – СПб.: Электро-тип. Н.Я. Стойковой, 1906. – Т. 1: Первые три года войны. – 1906. – С. 203.

²³⁶ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 188.

та Слобожанщині з кожного переписного двору мали зібрати за визначену плату (ринкова ціна товару плюс 10 %) по одній «осьміне» (104,95 л.) борошна чи жита, четверту частину «четверіка» (6,5 л.) круп та два «четверіка» (52,4 л.) вівса. Крім того, бажаючі могли здати більше. Збір провіанту та фуражу мав розпочатися в вересні, після закінчення збору врожаю. Також тут визначалися місця збору: Харків, Київ, Переволочна, Усть-Самара, Лубни, Полтава, Ізюм, Кременчук. При цьому, селяни мали самостійно доставляти хліб та крупи до цих міст²³⁷.

Положення указу підтверджувалися в резолюції Кабінету міністрів від 24 травня 1736 р. В ній додатково роз'яснювались умови розрахунку за зібране продовольство. Зокрема, наголошувалось на тому, що «...*Малороссийских и Слободских полков обывателям платить из казны деньгами, дабы в счетах затруднения не было*»²³⁸.

Іменний указ від 16 липня 1736 р. «*О соглашении Малороссийских и Слободских полков обывателей к поставке, сверх определеннаго с них сбора для армии провианта, ржи и муки до 100,000 и овса до 50,000 четвертей, с уплатою им за поставку, по справочным ценам, денег; о прекращении, на время оной поставки, винокурения и об отвозе всего купленнаго провианта к назначенным магазинам наймом, или на обывательских подводах, с платою денег по плакату*» підтверджував положення указу від 6 травня 1736 р. про збір хліба. Крім того, враховуючи гарний врожай в Гетьманщині та Слобожанщині, російська влада наклала на українців додатковий збір провіанту та фуражу в розмірі 100 тис. четвертей (одна четверть приблизно 209 л.) жита і борошна та 50 тис. четвертей вівса за відповідну плату. При цьому, збір продовольства мав здійснюватися місцевою старшиною, а оплачуватися відповідно з доходів Гетьманщини та Слобожанщини. Доставляти провіант мали наймані перевізники. Якщо найняти транспорт не вдавалося, то перевезення покладалося на місцевих мешканців за

²³⁷ ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – № 6948.

²³⁸ Там же. – № № 6975.

плату. Особливістю було те, що через збір хліба в Гетьманщині та Слобожанщині заборонялося винокуріння, на яке українські жителі використовували значні об'єми зерна²³⁹.

В іменному указі від 11 серпня 1736 р. повідомлялося про заборону продажу хліба за кордон, насамперед в Польщу, хоча в російські міста зерно вивозити не заборонялося. В ньому ж вказувалося про прогнозований об'єм провіанту та фуражу, який мали зібрати відповідно до указу від 6 травня 1736 р. Так, українці Гетьманщини мали зібрати 115 591 четвертей борошна, круп та вівса до 15 вересня того ж року. На закупівлю цього провіанту з центрального бюджету виділялось 100 тис руб. Що ж до додаткового збору, то його мали розпочати 1-го жовтня та закінчити 1-го грудня.

Крім того, тут уточнювалися умови перевезення та доставки зібраного хліба. Так, українці мали відвозити зібраний провіант лише до магазинів, місця розташування яких були визначені в попередніх указах (Київ, Полтава, Кременчук, Харків та ін.). Доставка його до армійських частин на фронті лягала на жителів найближчих до Гетьманщини та Слобожанщини губерній – Білгородської та Воронежської²⁴⁰.

Два укази, видані в листопаді 1736 р., демонстрували всі труднощі, з якими проходив збір провіанту та фуражу. Зокрема, в сенатському указі від 12 листопада 1736 р. містилось розпорядження про штрафування тих, хто невчасно здавав зерно. Крім того, наголошувалося на ретельному нагляді за станом зібраного продовольства. Як приклад, наводився випадок в Ізюмському магазині де через недбалість згнив хліб. Розслідування цього епізоду передавалося у Воєнну Колегію. Зібране продовольство відтепер необхідно було зберігати в *«...в кулях и от всех опасностей в крепких и потребных местах...»*.

---

²³⁹ Там же. – 1830. – № 7011.

²⁴⁰ Там же. – 1830. – № 7029.

Окремо, голова Правління Гетьманського уряду І. Барятинський зобов'язувався якнайшвидше завершити збір продовольства з населення Наддніпрянської та Слобідської України. Оскільки збір мав завершитись ще до 15 вересня, те, що він продовжувався в листопаді, свідчило про надзвичайно низькі темпи виконання розпоряджень центральної влади²⁴¹.

Схожа інформація міститься і в указі від 16 листопада 1736 р. Як і в попередньому документі, І. Барятинському ставилося завдання якнайшвидше виконати розпорядження по збору продовольства, оскільки «...сборнаго с земли провианта, на пропитание Нашей армии и для будущей Кампании не довольно...». Водночас, в джерелі наголошувалося на зловживаннях старшини лівобережних полків, яка основний тягар намагалась перекласти на рядових козаків та селян. І. Барятинський мусив слідкувати за такими випадками і карати в разі їх повторення²⁴². Внесення такого положення в документ найвищого державного рівня свідчить про, те що такі випадки були непоодинокими. Однак не слід вважати, що російська влада турбувалася за звичайних мешканців України. Її цікавило насамперед забезпечення армії під час війни, а масове розорення козаків і селян зробило б неможливим повноцінне функціонування російських військ. Про роль старшини в зборі провіанту згадує А. Апанович, наголошуючи на невеликій частці старшинського в зібраному провіанті для російської армії. Однак, вона не вказала про розпорядження по контролю за старшиною в згаданому вище указі²⁴³.

Відзначення ролі Гетьманщини в забезпеченні російських військ продовольством та фуражем під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. міститься в іменному указі виданому Воєнній Колегії 26 листопада 1739 р, тобто

²⁴¹ ПСЗ. – Т.9. – 1830. – № 7099.

²⁴² Там же. – № 7100.

²⁴³ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 188.

вже після закінчення війни. В ньому відзначалось те, що українське населення «..во все время имеющейся с Турками войны немалую тягость понесли». Крім того, цей рік відзначився низьким врожаєм. Відповідно, російська влада звільняла на один рік населення Гетьманщини та Слобожанщини від утримання розкваритрованих там гарнізонних та регулярних полків російської армії. Таким чином визнавалися заслуги українського населення у війні з турками²⁴⁴.

Низка законодавчих актів регулювала питання винокуріння, на яке, як зазначалось вище, використовувалось значна кількість зерна. Зрозуміло, що повністю заборонити виробництво алкогольних напоїв влада була не в змозі. Через це держава намагалась хоча б впорядкувати його виготовлення, що б не поставити під загрозу забезпечення армії продовольством та фуражем.

Окремі укази дозволяли винокуріння лише після збору необхідного для війська провіанту. Зокрема, така норма прописувалась в імператорській резолюції на доповідь Сенату від 14 грудня 1736 р. «*О возобновлении винокурения в тех местах Малороссии, из которых положенное число провианта в магазины сполна поставлено*», резолюції Кабінету Міністрів від 28 жовтня 1737 р. «*О дозволении курить вино имеющим винокуренные заводы в Белгородской и Воронежской Губерниях*» та іменному указі від 7 квітня 1738 р. «*О запрещении курить вино в Провинциях, с которых, для продовольствия войск, положено собрать в зачет подушных денег, провиант натурою*». В цілому, у всіх названих документах повторювалась одна й та ж норма²⁴⁵.

В резолюції від 28 жовтня 1737 р., окрім розпоряджень по контролю за винокурінням, містилось розпорядження про якнайшвидше виконання норм по збору провіанту: «...в Малороссийскую Войсковую Канцелярию наикрепчайше подтверждено, чтоб по преждепосланным из Сената указам, в Украинские

²⁴⁴ ПСЗ. – Т.10. – 1830. – № 7958.

²⁴⁵ Там же. – № 7122, № 7418, № 7569.

магазины с обывателей по нарядам провиант собран был сполна, в самой крайне скорости»²⁴⁶

Крім того в іменному указі від 26 листопада 1737 р. прописувалася норма про використання не більше як третини зерна на винокуріння. За порушення указу весь вироблений алкоголь конфісковували, а на порушник накладали штраф²⁴⁷.

Остаточно заборона на виробництво алкоголю була знята резолюцією Кабінету Міністрів від 7 жовтня 1738 р. «*Об уничтожении запрещения курить вино в Воронежской и Белгородской Губерниях, в Малороссии и в Слободских полках*» та іменному указі від 8 січня 1739 р. «*О запрещении казакам, впредь до указа, продавать и з другими укрепляют земли*», тобто на завершальному етапі війни, коли основні бойові дії вже завершилися. В резолюції повідомлялося про гарний врожай на українських землях та відсутність гострої необхідності в продовольстві, що давало змогу відновити винокуріння в довоєнному масштабі²⁴⁸.

В указі від 8 січня підтверджувалося скасування заборони, при цьому однією з причин називалися втрати державного бюджету через заборону виробництва алкоголю²⁴⁹.

Імператорський указ від 16 грудня 1736 р. «*О перевозе провианта из Харьковского и из Лубенского магазинов в Изюмский и в Кременчугский, на обывательских подводах, с платою по деньге на версту*» визначав умови перевезення провіанту та фуражу. Зокрема, необхідно було перевезти із Изюмського магазину в Харківський 30 тис. четвертей борошна і відповідно із Лубенського в Кременчуцький 20 тис. четвертей борошна. Крім того, мала бути перевезена необхідна кількість круп. Це мали виконувати наймані перевізники.

---

²⁴⁶ Там же. – № 7418.

²⁴⁷ Там же. – № 7451.

²⁴⁸ Там же. – № 7764.

²⁴⁹ Там же. – № 7723.

Якщо ж таких не було, то перевезення хліба за визначену плату покладалось на місцеве населення²⁵⁰.

В цілому ПСЗ містить доволі значну групу джерел з вивчення ролі України в забезпеченні російських військ продовольством та фуражем. Їх недоліком є відсутність деяких важливих документів, зокрема якщо укази про збори хліба в 1736 р. наявні, то подібні укази щодо наступних років відсутні. Хоча згадки про них присутні в указах, що торкались суміжних аспектів, зокрема заборони винокуріння. Однак в цілому на цінність матеріалів ПСЗ це не впливає. При цьому, вони не так широко заручались дослідниками. Це в свою чергу призводило до неповного висвітлення того значення яке відіграла Україна в забезпеченні російських військ, а відповідно і її вкладу у завоюванні Росією Північного Причорномор'я та Криму. Досить широко використовував матеріали ПСЗ дореволюційний історик О. Байов, однак він невиділяв саме український аспект, а розглядав війну 1735 – 1739 рр. в цілому. Найбільш детально роль України в забезпеченні продовольством та фуражем російських військ в цей період розглянула О. Апанович. Однак недоліком її дослідження якраз і є невикористання документів ПСЗ. Опосередковано частину з них вона використала через працю згаданого вище О. Байова, однак поза її увагою залишилась значна частина джерел. Зокрема, не залучалися укази про регулювання винокуріння, про що О. Апанович все-таки згадувала, однак використання матеріалів ПСЗ розширило б висвітлення цього питання. Це ж саме стосується й організації збору хліба та фуражу, його поставок до магазинів чи до воюючих частин²⁵¹.

Низка документів ПСЗ регулювала забезпечення російської армії бойовими та підйомними кіньми, в тому числі і з українських територій. Під час війни

---

²⁵⁰ Там же. – № 7126

²⁵¹ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 189 – 195.

кількість коней, необхідних для збройних сил різко збільшувалась, через втрати під час походів та бойових зіткнень. В першій третині XVIII ст. в Росії існувала змішана система поповнення кавалерійського ремонту: купівля, обов'язкові збори коней з населення та організація кінських заводів²⁵².

Обов'язкові збори коней в основному використовувались для забезпечення драгунських полків, які складали основу регулярної кавалерії російської армії. Так, в згаданий вище Кримський похід було відправлено 19 драгунських полків по 1035 чол. кожен²⁵³. Під час війни, згідно штатів, на кожен драгунський полк мало припадати по 1078 коней²⁵⁴.

В ПСЗ такі збори представлені іменними указами від 6 вересня 1736 р, 3 березня 1737 р. та 3 липня 1738 р. Вони практично не відрізнялись за змістом та оголошували про збір з усієї держави, в тому числі з Гетьманщини та Слобожанщини, коней для драгунських полків. Принцип по якому проходили ці збори був аналогічний рекрутським наборам, тобто з певної кількості населення (в різні роки вона відрізнялася) поставлявся один кінь. Щодо українських територій, то коней збирали з двох категорій населення: священнослужителів і монастирів та російських землевласників, які володіли селами в Гетьманщині чи Слобожанщині.

Щодо духовенства, то вони спочатку підпадали під загальні умови набору. Так, згідно указу від 6 вересня 1736 р. на них поширювалась норма: один «драгунський» кінь з 253 ревізьських душ²⁵⁵. В наступні роки ситуація дещо

²⁵² Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Бескровный Л. Г. – М. : Воениздат, 1958. – С. 126.

²⁵³ Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736 – 1739гг.: в 2 т. / А. К. Байов. – СПб.: Электро-тип. Н.Я. Стойковой, 1906. – Т. 1: Первые три года войны. – 1906. – С. 203.

²⁵⁴ Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Бескровный Л. Г. – М. : Воениздат, 1958. – С. 58.

²⁵⁵ ПСЗ. – Т.9. – 1830. – № 7048.

змінилася. Так, сенатський указ від 17 березня 1737 р. визначав норму як один кінь з 284 чол²⁵⁶. В 1738 р. число душ з яких збирались коні складала 200 чол²⁵⁷.

Низка законодавчих актів ПСЗ доповнювали чи роз'яснювали умови набору коней з представників духовного стану. Резолюція Кабінету Міністрів на повідомлення Сенату від 2 січня 1737р. *«О невключении в перепись служителей Архиерейских и монастырских домов, равно как и детей священно и церковнослужительских в Малороссии; о переписи оных в Санктпетербурге, Ингерманландии, в Выборгском и Кексгольмском уездах, и о записании в солдаты не бывших у присяги»* та сенатський указ від 17 березня 1737 р. *«О невзымании драгунских лошадей с Протопопов, попов и малых монастырей, в коих нет конских заводов, а находятся только упряжнныя и рабочия лошади»* доповнювали умови збору коней з церковних та монастирських володінь. В першому документі повідомлялось про збір з архієреїв та монастирів, які володіють кінними заводами за кожні 5 наявних коней по одному «драгунському». З тих, у кого були ще і звичайні їздові та робочі тварини, збирали ще по одному додатковому коню²⁵⁸. Сенатський же указ від 17 березня 1737 р. визначив умови збору коней з тих церковнослужителів та монастирів, які не мали кінних заводів. Зокрема, в джерелі зазначалось про непоширення на них згаданої вище резолюції від 2 січня 1737 р., а збирати коней з них мали за нормами указу від 6 вересня 1736 р., тобто один кінь з 253 чол²⁵⁹.

Другою категорією населення, яка підпадала під «кінський податок», стали російські землевласники, які володіли селами в Гетьманщині та Слобожанщині. Згідно сенатського указу від 6 вересня 1736 р. вони віддавали одного коня з кожних 120 дворів. Для слобожанських поміщиків норма була один кінь з 253

²⁵⁶ ПСЗ. – Т.10. – 1830.– № 7205.

²⁵⁷ Там же. – № 7611.

²⁵⁸ Там же. – № 7144.

²⁵⁹ Там же. – № 7205.

чол. При цьому, землевласники з Гетьманщини віддавали коней безкоштовно, оскільки «...они никаких Государственных податей не платят»²⁶⁰. В Слобідській Україні зібраних коней зараховували в якості податку в розмірі 8 руб. за кожен тварину.

Аналогічні норми прописані і в іменному указі від 3 листопада 1737 р. В тексті документу згадувалися лише «*Великороссийские помещики, кои в Малой России Черкаския деревни имеют*», тоді як про слобідських землевласників згадки не має²⁶¹. Очевидно, що це було помилкою, оскільки передумов для звільнення їх від податку не було і в наступних указах вони згадувались.

В 1738 р. умови «кінського податку» для російських поміщиків на українських землях змінили, зокрема указ від 3 липня 1738 р. визначив норму для здачі коней, як 50 дворів. При цьому, жодних згадок про якісь компенсації чи зарахування в якості податків не було. Така збільшення зборів пов'язане з надзвичайно великими втратами коней під час походів і бойових дій. Так, безпосередній учасник російсько-турецької війни 1735 – 1739 р. Х. Манштейн (пруський офіцер на службі в російській армії) в своїх спогадах писав, що «*Никогда еще русская армия не теряла столько лошадей и быков*»²⁶².

Окрім російських поміщиків, під збори коней підпали й іноземці, що мали владіння в Гетьманщині. Це було закріплено сенатським указом від 16 грудня 1736 р., який містив відповідь на запит Генеральної військової канцелярії про збір коней з землевласників-іноземців. В джерелі повідомлялось, що на них поширювалась та ж норма про збір коней, що й на росіян, які володіють українськими селами²⁶³.

---

²⁶⁰ Там же. – № 7048.

²⁶¹ Там же. – № 7424.

²⁶² Манштейн Х. Г. Записки Манштейна о России. 1727 – 1744 / Манштейн Х. Г. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875. – С.150.

²⁶³ ПСЗ. – Т.10. – 1830.– № 7125.

Окремі документи доповнювали загальні норми збору коней. Так, сенатський указ від 28 грудня 1736 р. зобов'язував завершити збір коней до січня 1737 р., а сенатський указ від 29 грудня 1736 р. повідомляв про покарання осіб, які займалися збором коней та чинили протиправні дії під час виконання своїх обов'язків²⁶⁴. Поява таких розпоряджень свідчила про такі ж самі труднощі, щодо виконання кінської повинності, як і під час зборів провіанту та фуражу. Зокрема, О. Апанович вказує про зловживання посадових осіб (найчастіше, це були гарнізонні офіцери) та спроби старшини й поміщиків відкупитися від цієї повинності²⁶⁵.

Крім обов'язкових зборів, ремонт драгунських та кірасирських полків також купувався. В ПСЗ опубліковано три документи стосовно закупівлі коней на українських землях. Два документи стосувалися купівлі «драгунських» коней. Зокрема, це імператорський указ від 11 грудня 1735 р. *«О укомплектовании полков драгунскими подъемными лошадьми и об оштрафовании приемщиков за притеснение поставщиков»*. В ньому оголошувалось про закупівлю їздових та підйомних коней по всій території Російської імперії. Для виконання указу в губернії надсилались офіцери, які повинні були оглядати та купувати коней. Допомогу в цьому їм повинні були надавати місцеві губернатори та воєводи. Видання указу було своєчасним, адже в цей йшла підготовка до походу на Крим²⁶⁶.

Іменний указ від 21 червня 1738 р. також оголошував про закупівлю коней. На відміну від першого документу, в указі детально розписувались фізичні норми для коней, спосіб оплати та місця, куди куплені коні мали бути направлені

²⁶⁴ Там же. – № 7138, № 7140.

²⁶⁵ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 202 – 203.

²⁶⁶ ПСЗ. – Т.10. – 1830.– № 6839.

(наприклад, Дніпровська армія чи Стародубський гарнізонний полк)²⁶⁷. В резолюції Кабінету Міністрів на доповідь Воєнної Колегії від 8 травня 1736 р. «*О покупке для кирасирских полков строевых лошадей в Российских Черкасских и заграничных заводах по определенной в штат цене*» йшлося про закупівлю коней, в тому числі і українських, для новосформованих кірасирських полків по 50 рублів кожен²⁶⁸.

Крім обов'язкових зборів та закупівлі коней для забезпечення кавалерійських полків організовувались кінні заводи. В іменному указі від 8 вересня 1739 р. «*Об устройстве в Малороссийских и Слободских полках конских заводов*» повідомлялось про організацію на українських землях кінних заводів. Хоча цей документ і був виданий на завершальному етапі війни, створення кінних заводів свідчить про важливу роль України в російській військовій системі.

В документі йшлося про утримання 5 тисяч кобил до яких необхідно було докупити 50 німецьких жеребців. Для коней мали збудувати необхідні приміщення, а для нагляду за ними направлялись по 3-4 козаки, ветеринар та певне число досвідчених селян на кожен конюший двір. Про діяльність заводів полкова старшина мала щомісяця звітувати в Генеральну військову канцелярію, яка в свою чергу направляла квартальні та щорічний звіти в Воєнну Колегію. Де саме мали бути організовані ці заводи в цьому указі не повідомлялось, однак згідно указу від 11 липня 1740 р. (він також міститься в ПСЗ), такі заводи організовувались в Ямполі та Батурині²⁶⁹. Крім того окремо для кірасирських полків, було засновано кінський завод поблизу Гадяча²⁷⁰.

Російська влада намагалась зробити кінські заводи основним джерелом поповнення кавалерійського ремонту, оскільки примусові збори коней дуже

---

²⁶⁷ Там же. – № 7604.

²⁶⁸ Там же. – № 6954.

²⁶⁹ Там же. – № 8168.

²⁷⁰ Там же. – № 8252.

негативно впливали на становище сільського господарства. Однак ефективність цих підприємств була відносно невисокою. Хоча О. М. Апанович і повідомляє, що кінські заводи забезпечували майже всі потреби російської армії, однак насправді це було не зовсім так²⁷¹. Так, за підрахунками Л. Г. Бескровного, кількість поголів'я на всіх кінських заводах (не лише українських) на 1740 р. склала 4414 голів, що забезпечувало лише половину від необхідних потреб кавалерійських полків. Відповідно, примусові збори коней з населення тривали до 1756 р²⁷².

Низка документів ПСЗ висвітлює питання роль України у забезпеченні російських військ тягловою силою та транспортом.

Враховуючи велику чисельність російських військ, що брала участь у військових кампаніях під час війни з турками, а відповідно зростала необхідність в значній кількості тяглової сили для транспортування обозів та артилерії. Одним з найбільших джерел задоволення цих потреб стали українські землі. Водночас, в було виявлено лише два законодавчих акти, що визначали умови збору волів з українців. Це іменні укази від 11 серпня 1738 р. та 3 листопада 1738 р.

В іменному указі від 11 серпня 1736 р. йшлося про збір за ринкову ціну з населення Гетьманщини та Слобожанщини 1 тис. волів для російської армії. В Одночасно заборонявся продаж волів закордон²⁷³.

Російська влада скасувала заборону вже після закінчення війни, видавши відповідний указ 3 листопада 1739 р. В ньому повідомлялося, що оскільки армія вже не потребує такої кількості волів, тому відновлювався дозвіл на їх продаж. Крім того, в указі повідомлялося про значну кількість українських волів, забраних

---

²⁷¹ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 201 – 202.

²⁷² Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Бескровный Л. Г. – М.: Воениздат, 1958. – С. 126 – 127.

²⁷³ ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – № 7029.

на потреби армії. Хоча конкретних даних тут не наводилося, таке повідомлення свідчить про те що це дійсно була масштабна цифра²⁷⁴.

В цілому, ПСЗ не надто багате на джерела з даної проблематики. Це виглядає досить дивним, оскільки під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. вилучила в українського населення надзвичайно велику кількість волів. Так, з підрахунками О. Апанович лише в 1737 р. було зібрано 73284 волів²⁷⁵. При цьому в ПСЗ ми знаходимо лише одне розпорядження про вилучення 1 тис. волів. Це демонструє один із головних недоліків ПСЗ – його неповноту.

Схожа ситуація стосується й матеріалів, що стосувались питання залучення в українців до перевезення провіанту, фуражу, боєприпасів. Як і у випадку з волами, російська армія під час російсько-турецької війни потребувала величезної кількості возів. Х. Манштейн нараховував 90 тис. возів в обозі російської армії²⁷⁶. Оскільки саме українські землі стали головною тиловою базою і через них проходила основна маса військових вантажів, відповідно, місцеве населення змушене було поставляти засоби для доставки необхідних припасів армійським частинам

Залучення українців та їх транспортних засобів для перевезення провіанту та фуражу регулювалося указами, які стосувались зборів хліба в Гетьманщині та Слобожанщині.

Два законодавчі акти визначали умови перевезення артилерії населенням. В повідомленні Кабінету Міністрів від 28 лютого 1737 р. міститься розпорядження

---

²⁷⁴ ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – № 7930.

²⁷⁵ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 197.

²⁷⁶ Манштейн Х. Г. Записки Манштейна о России. 1727 – 1744 / Х. Г. Манштейн. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875. – С.98.

про залучення, за плату, в населення необхідної кількості возів для перевезення артилерії²⁷⁷.

В резолюції Кабінету Міністрів від 28 грудня 1737 р. більш детально розписано умови за якими залучались вози для перевезення та плату за їх використання²⁷⁸.

Ще один сенатський указ від 21 січня 1737 р. *«О даче по требованию кирасирских и других полков, работников для кошения травы и подвод для возки оной, с платежем денег по оной»* містить розпорядження про залучення жителів Гадяцького полку, де розквартирувалися кірасири, до заготовки сіна та фуражу для коней російських вояків. Крім цього, на них покладалося завдання доставляти власними підводами до місць дислокації російської армії. За це видавалася відповідна плата. При чому, в разі будь-яких проблем з оплатою, необхідно було звертатись до Генерального Комісаріату (установа, яка безпосередньо займалась фінансовим та матеріальним забезпеченням російської армії). Насправді ж, відомі численні випадки, коли російські офіцери або чиновники забирали підводи в українського населення без належної компенсації. Найбільш яскраві приклади навела у своїй праці О. Апанович²⁷⁹.

В цілому, ПСЗ містить значну кількість джерел, які дають змогу дослідити роль України в забезпеченні російських військ кіньми, тягловою силою та транспортними засобами. При цьому, не всі з них використовувались істориками, що займались цією проблематикою. Так, О. Апанович при розгляді питання забезпечення російської армії кіньми вказує про поширення «кінського» податку на росіян та іноземців, що володіли селами в Гетьманщині та Слобожанщини.

---

²⁷⁷ ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – № 7190.

²⁷⁸ Там же. – № 7475

²⁷⁹ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 205 – 207.

При цьому вона допустила помилку, вказавши однакові умови набору коней в Наддніпрянщині і в Слобідській Україні, тоді як вони відрізнялись і змінювались протягом війни. Водночас, вона не згадує про покладання цієї повинності і на українські церкви та монастирі. Аналогічна ситуація стосовно забезпечення волами та підводами. Цих помилок можна було б уникнути, якби вона використовувала матеріали ПСЗ.

Низка документів ПСЗ стосувалася участі українських земель у виробництві пороху та сукна.

Джерела зі історії виробництва пороху в період російсько-турецької війни розглядалися вище, хоча в них містилися розпорядження стосовно забезпечення ним козацьких військ. Однак, очевидно, що потужності українських порохових заводів використовувались і для задоволення потреб російської армії.

Щодо виробництва сукна, то українські землі були одним із основних джерел сировини для його виготовлення на підприємства, які переважно розташовувались на російських територіях. Так, в 1724 р. лише в одному Лубенському полку нараховувалось більше 15 тис. господарств, де вирощували овець²⁸⁰. Загальне поголів'я овець перші десятиліття складало біля 130 тис. голів²⁸¹.

Роль української шерсті була відзначена в двох документах. Перший – це іменний указ від 8 березня 1735 р. В документі йшлося про організацію випуску сукна, необхідного для російської армії в рамках підготовки до війни з турками. Одним із джерел сировини для суконних підприємств визначались українські вівчарні «заводи», з яких дозволялось «...суконных фабрик содержателям по

---

²⁸⁰ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Дядиченко В. А. – К.: АН УРСР, 1959. – С. 40.

²⁸¹ Рибалка І. К. Історія України. Частина 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття: [Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів] / Рибалка І. К. – Х.: Основа, 1994. – 448 с. – С. 332 – 333.

прежним указам, покупать повольною ценною невозбранно...». Для цього заборонявся експорт шерсті та овчини з Гетьманщини²⁸².

В іменному указі, виданому Воєнній Колегії 6 травня 1736 р. описувалися зразки сукна, яке мало вироблятись на російських підприємствах. Для їх виготовлення використовувалася українська шерсть. Це свідчило про її високу якість, що і відзначала російська влада²⁸³.

Група документів регулювала торгівлю в умовах війни. Вони забороняли чи обмежували продаж товарів, що були стратегічно важливими для російської армії: зерно, селітра, порох тощо. Поява таких джерел була логічною, оскільки йшла війна. Однак, вони були ще одним свідченням все більшого поглинання російською державою українських земель. Так, в матеріалах ПСЗ з історії російсько-турецьких війн останньої чверті XVII ст. такі документи були відсутні. Джерела війни 1710 – 1713 рр. містили лише два укази щодо регуляції торгівлі. В свою чергу, російсько-турецька війна 1735 – 1739 рр. представлена доволі чисельною групою документів, що регулювали експорт різних українських товарів.

Взагалі, починаючи з XVIII ст., почала активно впливати на розвиток української торгівлі, обмежуючи вивіз на продаж закордон тих чи інших товарів та перенаправляючи торгові шляхи. Це робилось, в тому числі, і для посилення ролі російських купців на українському ринку²⁸⁴.

Окремі документи з цієї групи вже розглядались. Зокрема, вже згадувались укази, в яких заборонявся експорт збіжжя, пороху, овечої шерсті та волів²⁸⁵.

---

²⁸² ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – № 6706.

²⁸³ Там же. – № 6946.

²⁸⁴ Тимочко Н. О. Економічна історія України: Навч. посіб./ Тимочко Н. О. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 48 – 49.

²⁸⁵ ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – № 6828, № 7029.

Окрім цього низка законодавчих актів обмежувала продаж закордон шкір тварин. Вони мали важливе значення для армії, оскільки використовувалися для виробництва взуття, поясів, патронних сумок тощо. Відповідно, в період війни виходили подібні розпорядження.

Всього виявлено 3 іменних укази в яких заборонявся вивіз «сырых кож заграницу», від 6 жовтня 1736, 22 лютого 1737 р. та 7 жовтня 1738 р. В цілому, їх текст особливо не відрізнявся. В них містилося одне й те ж розпорядження про заборону експорту необроблених шкір. Продаж оброблених шкір, окрім лосиної, дозволявся. Єдиною відмінністю було те, що в указі від 6 жовтня 1736 р. не згадувалось, що видання такого законодавчого акту обумовлювалося потребами армії²⁸⁶. В решті ж документів така теза присутня²⁸⁷. Поява цілих трьох законодавчих актів, очевидно, пояснювалася невиконанням вміщених в них розпоряджень, інакше видання повторних указів було нелогічним. Укази, очевидно, поширювалися і на українські землі, хоча в самих указах конкретно про це не говорилося. Адже Гетьманщина та Слобожанщина були одним із основних виробників шкіри в Російській імперії, завдяки активному розвитку скотарства в першій третині XVIII ст.. Так, вже вище згадувалось про розміри овечого господарства в українських господарствах. Значним було й поголів'я великої рогатої худоби. Це давало змогу українцям виготовляти та продавати, як на внутрішньому так і зовнішньому ринках значні об'єми шкіряної сировини²⁸⁸.

Два документи забороняли продаж кобилиць за кордон. Це укази від 3 листопада 1738 р. та 3 листопада 1739 р²⁸⁹. Видання таких указів, пояснювалося тим, що саме в цей період російська влада почала організовувати кінські заводи

---

²⁸⁶ Там же. – № 7007.

²⁸⁷ ПСЗ. – Т.10. – 1830. – № 7183, № 7666.

²⁸⁸ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Дядиченко В. А. – К.: АН УРСР, 1959. – С. 60 –61.

²⁸⁹ ПСЗ. – Т.10. – 1830.– № 7682, № 7929.

для забезпечення потреб кавалерійських полків. Як згадувалося вище, в 1739 р. такі заводи були організовані і на території Гетьманщини та Слобожанщини. Тому окрім самої заборони на продаж, в указах містилось розпорядження про дозвіл купувати кобил, призначених на експорт для державних кінських заводів.

Хоча подібні розпорядження й пояснювались воєнною ситуацією, загалом такі укази несли серйозну шкоду українській торгівлі й економіці в цілому. Заборона чи обмеження на продаж певних товарів, знижували на них ціну. Це дозволяло російським купцям чи державою, за безцінь їх скуповувати. Практично Росія викачувала ресурси з України, не турбуючись про розвиток місцевого господарства. Тому ця група джерел дає змогу дослідити не лише особливості регуляції торгівлі в Україні в період російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр., а й колоніальну політику російської держави стосовно українських земель. Незважаючи на це, ці документи практично не використовувались дослідниками.

Дві доволі чисельні та пов'язанні між собою групи документів стосуються історії ландміліцейських військ та Української лінії. На відміну, від попередніх документів, вони не були обділені увагою дослідників. ПСЗ стало однією з головних джерельних баз з історії цих військових формувань та системи укріплень. Однак навряд чи можна говорити про те, що було використано весь їх інформативний потенціал. Тому актуальним є систематизація цих документів задля внесення їх до більш широкого наукового обігу та використання в історичних дослідженнях з цієї тематики.

В XVIII ст. Російська імперія, в контексті воєнного протистояння з Оттоманською Портою, реалізувала грандіозний воєнно-інженерний проект – мережу укріплень між р. Дніпро та Сіверський Дінець, що отримала назву Українська лінія. Укріплені лінії, в тому числі на українських землях, будувалися і раніше. Так, в другій половині XVII ст. була збудована Ізюмська лінія, яка прикривала Слобожанщину.

Однак Українська лінія представляла нове слово в фортифікаційному будівництві Російської держави, насамперед через залучення передового досвіду

європейських військових інженерів, наприклад француза Себастьяна Вобана та відрізнялась масштабом свого будівництва²⁹⁰.

В історичній науці ведуться дискусії стосовно ефективності та реального військового значення Української лінії, однак не підлягають сумніву наслідки будівництва системи укріплень для колонізації, заселення та, відповідно, формування етнічного складу Центральної та Південної України²⁹¹.

Одним з найповніших комплексів джерел з історії Української лінії є ПСЗ. Всього виявлено 22 документи з історії Української лінії в першій третині XVIII ст. При цьому, усіх джерел ПСЗ з цієї тематики значно більше, однак вони виходять за хронологічні рамки дослідження. Тому тут будуть розглянуті документи до середини 40-х рр., тоді як решта будуть проаналізовані при розгляді матеріалів ПСЗ з історії російсько-турецьких війн 1768 – 1774 рр.

Виявлені документи можна розділити на декілька тематичних груп: 1) будівництво та ремонт фортець та укріплень; 2) залучення українського населення до фортифікаційних робіт; 3) поселення ландміліції та однодворців при Українській лінії; 4) військово-адміністративне підпорядкування укріплень та штати фортець Української лінії.

До першої групи джерел відносяться документи, в яких присутні розпорядження по будівництву чи ремонту Української лінії. Початок робіт по зведенню укріплень було оголошено в інструкції, виданій генерал-майорам російської армії О. І. Тараканову та А. Де-Бриньї 5 січня 1731 р. Хоча про плани

---

²⁹⁰ Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России: в 4 ч. / Ласковский Ф. Ф. – СПб.: Императорская академия наук, 1858 – 1866. – Ч. 3: Опыт исследования инженерного искусства после Императора Петра I до Императрицы Екатерины II. – 1865. — С. 64 – 68.

²⁹¹ Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця (друга половина XVII – XVIII ст.) / Пірко В. О. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – С. 5 – 6.

створення системи укріплень між на півдні України згадувалось в наказі Військової колегії генерал-майору А. Де-Бриньї від 30 червня 1730 р.²⁹², саме в названій інструкції містилось розпорядження про початок будівництва. В ній визначили місце розташування майбутніх фортець «...от Днепра по Арели и Берестовой и между Берестовой до Донца, где быть линии, также и по Северскому Донцу до казачьих Донских городков...», тобто лінія мала розташовуватись від р. Дніпро до р. Лугані і мала прикривати як Гетьманщину, так і Слобожанщину²⁹³. Однак через початок в 1735 р. війни з турками, виконати заплановане не вдалось і будівництво в основному велось в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця²⁹⁴.

Крім того в документі визначалися умови поселення в майбутніх фортецях українських ландміліцейських полків.

Крім поселення власне військових, в інструкції висловлювалось заохочення до переселення на територію будівництва всіх бажаючих однодворців Воронежської та Білгородської губерній, що вказувало про відношення влади до Української лінії не тільки, як до військового об'єкту, а й засобу колонізації краю²⁹⁵.

В сенатському указі від 15 червня 1731 р. уточнювалось місце розташування укріплень, які тепер мали простягатись «...от вершины реки Берестовой к Змиевскому монастырю на новом приисканом месте по реке Берексе». Крім того, на основі даного указу можна визначити приблизну дату початку робіт по будівництву лінії саме як червень 1731 р. Це є досить важливим, оскільки в

---

²⁹² Заїка Г. П. Українська лінія / Заїка. Г. П. – Київ – Полтава: Археологія, 2001. – С. 8.

²⁹³ ПСЗ. –Т.8. – 1830. – № 5673.

²⁹⁴ Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця (друга половина XVII – XVIII ст.) / Пірко В. О. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – С. 28.

²⁹⁵ ПСЗ. –Т.8. – № 5673.

історіографії це питання є дещо спірним. Так, Ф. Ласковський вказав, що роботи розпочались весною 1731 р.²⁹⁶. Сучасні українські дослідники схиляються більше до літа того ж року²⁹⁷.

В імператорських указах від 7 та 22 липня 1731 р. оголошувалося про найменування перших двох збудованих фортець: Св. Іоанна та Св. Параскеви. Самі документи досить короткі, однак вони дають змогу прослідкувати швидкість виконання плану укріплень та визначити місце початку будівництва укріплень (р. Берестова)²⁹⁸. Вони ж підтверджують тезу про початок робіт на лінії літом 1731 р.

Окремим документом управління будівництвом Української лінії передавалось від Сенату до Військової Колегії. Сам документ по свої суті не був законодавчим актом, а лише затвердженою на найвищому рівні доповіддю Сенату²⁹⁹.

В 1736 р. з'явився іменний указ з розпорядженням про ремонт лінії. Це стало наслідком інспекції Української лінії фельдмаршалом російської армії Х. А. Мініхом, який залишився дуже невдоволеним станом укріплень. Документ містить розпорядження про надсилання 15 тис. робітників з Гетьманщини для проведення робіт по відновленню та вдосконаленню фортець, редутив, валів та

---

²⁹⁶ Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России: в 4 ч. / Ласковский Ф. Ф. – СПб.: Императорская академия наук, 1858 – 1866. – Ч. 3: Опыт исследования инженерного искусства после Императора Петра I до Императрицы Екатерины II. – 1865. – С. 69 – 70.

²⁹⁷ Заїка Г. П. Українська лінія / Заїка Г. П. – Київ – Полтава: Археологія, 2001. – С. 18; Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця (друга половина XVII – XVIII ст.) Пірко/ В. О. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – С. 31.

²⁹⁸ ПСЗ. –Т.8. – 1830.– № 5798, № 5800.

²⁹⁹ Там же. – № 6129.

форпостів³⁰⁰. В ньому також описано саму лінію та недоліки, допущені при її будівництві. Оскільки це офіційний документ, то це свідчить про дійсно поганий стан укріплень, на будівництво яких було витрачено значні кошти та залучено величезну кількість людей³⁰¹.

В документі також присутні плани влади по усуненню цих вад, зокрема: *«Тое Украинской линии и по оной крепости и редуты, реданы и прочее от Днепра до Донецкой крепости, прежде закрытые места заделать и поврежденные зачинивать, а потом прочия работы производить, что к лучшему укреплению той линии принадлежит, чтоб оную от набегов в безопасности содержать. Она линия делать почата для опасности от набегов татарских и для того ныне только наружную сторону отделявать дерном и пред нею ров, а внутр линии простой вал сделать, а о делании ж брустверов и гласис обождать, пока о том рассмотрено и от нас всемилостевешее апробовано будет»*³⁰².

Основний об'єм робіт по будівництву лінії виконувало українське населення. Для цього залучались козаки та селяни Гетьманщини, Слобожанщини, а також українці, які проживали на російських територіях (Воронезька та Білгородські губернії)³⁰³.

Розпорядження про направлення на лінійні роботи українців з Наддніпрянщини містяться в згаданих вище сенатському указі від 15 червня 1731 р. *«Об укреплении Малороссийской границы и средствах к производству работ по*

³⁰⁰ ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – № 6973.

³⁰¹ Багалеї Д. І. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Багалеї Д. І. – М.: Университетская тип. (М. Катков), 1887. – С. 298 – 299.

³⁰² ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – № 6973.

³⁰³ Багалеї Д. І. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Багалеї Д. І. – М.: Университетская тип. (М. Катков), 1887. – С. 298 – 299.

сему предмету» та іменному указі від 23 травня 1736 р. «*О починке укреплений Украинской линии*».

В першому документі оголошувалося про залучення на будівництво лінії, додатково до попередніх 7 тис. чол., 3 тис. осіб з Гетьманщини. Окрім робочої сили з найближчих до місця будівництва українських міст, за винятком Києва, бралися всі необхідні матеріали та інструменти³⁰⁴.

В указі від 23 травня 1736 р. повідомлялося про залучення, на прохання фельдмаршала Х. А. Мініха, до ремонтних робіт на Українській лінії 15 тис. жителів Гетьманщини. При цьому, документі не вказується про те хто це мав бути: козаки, селяни чи ті і інші. Також в указі наголошувалось на можливості про набору, в разі необхідності, додаткових робітників з Гетьманщини та Слобожанщини³⁰⁵.

До робіт на лінії залучались й українці Слобожанщини. В сенатському указі від 12 травня 1732 р. «*О высылке к строению Украинской линии с Черкасских слобод работных людей по сношению с Киевским Генерал-Губернатором Графом фон Вейсбахом*» міститься повідомлення про направлення на фортифікаційні роботи 2 тис. слобідських козаків з возами та провіантом згідно указу Сенату від 25 березня 1732 р. (цього документу в ПСЗ не має). В документі також повідомляється про скаргу старшини слобідських полків на втечу козаків та підпомічників, що ускладнювало виконання цієї повинності³⁰⁶.

Іменний указ від 20 червня 1732 р. «*О перетиси Малороссиян и Слободских полков в Белгородской Губернии*» визначив особливості набору робітників для будівництва лінійних укріплень серед українців, що проживали на російських землях. В ньому зазначалося про невпорядкований набір українців для лінійних робіт, що спричинило масову втечу останніх. Для вирішення цієї проблеми

³⁰⁴ ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – № 5778.

³⁰⁵ ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – № 6973.

³⁰⁶ ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – № 6055.

оголошувалося про поширення на них правил набору робітників, що використовувалися в Гетьманщині³⁰⁷. Це підтверджувалося сенатським указом від 14 липня 1732 р. «*О наряде Малороссиян на линию работников по принятым в Малороссии правилам*». В цілому, документ повторював положення попереднього указу. Новим було внесення розпорядження покарання тих, хто намагався не просто втекти з місця свого проживання, а виїхати закордон³⁰⁸.

Широко представлені в ПСЗ документи про поселення при Українській лінії ландміліції та однодворців. Рішення про розташування цих військових формувань при Українській лінії міститься в згаданій вище інструкції про формування 20 полків від 15 січня 1731 р. Більш детально про розташування ландміліції зазначено в імператорській резолюції на доповідь генерал-майора О. І. Тараканова від 21 березня 1732 р. Зокрема, якнайшвидше поселення ландміліціонерів без сімей (як пропонував О. І. Тараканов) задля забезпечення як охорони кордону, так і охорони будівництва від нападів татар³⁰⁹.

Низка документів стосується організації самого поселення та проживання ландміліціонерів. Так, в указі від 11 серпня 1732 р. основною вимогою для розташування слободи, в якій мали проживати військовослужбовці, стала наявність джерела води³¹⁰. Указ від 21 серпня 1734 р. визначив норми будівництва будинків для особового складу ландміліцейських полків³¹¹.

Група документів присвячена переселенню однодворців на Українську лінію та пошуку і покарання дезертирів. Сенатський указ від 1 лютого 1745 р. регулював переселення безземельних однодворців на Українську лінію. Тут також зазначалося про переселення й церковнослужителів, які під час перепису

---

³⁰⁷ Там же. – № 6099.

³⁰⁸ Там же. – № 6129.

³⁰⁹ Там же. – № 5997.

³¹⁰ Там же. – № 6147.

³¹¹ Там же. – № 7135.

висловили бажання записатись в однодворці³¹². Окремим указом визначалося фінансування за рахунок держави переїзду згаданих вище безземельних однодворців на Українську лінію³¹³.

Особливості покарання за дезертирство з ландміліцейських полків й Української лінії розкриті в опублікованих в ПСЗ указах стосовно розшуку однодворців-втікачів та висилку на лінію відставних ландміліціонерів, що самовільно поселилися в Гетьманщині та Слобожанщині³¹⁴.

Указ Сенату від 29 березня 1745 р. містить розпорядження про переселення росіян, які проживали в Гетьманщині та не знали свого походження, на Українську лінію³¹⁵.

Окрім поселення росіян, були здійснені спроби поселити на лінії й українців. В ПСЗ опублікована імператорська резолюція на подання князя Шаховського від 20 вересня 1734 р. про сформування з українського населення Слобожанщини та російських губерній пікінерного полку, з подальшою дислокацією на Українській лінії³¹⁶. Однак ця ініціатива не отримала підтримки³¹⁷.

Окремі документи ПСЗ містять інформацію про військово-адміністративне підпорядкування фортець та укріплень, збудованих між Дніпром та Сіверським Дінцем. В доповіді Сенату від 14 липня 1731 р. всі фортеці на території Російської імперії розподілялись на 6 департаментів. Хоча Українську лінію на той час лише розпочали будувати, майбутні фортеці були віднесені до 3-го департаменту, куди

---

³¹² ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – № 6628

³¹³ Там же. – № 9132.

³¹⁴ ПСЗ. – Т. 11. – 1830. – № 8801; ПСЗ. – Т. 12. – 1830. – № 9421, № 9533

³¹⁵ ПСЗ. – Т. 12. – 1830. – № 9106.

³¹⁶ ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – № 6628.

³¹⁷ Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця (друга половина XVII – XVIII ст.) / Пірко В. О. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – С. 41.

також увійшли й інші фортеці Гетьманщини та Слобожанщини (Київ, Переволочна, Глухів, Чернігів, Ніжин, Полтава, Чугуїв, Харків та ін.)³¹⁸.

Група законодавчих актів визначала особливості комплектування штатів фортець. Зокрема, сенатський указ від 3 серпня 1731 р. оголошував про направлення необхідної кількості інженерних офіцерів та кондукторів (унтер-офіцерів) на будівництво Української лінії. Конкретну кількість необхідних спеціалістів мав визначити фельдмаршал Х. А. Мініх³¹⁹.

В указі від 27 січня 1731 р. міститься розпорядження про направлення на Українську лінію одного комісара, в повноваження якого входило завідування коштами, що виділялись на утримання ландміліцейських полків. Для допомоги комісару призначався крігс-комісар з офіцерів ландміліції в чині підполковника³²⁰.

В цілому, ПСЗ вміщує чисельну групу джерел з історії Української лінії. Вони дають змогу дослідити особливості її будівництва та участі в ньому українців, поселення ландміліціонерів тощо. На відміну від решти матеріалів ПСЗ, документи з історії Української лінії широко використовувались дослідниками. Зокрема, ПСЗ стало одним із основних джерел для Ф. Ласковського та Д. Багалія. Залучалися законодавчі акти і працях з історії Української лінії у сучасних українських дослідників Г. Заїка та О. Пірка. Водночас деякі аспекти з історії укріплень, збудованих між Дніпром та Сіверським Дінцем залишилися малодослідженими. Наприклад, не так детально проаналізовано поселення на лінії українців, росіян та представників інших національностей та вплив на формування етнічного складу Південної України. Тому систематизація матеріалів ПСЗ з історії Української лінії може допомогти в дослідженні цієї тематики.

---

³¹⁸ ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – № 5803.

³¹⁹ Там же. – № 5823.

³²⁰ Там же. – № 6315.

Низка документів стосується історії Української ландміліції

В історіографії виділяють три етапи в історії російських ландміліцейських військ. Перший етап – це 1712 – 1713 рр., тобто період війни між Росією та Туреччиною. Однак через завершення війни потреба в ландміліції відпала і вона була розпущена³²¹.

Наступний етап охопив 20-ті рр. XVIII ст., коли зросла загроза початку нової війни з турками. Протягом цього періоду було набрано 6 полків (3 драгунських та 3 піхотних) загальною чисельністю біля 6 тис. чол. Так як, війна з Османською імперією не розпочалася, увага до ландміліції знизилась. Хоча її формально не розпустили, фактично ці підрозділи не діяли. При цьому, саме вони стали базою для остаточного формування ландміліцейського корпусу в 1730-х рр. напередодні війни 1735 – 1739 рр.³²².

Підготовка до війни з турками та бажання убезпечити південні кордони Гетьманщини та Слобожанщини змусила Росію знову повернутись до ідеї ландміліції. Цього разу, російська влада довела справу до кінця та провела повноцінну підготовку ландміліцейських полків. Хоча ландміліцію й набирали з однодворців (окремої групи державних селян, які несли військову службу, за що отримували земельні ділянки) Білгородської та Воронежської губерній, історія цього збройного формування має безпосереднє відношення й до історії України. Насамперед, ландміліція несла службу на українських землях. Крім того, фінансування ландміліцейських полків велось, в тому числі й з доходів

---

³²¹ Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Бескровный Л. Г. – М.: Воениздат, 1958. – С.46 – 47.

³²² Петрухинцев Н.Н. Основные этапы «ландмилицкой реформы» 1710 – 1730-х годов // Н. Петрухинцев / Военное прошлое государства Российского: утраченное и сохраненное. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 250-летию Достопамятного зала, 137 сентября 2006 года. СПб., 2006. – Ч. 3. – С. 34.

Гетьманщини та Слобідської України. Тому її історія є складовою військової історії України й потребує ґрунтовного дослідження³²³.

Як і у випадку з Українською лінією, ПСЗ вміщує значний масив законодавчих матеріалів з історії ландміліцейських військ. Всього виявлено 32 законодавчих акти, що стосуються історії ландміліції в 30-х рр. XVIII ст. Всього джерел з історії ландміліцейських полків в ПСЗ значно більше. Однак вони виходять за хронологічні рамки, тому решта буде розглянута при аналізі матеріалів ПСЗ з історії російсько-турецької війни 1768 – 1774 р.

Документи ПСЗ з історії ландміліції можна поділити на декілька груп. Окрему групу джерел становлять документи в яких визначалися умови формування ландміліцейських полків. До них належать інструкція, видана генерал-майору Тараканову про формування 20 полків, таблиць утримання та указ від 19 березня 1736 р. про створення Українського ландміліцейського корпусу³²⁴. В них містяться детальні розпорядження та інструкції стосовно умов на яких мали формуватись полки. Крім того, до них додавались штати, в яких розписувався кількість рядових та офіцерів, озброєння, обмундирування тощо. Також до цієї групи документів, входять укази стосовно перейменування ландміліцейських полків та огляду ландміліціонерів армійським інспекторами³²⁵

Група документів містить розпорядження стосовно комплектації особового складу ландміліцейських полків. До них відносяться укази стосовно призначення офіцерського складу та наборів рядових³²⁶. Крім того, низка документів стосується проблеми дезертирства з ландміліцейського полків³²⁷.

---

³²³ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція (1713–1763) / Г. Г. Шпитальов // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – № 1. – Запоріжжя, 2008. – С. 214 – 226.

³²⁴ ПСЗ. – Т.8. – 1830. – № 5673; ПСЗ. – Т.9. – 1830. – № 6925.

³²⁵ ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – № 6279; ПСЗ. – Т.10. – 1830. – № 7358.

³²⁶ ПСЗ. – Т.8. – 1830. – № 5903; ПСЗ. – Т.9. – 1830. – № 6418, № 6472.

Окремі законодавчі акти розкривають забезпечення Українського ландміліцейського корпусу полковими лікарями. Всього ця група нараховує 4 документи. Зокрема, сюди входять укази про компенсації лікарям дорожніх витрат, які направлялись до місць дислокації ландміліцейських полків, видачі їм жалування та комплектації окремих батальйонів лікарями³²⁸.

Низка документів торкається матеріального забезпечення ландміліцейських полків. Це було дуже важливе питання, особливо напередодні війни з турками. На середину 1730-х рр. кількісний склад Української ландміліції складав близько 21 тис. чол. чоловік. Кавалерійські полки складались з 10 рот по 100 чол. і разом із нестройовими чинами налічували 1165 чол.. Піхотні полки складались із семи фузилерних рот і одної гренадерської (по 100 чоловік кожна), а також із трьох кінних рот (по 78 чоловік). Артилерія ландміліцейського корпусу налічувала 210 знарядь (180 полкових гармат та 30 мортир і гаубиць)³²⁹. Відповідно всіх їх необхідно було забезпечити всім необхідним для несення служби та введення бойових дій.

В ПСЗ виявлені укази стосовно забезпечення мундирами рядового та командного складу, зокрема щодо поставки сукна із Путивльської суконної фабрики до Ландміліцейської контори та виготовлення головних уборів³³⁰.

В указі від 9 березня 1733 р. йшлося про забезпечення ландміліції порохом та свинцем³³¹.

---

³²⁷ ПСЗ. – Т.10. – 1830. – № 7483.

³²⁸ ПСЗ. – Т.8. – 1830. – № 6142, № 6014.

³²⁹ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція (1713–1763) / Г. Г.Шпитальов // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – № 1. – Запоріжжя, 2008. – С. 214 – 226.

³³⁰ ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – № 6802, № 6953.

³³¹ Там же. – № 6343.

Важливе місце займало питання фінансування ландміліції. Було два основних джерела – податки з однодворців та кошти з доходів Гетьманщини та Слобожанщини.

В ПСЗ присутні декілька указів, що стосувались оподаткування однодворців³³².

Що ж до українських аспекту, то згідно указів від 19 березня та 6 травня 1736 р, окрема частина доходів Наддніпрянської та Слобідської України полків передавалась на утримання Українського ландміліцейського корпусу. В обох указах йшлося про виділення щорічно 20 тис. рублів із «*собираемой в Малороссии и Слободских полках суммы*». Тільки в указі від 6 травня 1736 р. уточнювалося, що ця сума може також бути взята із індуктного збору (податку на імпорт товарів в Гетьманщину)³³³. Таким чином, російська влада змушувала українців утримувати за власний кошт ще одне військо. Таким чином українське населення, забезпечувало всім необхідним власні збройні сили, чисельні регулярні та гарнізоні полки російської армії, а тепер ще й ланд міліцію.

Окрема група документів містить розпорядження, які регламентували забезпечення жалуванням нижнього та вищого командного складу, візничих та інших службовців ландміліцейського корпусу³³⁴.

Низка документів стосувалася розташування ландміліціонерів в укріпленнях Української лінії, однак вони вже були розглянуті при аналізі матеріалів з історії лінії.

Таким чином, ПСЗ вміщує різноманітні джерела з історії української ландміліції. Вони дають змогу дослідити особливості формування ланд міліційних полків, їх фінансування, озброєння, дислокації тощо. Відповідно, ці документи активно залучались дослідниками. Зокрема, в українські історики як Г.

³³² ПСЗ. – Т.8. – 1830.– № 5946, № 6227.

³³³ ПСЗ. – Т. 9. – 1830.– № 6296, № 6953.

³³⁴ ПСЗ. –Т. 8. – 1830. – № 6227, № 8569.

Шпитальов та В. Пірко. Серед російських представників можна виділити Н. Петрухінцева та Е. Гукову. Однак, матеріали ПСЗ з історії української ландміліції ще не втратили своєї актуальності, тому важливим є їх впорядкування, що дозволить історикам ще ширше залучати законодавчі акти в наукових дослідженнях.

Умови завершення війни 1735 – 1739 р. зафіксовані в Белградському мирному договорі, підписаному 18 вересня 1739 р. Згідно угоди, Росія отримувала побудувати фортецю на острові Черкас (р. Дон), а Туреччина - в гирлі р. Кубані. Росія також повертала собі Азов, але зобов'язувалася не озброювати його і зірвати зміцнення. Мала і Велика Кабарда, які з XVI ст. знаходилися в підданстві Росії, оголошувалися незалежними і повинні були служити нейтральним бар'єром між Росією і Туреччиною. Росії було заборонено мати флот на Азовському і Чорному морях, а торгівля на Чорному морі могла вестися тільки з використанням турецьких кораблів. Паломникам з Російської імперії гарантувалося вільне відвідування Єрусалиму. Окремим пунктом оголошувалось про заборону нападів на прикордонні території, в тому числі і на «...казацкие...города и поселение, по реке Днепро...»³³⁵.

Положення угоди підтверджено в двох конвенціях, підписаних 3 жовтня та 28 грудня 1739 р. В них уточнювались кордони між країнами³³⁶.

На відміну від мирних угод, що укладалися після минулих російсько-турецьких війн, український фактор не відігравав вже таку роль, як раніше. Це показувало, те що Росія остаточно закріпила владу на Лівобережній Україні та Запорожжі. Гетьманщина остаточно перетворилася із суб'єкта на об'єкт в міжнародних відносинах, що було одним із наслідків поступового руйнування її автономії та інкорпорації в загальноімперську структуру.

³³⁵ ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – № 7900.

³³⁶ Там же. – № 7915, № 7982.

В цілому, участь України в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. представлена в ПСЗ великою кількістю різноманітних джерел. Вони дають змогу дослідити окремі аспекти: історію лівобережного та слобідського козацтва в період війни між Російською та Османською імперіями, роль українських земель в ролі тилової бази російської армії, участь українців в забезпеченні російських військ продовольством, фуражем, кіньми, худобою, транспортними засобами, боєприпасами тощо. Чисельні групи джерел стосуються історії Української лінії та ландміліцейських військ.

Особливістю цього масиву джерел стала відсутність документів, які б висвітлювали участь українців в бойових діях під час війни. Це свідчить про зменшення на середину 30-х рр. XVIII ст. ролі українських збройних сил. Це пов'язано із занепадом козацьких господарств, а відповідно зниженням боєздатності козацьких полків, підвищенням ролі регулярних військ та все глибшою інкорпорацією України в загальнодержавну структуру Російської імперії.

Водночас, незважаючи на всю свою цінність як джерела, матеріали ПСЗ з історії російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. не так часто використовуються дослідниками. Однією з причин могла стати складність користування з ПСЗ, через кількість опублікованих в ньому документів та відсутність зручних покажчиків. Тому необхідним є систематизація матеріалів ПСЗ, що дасть змогу історикам в повній мірі дослідити роль України не тільки в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр.

3.3 Російське законодавство про Гетьманщину в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр.

Після невдалих війн з Туреччиною в першій третині XVIII ст., Росія практично на три десятиліття відсунула питання захоплення Північного

Причорномор'я та Криму. Це пояснювалось як складним становищем економіки держави, так і виходом на перший план європейської політики (польське питання, війни із шведами тощо). Лише наприкінці 1760-х рр., після певної стабілізації політичної та економічної ситуації в країні, Росія повернулася до вирішення «південного питання». При чому, на цей раз апетити російських владарів поширювались не лише на Північне Причорномор'я, а на інші території Османської імперії, включаючи й Константинополь, скільки на цей час турецька держава переживала гостру кризу. Хоча, на папері, в неї напередодні війни 178 – 1774 рр. була величезна армія (від 300 до 600 тис. чол. за підрахунками істориків), насправді її військова могутність була давно в минулому, що і підтвердив перебіг бойових дій³³⁷

Відповідно в 1768 р. розпочалася нова російсько-турецька війна. Як частина Російської імперії активну участь у цій війні взяли і Гетьманщина. На відміну від попередніх війн між турками та росіянами, суттєво зменшилась роль українських збройних сил і зросло значення українських земель в якості тилової бази російських військ. Це пояснювалось ліквідацією автономії Гетьманщини та Слобідської України, що в 60-х рр. XVIII ст. практично завершилася. Так, в 1764 р. було ліквідовано посаду гетьмана в Наддніпрянській Україні, а козацькі полки поступово почали перетворювати на регулярні кавалерійські частини³³⁸. Протягом 1763 – 1765 р. російська влада скасувала полково-сотенний устрій Слобожанщини та перетворила місцеві козацькі полки на драгунські та гусарські³³⁹.

---

³³⁷ Геллер М. Я. История Российской империи: в 3 т. / Геллер. М. Я. – М.: Мик, 1997. – Т. 2. – 1997. – С. 195.

³³⁸ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830 / Когут З. – К.: Основи, 1996. – С. 95 – 96.

³³⁹ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна / Слюсарський А. Г. – Харків: Харківське книжково-газетне видавництво, 1954. – С. 68 – 69.

Водночас ліквідація автономії та інкорпорація українських земель до загальноімперської системи давала змогу російській владі вільніше використовувати людські та матеріальні ресурси України. Особливо це було важливо під час війн, зокрема із Османською імперією. Адже українські землі розташовувалися найближче до театру військових дій. Це дає змогу з впевненістю констатувати, що незважаючи на зменшення ролі українського козацтва в якості окремої збройних сили, українські землі займали важливе місце у російській військовій системі та внесли значний вклад у завоювання Російською імперією Північного Причорномор'я та Криму.

Всього виявлено 41 нормативно-правовий акт, що стосуються участі Гетьманщини у російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр.

Найбільш чисельна група матеріалів ПСЗ розкриває роль українських земель в якості тилової бази російської армії під час війни. Це пояснювалось, як вже вказувалося вище, поступовою ліквідацією автономії Гетьманщини та остаточним включенням її до складу російської військової системи. Крім того, українські землі знаходилися найближче до театрів військових дій (Північне Причорномор'я, Крим, Молдова), тому саме на них дислокувалися військові частини та армійські магазини.

Низка документів ПСЗ регулювала забезпечення армії матеріальними та фінансовими ресурсами. Зокрема, це укази від 29 травня та 3 червня 1769 р. визначали умови утримання армій, що розташовувались закордоном. Так, в затвердженій російською імператрицею Катериною II доповіді Сенату «*О пропуске за границу к полкам разных казенных мундирных и аммуничных вещей*» визначались умови забезпечення та перевезення необхідних речей для армійських. Сам документ складається з семи пунктів. В перших трьох пунктах доповіді йшлося про дозвіл вивозити закордон без прикордонного огляду та мита всіх необхідних, за штатами, військовим речей. Така ж норма поширювалась і на

ті предмети, які завозились з тими частинами, що повертались із-за кордону³⁴⁰. Четвертий пункт вказував про суворий нагляд, аби під видом армійських речей закордон не вивозились товари на продаж. Шостий пункт регулював виїзд закордон маркітантів (дрібних торгівців, що супроводжували армійські частини під час походів). В ньому містився перелік товарів (полотно, шкіра, клей, мило та ін.), які маркітанти могли безмитно вивозити задля забезпечення закордонних підрозділів російської армії. Водночас, наголошувалось на контролі за тим, аби вони торгували лише у тих військових частинах куди направлялись. При поверненні маркітантів, їх товари вже обкладались митними зборами³⁴¹.

Сенатський указ від 3 червня 1769 р. *«О разрешении пропуска золотой и серебрянной монеты за границу; о недопущении ввозить оную обратно, и о дозволении перевода денег векселями из армии чрез Коммисариат»*, як видно з назви, регулював обіг золотої та срібної монети. Оскільки, як вказувалось в указі, їх вивіз закордон та ввезення в Росію (боротьба з фальшивомонетниками) заборонявся, необхідність виплачувати жалування військовим та закуповувати необхідні припаси змушувала російську владу скасовувати подібні заборони. Відповідно цей указ, зокрема посиляючись і на досвід Семилітньої війни, дозволяв вивезення золотих, срібних та мідних монет. Водночас, ввезення грошей з-за кордону обмежувалось³⁴².

Іменний указ від 12 серпня 1771 р. дозволяв експорт продовольства до Криму. Таке рішення обґрунтовувалося необхідністю забезпечувати розташовані там російські війська. Крім того, це пояснювалось тим, що *«...тепер все Крымские Татари и сам Хан пришли в покровительство наше...»*. Також в указі повідомлялось що місцеві жителі *«...в том равную же нужду имеющие...»*³⁴³.

³⁴⁰ ПСЗ. – Т.18. – 1830.– № 13305.

³⁴¹ Там же.

³⁴² ПСЗ. – Т.18. – 1830.– № 13308.

³⁴³ ПСЗ. – Т.19. – 1830. – № 13636.

Вивіз продовольства в Крим не обкладався митом. Зрозуміло, що видання такого указу окрім безпосереднього свого призначення, мало і пропагандистський характер. Адже росіяни тільки захопили Крим і бажали якнайшвидше завоювати підтримку місцевого населення.

Хоча в цих документах не має конкретних згадок про власне українців, очевидно, що їх дія поширювалася й на українських купців, діяльність яких російська влада почала регулювати ще з початку 18 ст³⁴⁴. Займались вони і маркітанством, про що вказує О. Апанович³⁴⁵. Тому залучення цих документів до дослідження участі українців у російсько-турецькій війні 1768 – 1774 р. виправдане.

Важливим питанням під час війни є фінансування армії. Напередодні війни з турками становище російської казни було не найкращим. Після початку воєнних дій становище погіршилось, оскільки Росія змушена була фінансувати війська, що воювали одночасно в трьох конфліктах: з турками, польськими конфедератами та повстанцями на чолі з О. Пугачовим³⁴⁶. Всього в цей період на армію витрачалося до 50-60% державного бюджету. В середньому, на кожен рік війни на збройні сили та ведення бойових дій витрачалося біля 17 млн. карбованців³⁴⁷. Тому не дивно, що влада шукала нові джерела доходів, зокрема вводячи нові податки чи підвищуючи старі.

---

³⁴⁴ Тимочко Н. О. Економічна історія України: Навч. посіб./ Тимочко Н. О. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 48 – 49.

³⁴⁵ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 194.

³⁴⁶ Геллер М. Я. История Российской империи: в 3 т. / М. Я. Геллер. М.: Мик, 1997 – Т. 2. – 1997. – С. 198.

³⁴⁷ Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Бескровный Л. Г. – М.: Воениздат, 1958. – С. 376 – 377.

В ПСЗ присутні два укази щодо оподаткування в період російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Перший документ – це іменний указ від 13 жовтня 1769 р. «*О возвышении цены на питья*». В ньому оголошувалось про складне фінансове становище держави через введення війни з турками. Відповідно, як вказувалось в законодавчому акті, не бажаючи накладати на своїх підданих новий податок, влада збільшувала ціну на алкогольні напої, дохід з продажу яких йшов саме в державну казну³⁴⁸. Очевидно, що цей документ стосувався й на українських земель, оскільки виробництво і продаж алкоголю було одним із найбільших джерел прибутку в Україні³⁴⁹. Відповідно, таке розпорядження впливало не тільки на винокуріння та шинкування, а й в цілому розвиток української економіки.

Сенатським указом від 30 жовтня 1769 р. вводилися нові правила оподаткування купців та промисловців. Зокрема, оголошувався про збір з них, додатково до існуючих податків, коштів на забезпечення армії. Це пояснювалося військовим станом, тяжким становищем основного податкового стану (селян) та отримання купцями та промисловцями додаткових доходів через участь в забезпеченні армії. Під такий податок підпадали всі купці та власники фабрик чи заводів. Всі вони мали свої особливості у сплаті цього збору, зокрема відрізнялись умови оподаткування різних виробництв (сукняних, металургійних тощо). При цьому, скасовувались всі пільги, що були видані раніше. Крім того, окремо прописувалось, що доходи від цього податку могли бути використані лише на військові потреби³⁵⁰.

---

³⁴⁸ ПСЗ. – Т.18. – 1830. – № 13396.

³⁴⁹ Пивоваренко О.А. Розвиток винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні у другій половині XVII - XVIII ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.А. Пивоваренко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2007. – 17 с.

³⁵⁰ ПСЗ. – Т.18. – 1830. – № 13375.

Видання такого указу свідчило про дійсно складне фінансове становище держави. Водночас він був доволі ефективним і значно збільшив дохідну частину державного бюджету³⁵¹.

Ще одним важливим завданням під час війни було забезпечення армії продовольством та фуражем. Лише в кампанії 1769 р. імператорська армія налічувала близько 140 тис. чол. В наступні роки їх кількість не була меншою³⁵².

Основним джерелом продовольства для цих військ виступали саме українські землі. Саме з них найбільше збиралося та закуповувалось хліба та фуражу. Тут же були організовані армійські магазини, з яких велось постачання армійських частин³⁵³. Відповідно держава контролювала це питання, що призводило до появи законодавчих актів щодо регуляції заготівлю і постачання продовольства та фуражу до армії. Наявні такі документи і в ПСЗ. Однак, на відміну від матеріалів ПСЗ з історії війни 1735 – 1739 рр., де ця тематика представлена широким колом нормативно-правових актів (більше 30-ти), стосовно війни 1768 – 1774 рр. виявлено лише два документи. Очевидно це пов'язано з тим, що розпорядження такого характеру під час війни 1768 – 1774 рр., в основному, видавалися Воєнною Колегією і по своїй суті не були законодавчими актами. Відповідно, такі документи практично не включені до ПСЗ. Тоді, як заготівля продовольства на українських землях під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. регулювалась переважно іменними та сенатськими указами.

---

³⁵¹ Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Бескровный Л. Г. – М.: Воениздат, 1958. – С. 377.

³⁵² Петров А. Н. Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769 – 1774 год: в 5 т. / А. Н. Петров. – СПб.: Тип. Э. Веймара, 1866-1874. – Т.1. – 1866. – С. 114.

³⁵³ Петров А. Н. Влияние турецких войн с половины прошлого столетия на развитие русского военного искусства: в 2 т. / А. Н. Петров. – СПб.: Военная тип., 1893 – 1894. – Т. 1. – 1893. – С. 113 – 114.

Всього виявлено два документи, що регулювали заготівлю продовольства для армії. Сенатський указ від 7 жовтня 1771 р. «*О непокупке в казенные магазины привозимаго на вольную продажу хлеба*» містить розпорядження про заборону Головній провіантській конторі купувати хліб чи овес в роздрібних торгівців. Така заборона пояснювалась тим, що такі закупівлі могли поставити під загрозу забезпечення продовольством місцевого населення. Крім того, такі продавці найчастіше були перекупщиками, а в умовах війни та величезних витрат на армію держава не могла собі дозволити закуповувати товари за завищеними цінами³⁵⁴. Також в указі наголошувалося на уникненні заготівлі хліба та фуражу підрядним способом, оскільки, на думку російської влади, у підрядників «...не *инаково бывает, как с возвышением цены...*»³⁵⁵. Це цікаве зауваження, оскільки саме підрядний спосіб заготівлі продовольства та фуражу став основним для 1-ої російської армії на початку війни з турками. Вона дислокувалася в районі Києва, де розташовувався основний магазин і видавала підряди «польським» (очевидно, правобережним) поміщикам. Лише у разі відсутності можливості заготовити необхідну кількість хліба таким способом, дозволялось купувати хліб «*по вольным ценам*»³⁵⁶. В указі ж ми бачимо відмову від підрядів і перехід на закупівлі хліба напямую.

Сенатський указ від 5 грудня 1772 р. забороняв продаж без попереднього оголошення продовольства, фуражу та інших товарів із армійських магазинів. Це робилося задля боротьби з крадіжками із магазинів. В документі вказувалось про те, що купці купували у великих кількостях хліб із провіантських магазинів за нижчими від ринкових цінами. Під час слідства ж вони заявляли про те, що

---

³⁵⁴ ПСЗ. – Т.19. – 1830. – №. 13670.

³⁵⁵ Там же.

³⁵⁶ Петров А. Н. Влияние турецких войн с половины прошлого столетия на развитие русского военного искусства: в 2 т. / А. Н. Петров – СПб.: Военная тип., 1893 – 1894. – Т. 1. – 1893. – С. 107 – 108.

вважали це продовольство надлишком. Задля попередження цих випадків і опублікували цей указ³⁵⁷.

Таким чином, ПСЗ, на відміну від попередніх російсько-турецьких війн, не містить документів, які дали б у повній мірі розкрити особливості заготівлі провіанту та фуражу на українських землях. Водночас ті два документи, що присутні в ПСЗ, дозволяють дослідити окремі аспекти цього питання.

Оскільки саме Україна була основною тиловою базою російської армії під час російсько-турецької війни, то окрім провіантських магазинів, саме на українських землях розташовувались і інші необхідні для війська структури. Тут також проходило поштове сполучення між центральною владою та армійським командуванням. Це представлено й в матеріалах ПСЗ. Зокрема, в сенатському указі від 30 грудня 1769 р. *«О правилах для всегдашнаго содержания почт в исправности»* містились розпорядження про впорядкування поштового сполучення між Санкт-Петербургом і Москвою з Києвом та головнокомандувачами російської армії. В документі вказувалося про те, що незважаючи на численні розпорядження поштове сполучення між Києвом та російськими містами проходило дуже повільно. В умовах війни це було неприпустимим. Відповідно, указ регулював перевезення пошти, зокрема утримання в належному стані на поштових станціях необхідної кількості коней, вимагав гарно запаковувати пошти, забороняв затримки чиновниками відправки пошти і т. п.³⁵⁸.

Резолюція на доповідь Сенату від 1 листопада 1771 р. містила розпорядження про забезпечення армійських полків та двох польових аптек (одна з них була розташована в м. Кременчук) медикаментами, зокрема ревенем³⁵⁹.

---

³⁵⁷ ПСЗ. – Т.19. – 1830. – № 13915.

³⁵⁸ ПСЗ. – Т.18. – 1830.– № 13400.

³⁵⁹ ПСЗ. – Т.19. – 1830. – № 13526.

Окрім матеріальних російська влада під час війни з турками активно залучала і людські ресурси України. Це також знайшло своє відображення в матеріалах ПСЗ. Всього виявлено п'ять документів.

Чотири нормативно-правові акти регулювали питання використання селян в перевезеннях армійських вантажів (боєприпасів, провіанту, фуражу тощо) та інших роботах. Так, сенатський указ від 20 лютого 1769 р. визначав розміри оплати тим, кого було забрано для виконання робіт (теслі – 7 коп. на день, простому кінному робітнику – 10 коп., простому пішому – 5 коп.). Крім того їм видавався провіант. До того ж їх зараховували за рекрут в тих повітах та губерніях звідки їх забирали³⁶⁰.

Сенатські укази від 15 травня 1769 р. та 16 січня 1772 р. регулювали особливості використання тих селян, що займались перевезенням провіанту, фуражу, боєприпасів та інших армійських припасів. Зокрема, в указі від 15 травня 1769 р. містилось розпорядження всім губернаторами, через чий губернії проходив зв'язок з армійськими частинами, виставляти необхідну кількість погоничів та возів. Залучення робітників мало бути добровільним, однак в разі відсутності необхідної кількості добровольців, їх залучали в наказному порядку. При цьому, задля зменшення навантаження на населення, перевезення обмежувалися відстанню не більше 25 верст. За виконані перевезення мала виплачуватись певна оплата (в документі не названа)³⁶¹.

Указ від 16 січня 1772 р. забороняв губернаторам та іншим чиновникам здійснювати будь-які перешкоди тим робітникам, що перевозили провіант та фураж до армії. Видання указу зумовлене чисельним випадками перевищення повноважень місцевими службовцями, що інколи приводило до рукоприкладства та навіть летальних випадків. Видання окремого указу свідчить про серйозність ситуації. Хоча не слід вважати, що влада турбувалася про простих робітників. Це

---

³⁶⁰ ПСЗ. – Т.18. – 1830. – № 13258.

³⁶¹ ПСЗ. – Т.18. – 1830. – № 13298.

робилось задля того, щоб не поставити під загрозу забезпечення під час війни армії продовольством та фуражем³⁶².

В сенатському указі від 9 березня 1770 р. містилось розпорядження про подачу губернаторами відомостей до Сенату про тих, робітників, що померли³⁶³.

Окрім звичайних робітників, важливе значення під час війни набували кваліфіковані спеціалісти. До таких відносилися робітники «Київської арсенальної команди», що ремонтували артилерію. Вона була заснована в 1764 р. і налічувала біля 170 чол. В роки війни з турками їх кількість зростає. Їх важливість для російської армії демонструє іменний указ від 25 червня 1769 р. «*О произвождених казенным мастеровым людям, находящимся в Киеве, сверх жалованья, платы, за рабочий день по три, а за праздничный по пяти копеек*». В документі йшлося про те, що через завантаженність робітників, вони змушені працювати навіть у вихідні та святкові дні та були позбавлені додаткових заробітків. Через це їм підвищували жалування (на 3 коп. в звичайний день та на 5 коп. у вихідні)³⁶⁴.

Таким чином цей указ демонструє важливість українських майстрів у підтримці боєздатності російської армії та роль Києва як центру по ремонту артилерії. При цьому, це не завжди відзначалося дослідниками. Так, Л. Бескровний детально розглянувши виробництво та ремонт артилерії в другій половині XVIII ст, в тому числі і під час російсько-турецької війни, не згадує про роль «Київської арсенальної команди»³⁶⁵.

Ще одним аспектом ролі українських земель як тилової бази російської армії стало розміщення тут турецьких військовополонених. Місцем куди

³⁶² ПСЗ. – Т.19. – 1830.– №. 13738.

³⁶³ ПСЗ. – Т.19. – 1830.– №. 13424.

³⁶⁴ ПСЗ. – Т.19. – 1830.– №. 13319.

³⁶⁵ Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Бескровный Л. Г. – М.: Воениздат, 1958. – С. 350 – 364.

звозилися полонені турки став Київ. Він був одним із найбільших інтернаційних центрів, з якого турків потім направляли до інших регіонів Російської імперії (Білгород, Курськ та ін.). Відповідно поставало питання забезпечення їх продовольством, одягом та взуттям і т. п.³⁶⁶.

Всього в ПСЗ виявлено чотири документи, що регулювали становище турецьких військовополонених в період російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.

Зокрема, два укази стосувались фінансування утримання полонених турків. Сенатський указ від 2 березня 1771 р. містив розпорядження про надсилання до Сенату із Воєнної Колегії відомостей про витрати на забезпечення всім необхідним турецьких військовополонених³⁶⁷.

В іменному указі від 16 липня 1772 р. йшлося про виділення коштів на придбання для бранців одягу із доходів Штатс-Контори (орган, що займався державними видатками)³⁶⁸.

Резолюція на доповідь Воєнної Колегії визначала, що турків, які приймали православ'я відпускали на волю і дозволяли самостійно обирати чим їм займатись. До речі, в документі як приклад наводились похрещені турки, що розташовувались саме в Києві³⁶⁹. Це підтверджувало роль Києва як місця де концентрувалась велика кількість полонених.

---

³⁶⁶ Познахирев В. В. Основные черты вещевого обеспечения турецких военнопленных в России в XVIII веке // В. В. Познахирев / Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. Выпуск 4. – 2013. – С. 181–189.

³⁶⁷ ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – № 13574.

³⁶⁸ Там же. – № 13839.

³⁶⁹ Там же. – № 13450.

Сенатським указом від 30 січня 1775 р., тобто вже після завершення війни всі турецькі військовополонені відпускались на батьківщину. За їх укриття вводилось покарання. Водночас тих турків, що прийняли християнство, не відпускали³⁷⁰.

В цілому, всі вказані документи використовувались дослідниками, що займались історією турецьких військовополонених. Зокрема, необхідно відзначити дослідження російського історика В. Познахирева³⁷¹. Однак його праці розглядали це питання в масштабі всієї Російської імперії, тоді як дослідження з вказаної тематики стосовно саме історії України відсутні.

Отже, ПСЗ вміщує документи, що торкаються найрізноманітніших питань стосовно ролі України як тилової бази російської армії. Водночас вони представлені незначною кількістю, що не дає змогу використовувати їх для повноцінного та всебічного висвітлення вказаної проблематики. Це не означає, що їх не потрібно використовувати, навпаки в поєднанні із іншими джерелами вони можуть допомогти більш краще розкрити той внесок, який зробив український народ для перемоги в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр. та в приєднанні Північного Причорномор'я та Криму до Російської імперії.

Незважаючи на зниження ролі українського козацтва як окремої бойової сили в другій половині XVIII ст., воно взяло участь в тому числі і в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 р. Українські козацькі полки змогли

---

³⁷⁰ ПСЗ. – Т. 20 – 1830. – №

³⁷¹ Познахирев В.В. Особенности продовольственного обеспечения турецких военнопленных в России (конец XVII – начало XX вв.) // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. Выпуск 2. – 2013. – С. 257 – 266; Познахирев В. В. Основные черты вещевого обеспечения турецких военнопленных в России в XVIII веке // В. В. Познахирев / Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. Выпуск 4. – 2013. – С. 181 – 189.

продемонструвати свої бойові якості та навички, хоча і не в тому масштабі, що в попередніх війнах. Зокрема, близько 10 тис. наддніпрянських козаків перебували у складі 1-ї та 2-ї російських армії. Вони ходили в походи на Хотин, Бендери, а також виконували форпостну службу та підтримували комунікації між російським військами та їх тилловими базами³⁷². Активну участь у війні взяли запорожці, які особливо відзначились в походах на Хаджибей, Очаків та Кінбурн³⁷³.

Однак в ПСЗ відсутні матеріали, які б висвітлювали саме участь українських козаків в бойових діях під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Водночас наявні документи, що стосуються історії козацтва в цей період. Хоча вони не розкривають їх участь в боях, однак дають змогу дослідити їх становище в роки війни.

Зокрема, іменний указ виданий Малоросійській Колегії 20 грудня 1768 р. поширював на козаків, що несли військову службу, систему російського військового права³⁷⁴. Це було дуже серйозним кроком, оскільки ліквідувало одну із ознак окремішності козацького стану (власний суд)³⁷⁵. Це було ще одним

---

³⁷² Шпитальов Г. Г. Лівобережне козацтво в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр. // Г. Г. Шпитальов / Записки історичного факультету Одеського національного університету. – Вип. 17. – Одеса, 2006. – С. 133 – 139.

³⁷³ Шпитальов Г. Г. Запорізька кіннота у бойових діях російської армії 1735 – 1739 років / Шпитальов Г. Г. // Південна Україна XVIII – XIX століття : записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ . – Запоріжжя: Тандем-У, 1996. – Вип. 6. – 2001 . – С.126 – 138; Одеса козацька. Наукові нариси. [2-е вид. змінене та допов.]. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 27 – 34.

³⁷⁴ ПСЗ. – Т.18. – 1830. – №. 13217.

³⁷⁵ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830 / Когут З. – К.: Основи, 1996. – С. 106

кроком російської влади щодо перетворення окремих українських збройних сил на регулярний підрозділ імператорської армії та ліквідації української автономії.

Ще два документи визначали умови забезпечення жалуванням, провіантом та фуражем іррегулярних частин російського війська, в тому числі і лівобережних козацьких полків. Зокрема, сенатський указ від 18 червня 1769 р. «*О довольствовании нерегулярных войск жалованьем, провиантом и фуражем из доходов Штатс-Конторы*» містив розпорядження щодо організації виплати жалування козацьким військам, що були прикомандировані до російських армій. Окремо в указі роз'яснювалось питання виплати жалування наддніпрянським козакам, яких, згідно указу, налічувалось 9 тис чол. Чітко це питання в законодачому акті так і не було роз'яснене, оскільки українські козаки мали фінансуватись із «*малороссийских сум*», тоді як решта іррегулярних частин отримувала платню безпосередньо з державного бюджету³⁷⁶. Це показувало наскільки в цей період знизилась рівень українського козацтва і їх господарств, адже до цього вони перебували на власному утриманні. Тепер же влада змушена була виплачувати їм жалуванням.

Оскільки в документі йшлося про всі іррегулярні війська, то очевидно це стосувалось і запорізьких козаків, хоча про них конкретно не вказувалось.

Ще один сенатський указ від 6 червня 1771 р. стосувався виплати жалування окремим командам іррегулярних військ, що направлялись на виконання різноманітних завдань. Зокрема, в указі йшлося про надсилання відомостей із Провіантської канцелярії до Штатс-Контори про видачу грошей, провіанту та фуражу згаданим командам³⁷⁷. Хоча, конкретно про наддніпрянських чи запорізьких козаків тут не вказувалось, очевидно що це розповсюджувалось і на їх.

---

³⁷⁶ ПСЗ. – Т.18. – 1830. – №. 13318.

³⁷⁷ ПСЗ. – Т.19. – 1830.– №. 13615.

Окрім лівобережних чи запорізьких козаків, участь у війні взяли і чугуївські козаки. Вони є одним із найменш досліджених українських козацьких формувань. Причиною цього напевно є те, він не був суто українським, а складався також із росіян та калмиків. Незважаючи на це, чугуївські козаки відіграли важливу роль в колонізації Слобідської України. Крім того вони взяли участь у практично усіх військових конфліктах Російської імперії у XVIII ст., в тому числі і в російсько-турецькій війнах³⁷⁸.

В період російсько-турецької війни 1769 – 1774 рр. чугуївські козаки окрім служби в своєму полку, також залучались до козацької команди Санкт-Петербурзького легіону. Легіони були експериментальними підрозділами російської армії, створеними в 1769 р. Вони поєднували піхотні, кавалерійські та артилерійські частини. Сюди ж входили і козацькі команди, набрані в тому числі і з чугуївського полку. Однак не зважаючи на цікаву задумку, вони себе не реалізували і після завершення війни з турками були розформовані³⁷⁹. Відповідно в складі цього підрозділу чугуївці брали участь у війні з турками, а також в придушенні повстання О. Пугачова³⁸⁰. В ПСЗ відсутні джерела, які б висвітлювали участь чугуївських козаків у російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр., однак тут наявні документи що висвітлюють чугуївців у Санкт-Петербурзькому легіоні. До неї відносяться штати легіону від 2 вересня та 10 жовтня 1769 р. Згідно них, козацька легіонна команда складалась з 335 чол.

---

³⁷⁸ Левченко А. В. Чугуїв / А. В. Левченко, С. І. Бучаста, О. А. Шевченко // Енциклопедія історії України. – Т. 10. – С. 579.

³⁷⁹ Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Бескровный Л. Г. – М.: Воениздат, 1958. – С. 312.

³⁸⁰ Хлебников Т. А. История 32-го Драгунского Чугуевского Её Величества полка. (1613 – 1893) Хлебников/ Т. А. – СПб.: Паровая Скоропечатня П.О. Яблонского, 1893. – С. 37 – 43.

Розмір фінансування визначався в 7, 715 карб. Крім того в штатах визначено кількість офіцерів, допоміжних чинів, особливості озброєння тощо³⁸¹.

В легіонну команду забрали не всіх чугуївські козаки. Частина з них продовжувала свою звичайну службу. Зокрема, в період російсько-турецької війни 1768 – 1774 р. вони перебували у складі Польського корпусу російської армії, що вів бойові дії проти конфедератів. Відповідно в доповіді Воєнної Колегії детально прописано розміри жалювання чугуївських козаків³⁸².

Низка документів ПСЗ висвітлює історію системи укріплень в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця – Української та Дніпровської ліній.

Українську лінію побудували в 1730-х рр. й основний масив документів ПСЗ з її історії припадає саме на 30-40 рр. XVIII ст. Протягом другої половини XVIII ст. її роль як оборонної споруди падає, відповідно знизилась кількість джерел. Зокрема, виявлено всього 3 документи, що висвітлюють історію Української лінії в 60-х рр. XVIII ст

Згідно затвердженої імператрицею Катериною II доповіді Генерал-Фельдцейхмейстера А. Н. Вільбоа від 16 травня 1763 р. «*О разделении крепостей на Департаменты или округи*» укріплення Української лінії віднесли до новоствореного Київського департаменту. До нього також увійшли і фортеці, що розташовувались на території Гетьманщини та Слобожанщини³⁸³.

В інших двох доповідях А. Н. Вільбоа визначені інженерні та артилерійські штати фортець, що входили до Української лінії та розміри її фінансового забезпечення³⁸⁴

Всі ці документи хронологічно не відносяться безпосередньо до періоду війни 1768 – 1774 рр. Однак їх залучення необхідне при вивченні підготовки

³⁸¹ ПСЗ. – Т.18. – 1830.– № 13342, №13365.

³⁸² ПСЗ. – Т.19. – 1830. – № 14083.

³⁸³ ПСЗ. – Т.16. – 1830.– № 11818.

³⁸⁴ Там же. – №11784, №12180, № 12309.

Російської імперії до війни з турками. Крім того, хоча роль укріплень Української лінії як оборонних споруд знизилась, вони використовувались для відбиття татарських нападів і на ній тримали форпости українські козаки³⁸⁵. Відповідно задля повноцінного дослідження історії Української лінії в період російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. необхідно залучити документи, що розкривають її стан напередодні війни.

Відсунення кордонів Російської імперії на південь під час війни з Туреччиною змусив її до початку в 1770 р. будівництва нової системи укріплень від р. Дніпра по берегах річок Кінські Води та Берди до берега Азовського моря, яка отримала назву Дніпровська лінія³⁸⁶.

В ПСЗ виявлено всього п'ять документів з історії Дніпровської лінії. Така низька кількість джерел пояснюється тим, що Дніпровська лінія не відгравала важливої військової ролі, оскільки її будівництво велось і на час завершення війни з турками. А після приєднання Криму до Російської імперії в 1783 р. її значення як оборонної споруди зникло взагалі. Хоча вона продовжувала відігравати значну роль в колонізації Південної України³⁸⁷.

Початок будівництва було оголошено у затверджених пунктах Воєнної Колегії *«Об устройстве линии по рекам Берде и Московке, с приложением штата, назначенным в 7 крепостям Коммендантам и Казачьим полкам»*. В них прописувались плани по будівництву восьми фортець. Для виконання робіт з низки Губерній, в тому числі Слобідсько-Української та Малоросійської, мали

³⁸⁵ Шпитальов Г. Г. Лівобережне козацтво в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр. // Г. Г. Шпитальов / Записки історичного факультету Одеського національного університету. – Вип. 17. – Одеса, 2006. – С. 133 – 139.

³⁸⁶ Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця (друга половина XVII – XVIII ст.) / Пірко В. О. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – С. 50.

³⁸⁷ Там же. – С. 60.

бути направлені 300 пар волів разом з погоничами. Крім того тут вказувалась сума, що виділялась на будівництво фортець та їх майбутні штати³⁸⁸.

В іменному указі від 2 вересня 1770 р. «*О содержании линии крепостей от Берды до Днепра*» досить детально описувались причини, які змусили російську державу до будівництва цієї системи укріплень. Зокрема, серед основних причин називались необхідністю захисту українського населення від набігів татар, а також колонізація земель між Українською та майбутньою Дніпровською лініями. Тобто в цьому документі чітко вказувалось не лише про військове, а й колонізаційне та господарське значення цих фортець³⁸⁹. Слід зазначити, що схожих повідомлень стосовно Української лінії не було.

В ще двох законодавчих актах містились розпорядження про направлення до фортець Дніпровської лінії аудиторів (військових юристів)³⁹⁰ та віднесення їх до складу Азовської провінції³⁹¹.

Таким чином в ПСЗ наявні лише декілька документів з історії Дніпровської лінії. Незважаючи на це, вони містять у собі дуже важливу інформацію, зокрема стосовно причин та особливостей будівництва укріплень та участі у ньому українців. Через це ці документи широко застосовувались істориками, що досліджували системи укріплень в межиріччі Дніпра та Сіверського

---

³⁸⁸ ПСЗ. – Т.19. – 1830. – № 13460.

³⁸⁹ Там же. – № 13504.

³⁹⁰ Там же. – № 13684.

³⁹¹ ПСЗ. – Т.20. – 1830. – № 14252.

Дінця. Зокрема, матеріали ПСЗ були використанні у дослідженнях В. Пірка³⁹², Р. Молдавського³⁹³ та О. Макидонова³⁹⁴.

Період російсько-турецької війни 1768 – 1774 р. став завершальним етапом в історії Української ландміліції. Це було пов'язано як із зменшенням небезпеки на південних кордонах російської держави, так і з зниженням ролі іррегулярних та напіврегулярних військових формувань, до яких відносились і ланд міліцейські частини війська. Це призвело до їх перетворення в регулярні частини російської армії³⁹⁵. Це в свою чергу призвело до зменшення кількості джерел з історії Української ландміліції в цей період. Всього виявлено 4 документи.

Два сенатські укази від 10 жовтня та 19 листопада 1768 р. містять розпорядження про набір рекрутів з однодворців для комплектування ландміліцейських полків. В першому указі повідомлялось, що згідно розпоряджень, виданих 1763 р. кожен п'ять років повинні набиратись новобранці для підтримання чисельності ландміліцейських полків. Цей п'ятирічний термін якраз спливав в 1769 р. і відповідно для 10 піхотних та 1 кавалерійського ландміліцейських полку мали набрати 3 тис. чол. При чому, окрім власне російських губерній, рекрути для ландміліції мали бути також зібрані з жителів Бахмутського повіту Новоросійської Губернії та населення Української лінії³⁹⁶. Це

³⁹² Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця (друга половина XVII – XVIII ст.) / Пірко В. О. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – С. 176 с.

³⁹³ Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770 – 1791 рр.) / Молдавський Р. Л. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – 85 с.

³⁹⁴ Макидонов А. В. Днепровская линия (1770 – 1797) / Макидонов А. В. – Запорожье: Инвест-Трейд, 2014. – 556 с.

³⁹⁵ Пенской В.В. Украинский ландмилицкий корпус в XVIII веке // В. В. Пенской / Вопросы истории. – 2000. – № 10 – С. 152 – 153.

³⁹⁶ ПСЗ. – Т.18. – № 13175.

було досить цікавим нововведенням, оскільки до цього ландміліцію поповнювали переважно населення Воронежської, Білгородської та Курської губерній³⁹⁷.

Сенатський указ же від 19 листопада 1768 р. доповнював положення попереднього документу. Зокрема, замість 3 тис. чол., число необхідних рекрутів визначалось вже в 6 тис. Очевидно, збільшення кількості необхідних рекрутів пов'язано з підготовкою російської армії до війни. Відповідно саме в цей період ставало видно реальний стан військових підрозділів і початкові оцінки необхідної кількості людей часто були заниженими.

Рівень боєздатності ландміліцейських полків був низьким, а витрати на їх утримання були значними. Тому російська держава розпочала процес їх перетворення на звичайні регулярні частини. Це відбувалося під час війни з турками, що свідчило про низьку ефективність ландміліції як бойових частин³⁹⁸.

Умови на яких Українська ландміліція реформувалась в регулярні підрозділи визначені в двох документах. Перший це – затверджена на найвищому рівні доповідь Воєнної Коллегії від 16 січня 1769 р., згідно якої полки Української ландміліції перейменовувались на піхотні та драгунські. Це пояснювалось через те, що вони несли службу на рівні із звичайними регулярними полками, тоді як в кореспонденції іменувались «ландміліцейськими». Відповідно щоб «...обиды в том претерпевать не могли...» і проводилось перейменування³⁹⁹.

Остаточне перетворення відбулось в 1770 р., коли було затверджено доповідь Воєнної Колегії «*О сравнении полков Украинской дивизии с полевыми полками*». Відповідно ландміліцейські полки були зрівняні у штатах із регулярними

---

³⁹⁷ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція (1713–1763) / Г. Г. Шпитальов // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – № 1. – Запоріжжя, 2008. – С. 224 – 225.

³⁹⁸ Пенской В.В. Украинский ландмилицкий корпус в XVIII веке // В. В. Пенской / Вопросы истории. – 2000. – № 10 – С. 153

³⁹⁹ ПСЗ. – Т.18. – 1830. – № 13230.

частинами російської армії⁴⁰⁰. Їх продовжили комплектувати з однодворців, що було скасовано лише в 1783 р. Тоді ж розформували й «Українську дивізію» (з'єднання, яке складалось з ландміліцейських полків)⁴⁰¹.

В цілому, матеріали ПСЗ являються одним із основних джерел для досліджень історії Української ландміліції, відповідно вони, в тому числі і розглянуті вище документи, широко використовувались істориками.

Ще однією групою матеріалів ПСЗ з історії російсько-турецької війни 168 – 1774 рр. є дипломатичні документи. Зокрема, до них відносяться Кючук-Кайнарджийський мирний договір, укладений між Російською та Османською імперіями 10 липня 1774 р. Згідно цієї угоди Росія отримувала у володіння Керч, Азов, Єнікеле, Кінбурн. В той же час Очаків залишався за Туреччиною. Крим отримував незалежність, хоча реально підпадав під вплив Російської імперії і менше ніж через 10 років офіційно увійшов до її складу. Росія отримувала привілеї для свого торгівельного флоту, право тримати воєнний флот на Чорному морі та право проходити через протоки Босфор та Дарданелли⁴⁰².

В цілому цей мир був вигідний Росії, що проявлялось в намаганні Росії якнайшвидше його підписати та ратифікувати⁴⁰³. Що ж до українських земель то з одного боку завершення війни та підписання миру нарешті вирішило проблему безпеки південних кордонів через ліквідацію нападів татар на прикордонні території. З іншого боку, після встановлення Російською імперією контролю над

⁴⁰⁰ ПСЗ. – Т.19. – 1830. – № 13532.

⁴⁰¹ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція (1713–1763)/ Г. Г. Шпитальов // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – № 1. – Запоріжжя, 2008. – С. 225 – 226

⁴⁰² ПСЗ. – Т.19. – 1830. – № 14164.

⁴⁰³ Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение) / Дружинина Е.И. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. – С. 308 – 309.

Північним Причорномор'ям та Кримом остаточно відпала необхідність в українських збройних силах. Саме після цієї війни було ліквідовано Запорізьку Січ та рештки автономії Гетьманщини, остаточно інкорпоровано українські землі до загальноімперської структури.

До групи дипломатичних документів також відносять дві конвенції. Перша уточнювала кордони між Російською та Османською імперіями⁴⁰⁴. В 1779 р. була укладена Айналі-Кавакська конвенція, в якій торкалися і українського питання. Зокрема, вона стосувалась тих запорізьких козаків, що після зруйнування Січі емігрували до Туреччини. Їм дозволялось повернутись на територію Російської імперії, чому Османська імперія не повинна була перешкоджати⁴⁰⁵.

Отже, ПСЗ містить доволі чисельну групу джерел з історії російсько-турецької війни 178 – 1774 рр. та участі у ній українського народу. Найбільше документів стосуються ролі українських земель в забезпеченні російської армії матеріальними та людськими ресурсами. Низка законодавчих актів висвітлює історію українського козацтва в період війни з турками, хоча в них і відсутні конкретні відомості про їх участь в бойових діях. Присуні в ПСЗ і документи з історії систем укріплень в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця (Українська та Дніпровська лінії), а також Української ландміліції. Незважаючи на свою важливість для історичних досліджень, ці джерела не в повній мірі були використані дослідниками. Найчастіше використовувалися документи стосовно фортифікації та ландміліцію. Водночас практично не залучались до досліджень законодавчі акти, що висвітлювали роль України як тилової бази російських військ під час війни з турками та джерела з історії українського козацтва. Це показує необхідність систематизації та залучення до більш широкого наукового обігу матеріалів ПСЗ.

---

⁴⁰⁴ ПСЗ. – Т.20. – 1830. – № 14293.

⁴⁰⁵ ПСЗ. – Т.20. – 1830. – № 14851.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження зроблено низку висновків.

З'ясовано, що більша частина опублікованих в ПСЗ документів, незважаючи на свою джерельну цінність, не стала об'єктом окремих джерелознавчих досліджень. Це стосується й матеріалів з історії участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах. ПСЗ в основному досліджувалося як юридична пам'ятка в контексті вивчення історії кодифікації російського законодавства. Лише на сучасному етапі розвитку історичної науки почали з'являтися джерелознавчі праці оперті на аналіз інформації опублікованих в ПСЗ документів, зокрема щодо історії торгівлі, церкви, шинкування та винокуріння, історії іноземних громад на українських землях тощо. Однак більшість матеріалів ПСЗ й далі залишається неактуалізованою.

В дисертаційній роботі розглянуто український аспект російсько-турецького військового протистояння в XVII – XVIII ст. Встановлено про те, що під час усіх військових конфліктів між турками та росіянами активну роль відігравав український народ, збройні сили якого часто виступали за обидві сторони. Спільний кордон з турками та татарами, величезний досвід у веденні проти них бойових дій робив українські козацькі полки (надніпрянські, слобідські та запорізькі) безцінним союзником у протистоянні з ворогом. Українське козацтво, зокрема, відзначилося під час Чигиринських та Кримських походів. Важливу роль воно відграло і під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. Окрім безпосередньої участі у війнах збройних сил, український народ забезпечував російську військову систему людськими та матеріальними ресурсами. Так, українці використовувалися в допоміжних службах при російському війську, як робітники на будівництві укріплень Української та Дніпровської ліній, проводили ремонт артилерії. Крім того, розташування українських територій поблизу театрів бойових дій перетворювала їх на ідеальну тилову базу. Саме на українських

теренах дислокувалися російські війська під час зимових перерв між кампаніями. Україна стала одним із основних джерел забезпечення російської армії продовольством, фуражем, ремонтом кавалерійських полків, тягловою силою та транспортом, селітрою і порохом. Все це знайшло своє відображення в документах, вміщених в ПСЗ.

Виявлено 282 документи, що стосуються участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII – XVIII ст. Вони являють собою офіційні документів та поділяються на актові та дипломатичні. Більшість виявлених документів відносяться до актових джерел. Вони представлені в основному указами – актовими документами, що регулювали практично всі сфери державного та суспільного життя. Переважно укази за походженням були іменними або сенатськими. Окрім указів, матеріали ПСЗ включають в себе такі види актових документів, як грамоти, маніфести, інструкції, регламенти, резолюції. Дипломатичні документи представлені трактатами, конвенціями, угодами, деклараціями та протоколами.

Виявлено, що найбільша кількість документів (120) стосується участі Гетьманщини в російсько-турецьких війнах війни 1735 – 1739 рр. Війни 1672 – 1681 рр, 1686 – 1700 рр. та 1768 – 1774 рр. представлені 52, 45 та 41 документом відповідно. Найменшою ж кількістю представлена російсько-турецька війна 1710 – 1713 рр. (21 документ).

Встановлено, що найширше в ПСЗ представлені документи, що стосувалися матеріального забезпечення російської армії українським населенням. В них присутні відомості про забезпечення російської армії продовольством, фуражем, порохом, тягловою силою та транспортом. Наявні документи, що розкривають використання українців на будівництві укріплень Української та Дніпровської лінії, допоміжних роботах в російській армії. Визначено, що такі нормативно-правові акти з'являються лише у XVIII ст. В XVII ст. забезпечення російської армії велося в основному за рахунок ресурсів російських земель, тоді як уже з XVIII ст. ті війська, що воювали з турками і татарами, забезпечувалися вже із

Гетьманщини. Зростання ролі українських територій у матеріальному забезпеченні російської армії пояснювалося, зокрема, поступовою ліквідацією автономії Гетьманщини, що давало змогу російській владі більш вільно використовувати ресурси українських земель.

З'ясовано, що значно менше в ПСЗ представлені документи щодо участі українських збройних сил у бойових діях. Це пояснювалося характером джерел. Оскільки це в основному законодавчі акти, в них рідко містилися детальні описи військових кампаній чи окремих боїв. Однак в деяких документах ПСЗ наявна інформація про перебіг бойових дій. Зокрема, виявлено документи, які розкривають участь українського козацтва у зіткненнях з турками і татарами на початковому етапі російсько-турецької війни 1672 – 1681 рр., їх участь у Кримських походах 1687 – 1689 рр., оцінка їх вкладу з боку російської держави. Серед матеріалів з історії російсько-турецьких війн XVIII ст. подібні документи відсутні. Це пояснюється зменшенням ролі українських збройних сил через занепад козацьких господарств та зростання ролі регулярної армії.

Встановлено, що матеріали ПСЗ з історії участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII – XVIII ст. не широко використовувалися дослідниками. Найчастіше залучалися документи з історії Української лінії, ландміліцейських військ та ролі Гетьманщини в якості тилової бази російської армії. Це пояснюється незручністю в користуванні ПСЗ через дуже велику кількість вміщених у ньому документів та відсутність зручних покажчиків. При роботі з хронологічним покажчиком слід враховувати помилки в датуванні. Наприклад, в різних документах ставилася або дата розробки цього законопроекту, або дата його прийняття, або дата опублікування. Крім того, часто в укладачів ПСЗ не було можливості точно датувати документ, тому в деяких з них зазначено лише місяць, а то й рік, без уточнення конкретних днів. Алфавітний покажчик не дає змоги відшукати абсолютно всі матеріали з певної тематики, оскільки законодавчі акти часто стосувались певних питань побіжно, тоді як покажчик розподіляє документи лише за основною тематикою. До того

ж, ПСЗ не наукове видання та має низку недоліків. Це змушувало істориків використовувати інші публікації документів.

Таким чином в ПСЗ присутня досить чисельна група джерел з історії російсько-турецьких війн та участі у них українського народу. Вони дають змогу розкрити найрізномантніші аспекти цієї проблематики. Залучення матеріалів ПСЗ до більш широкого наукового обігу дасть змогу краще дослідити внесок українського народу у завоюванні Північного Причорномор'я та Кримського півострову Російською імперією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею: в 15 т. – СПб.: 1863-1893. – 15 т.
2. Архив Юго-Западной России: в 34 т. – К.: Университетская типография, 1859-1911. – 34 т.
3. Бантыш – Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории / Бантыш – Каменский Д. Н. – М.: Университетская тип., 1858 – 1859. – Ч. 1: 1649 – 1687. – 1858 – 346 с.; ч. 2: 1691 – 1722. – 1859. – 352 с.;
4. Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах [Упоряд. С. Павленко]. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 1054 с.
5. Гордон П. Дневник 1677-1678 гг. [под. ред. Рыженкова М. Р.] / П. Гордон. – М.: Наука, 2005. – 235 с.
6. Гордон П. Дневник 1684-1689 гг. [под. ред. Рыженкова М. Р.] / П. Гордон. – М.: Наука, 2009. – 339 с.
7. Гордон П. Дневник 1690—1695/ Патрик Гордон; [отв. ред. М. Р. Рыженков]. – М.: Наука, 2014. – 624 с.
8. Древняя российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских от истории, географии и генеалогии российских касающихся, изданная Николаем Новиковым: в 20 ч. – М.: Типография компании типографической, 1791.– Ч. XVI. – 1791. – С. 378 – 380.
9. Исторические связи народов СССР Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы: в 3 т. – М.: Наука, 1965 – 1970. – Т. 3: 1673 – 1711. – 1970. – 419 с.

10. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
11. Манштейн Х. Г. Записки Манштейна о России. 1727-1744 / Манштейн Х. Г. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875. – 399 с.
12. Письма и бумаги Петра Великого: в 13 т. – СПб, 1887 – 2003. – Т.11. – 1964. – 616 с.
13. Полное собрание законов Российской империи: в 45 т. – Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величия Канцелярии, 1830. – 45 т.
14. Собрание государственных грамот и договоров: в 5 ч. – М.: В Тип. Н. С. Всеволожского, 1813 – 1826. – Ч. 4. – 1826. – 678 с
15. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков: в 2 т. / Эварницкий Д. И. – Владимир: Губ. гор. Владимир. типо – литография Губернского правления, 1908 – Т. 1.- 1908. – 1062 с.; т. 2. – 1908. – 1149 с.

ЛІТЕРАТУРА

МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

16. Андреева М. В. У истоков кодификационных работ М.М. Сперанского / М. В. Андреева // Известия ВУЗов. Правоведение. – 1983. – № 1. – С. 66 –73.
17. Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709 – 1714 гг.) / В. А. Артамонов. – М.: Наука, 1990. – 212 с.
18. Апанович О. М. Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії / Апанович О. М. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961 р. – 299 с.
19. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Апанович О. М. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 232 с.
20. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Багалій Д. І. – К.: Основи, 1990. – 258 с.

21. Багале́й Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Багале́й Д. И. – М.: Университетская тип. (М. Катков), 1887. – 614 с.
22. Баженова Т. М. «К единообразию и правильному составу Законов российских...» (Создание и издание Полного собрания и Свода законов Российской империи) / Т. М. Баженова, С. В. Кодан // *International journal of Russian studies*. – 2008. – № 2. – С. 110-119.
23. Байов А. К. Курс истории русского военного искусства: В 7 т. / А. К. Байов – СПб.: Тип. Гр. Скачкова, 1909-1913. – Т. 7. – 1909. – 97 с.
24. Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736 – 1739 гг.: в 2 т. / Байов А. К. – СПб.: Электротип. Н.Я. Стойковой, 1906. – Т. 1: Первые три года войны. – 1906. – 828 с.; т. 2: Кампания 1739 г. – 1906. – 398 с.
25. Богданов А. П. Как был оставлен Чигирин: мотивы принятия стратегических решений в русско-турецкой войне 1673 – 1681 гг. / А. П. Богданов. // *Военно-историческая антропология. Ежегодник 2003/2004. Новые научные направления*. – М. 2005. – С. 174 – 192.
26. Богданович М. И. Замечательнейшие походы Петра Великого и Суворова. Публичные лекции военной истории, по высочайшему повелению читанные в 1846 г. / Богданович М. И. – СПб.: Тип. Карла Крайя, 1846. – 240 с.
27. Богданович М. И. Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турции / Богданович М. И. – СПб.: Тип. Эдуарда Веймара, 1852. – 295 с.
28. Бескровный Л. Г. Очерки по источниковедению военной истории России / Бескровный Л. Г. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1957. – 454 с.
29. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Бескровный Л. Г. – М.: Воениздат, 1958. – 645 с.
30. Вафина О. П. Поиски путей и проведение систематизации имперского законодательства в России первой половины XIX в. / О. П. Вафина, Н. И. Красняков // *Научный вестник УрАГС: политология, экономика*,

- соціологія, право. – 2008. – № 4. – С. 147-181.
31. Галузо В. Н. Систематизція законодавства в Росії (1649 – 1913) / Галузо В. Н. – М.: ЮНИТИ: Закон и право, 2007. – 111 с.
  32. Геллер М. Я. Історія Російської імперії: в 3 т. / Геллер М. Я. – М.: Издательство Мик, 1997. – 3 т.
  33. Голобуцький В. А. Запорізька Січ в останні роки свого існування / Голобуцький В. А. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – 461 с.
  34. Голобуцький В. А. Запорожское казачество / Голобуцький В. А. – К.: Госполитиздат, 1957. – 463 с.
  35. Головки Ю. І. Матеріали «Повного зібрання законів Російської імперії» як джерело зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст./ Ю. І. Головки // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – №30. – С. 252 – 255.
  36. Григорьева И. В. Источниковедение новой и новейшей истории стран Европы и Америки / Григорьева И. В. – М.: Высшая школа, 1984. – 335 с.
  37. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / Гуржій О. І. – К.: Основи, 1996. – 223 с.
  38. Заїка Г. П. Українська лінія / Заїка Г. П. – Київ – Полтава: Археологія, 2001. – 88 с.
  39. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.
  40. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение) / Дружинина Е. И. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. – 384 с.
  41. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Дядиченко В. А. – К.: АН УРСР, 1959. – 532 с.

42. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. [Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) [та ін.]. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – 2008. – 800 с.; т. 2. – 2007. – 724 с.
43. История Киева: в 3 т. – К.: Наукова думка, 1982 – 1985. – Т.2: Киев периода позднего феодализма и капитализма. – 1983. – 463 с.
44. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858) / Кабузан В. М. – М.: Наука, 1976. – 307 с.
45. Карнович Е. П. О Полном Собрании Законов Российской империи/ Е. П. Карнович // Русская старина – 1874. – № 6. – С. 408 – 412.
46. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / Когут З. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
47. Кодан С.В. М.М. Сперанский и систематизация законодательства в России / С. В. Кодан // Советское государство и право. – 1989. – № 6. – С. 103 – 110.
48. Кодан С. В. Полное собрание законов Российской империи (к 175-летию издания) / С. В. Кодан // Российский юридический журнал. – 2006. – № 1. – С. 145-149.
49. Корево Н. Н. Об издании законов Российской империи в 1830 – 1899 гг./ Н.Н. Корево. – СПб.: А.С. Суворин, 1900. – 150 с.
50. Корнієнко О. М. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козачий полк 1659-1765 рр. / О. М. Корнієнко. – К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2008. – 488 с.
51. Корф М. А. Жизнь графа Сперанского: в 2 т. / Корф М. А. – СПб: Издание Императорской публичной библиотеки, 1861 – Т. 2. – 1861. – 366 с
52. Краткий очерк деятельности Второго Отделения СЕИВК. 1826-1876. – СПб.: тип. 2-го отд-ния СЕИВК, 1876. – 178 с.

53. Крикун М. Між війною та радію. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття / Крикун М. – К.: Критика, 2006. – 473 с.
54. Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России: в 4 ч. / Ласковский Ф. Ф. – СПб.: Императорская академия наук, 1858 – 1866. – Ч. 3: Опыт исследования инженерного искусства после Императора Петра I до Императрицы Екатерины II. – 1865. – 1022 с..
55. Леер Г. А. Обзор войн России от Петра Великого до наших дней: в 4 ч. / Леер Г. А. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсио, 1893. – Ч. 1. – 1893. – 278 с.
56. Лиман І. І. Упорядкування Анотованого тематичного покажчика актів Повного Зібрання законів Російської імперії в контексті вивчення політики центральної світської та духовної влади щодо церкви на півдні України / І. І. Лиман // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія – Випуск 3. – Мелітополь, 2004. – С. 232 – 241.
57. Литвиненко М. А. Джерела з історії України XVIII ст. / Литвиненко М. А. – Х.: Вид-во Харківського університету, 1970. – 205 с.
58. Майков П. М. Второе отделение с.е.и.в. канцелярии / Майков П. М. –СПб.: И. Н. Скороходов, 1906. – 321 с.
59. Марчук І. Ю., Машков А.Д. Сперанський про причини та завдання проведення систематизації законодавства Російської імперії, а також про складнощі, які виникли в процесі її здійснення / І. Ю. Марчук, А. Д. Машков // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки» – Т.24. – 2011. – С. 13 – 21.
60. Мельник Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття: навчальний посібник / Мельник Л. Г.; Міністерство освіти України, Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: ІЗМН, 1997. – 231 с.
61. Мейер М. С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса /

- Мейер М. С. – М.: Наука, 1991. – 261 с.
62. Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька / Ю. А. Мицик ; Національний ун-т "Кієво-Могилянська академія", Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. - К. : Видавничий дім "Кієво-Могилянська академія", 2002. – 188 с.
63. Мицкевич А. В. Систематизация законов Российской империи М. М. Сперанским / А. В. Мицкевич // Журнал российского права. – 2001. – № 5. – С. 154-160.
64. Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770-1791 рр.) / / Молдавський Р. Л. – Запоріжжя : Тандем-У, 2007. – 85 с.
65. Макидонов А. В. Днепровская линия (1770 – 1797) / Макидонов А. В. – Запорожье: Инвест-Трейд, 2014. – 556 с.
66. Негода Ю. С. Законодавчі акти Російської імперії як джерело вивчення правового статусу іноземців Південної України (60-ті рр. XVIII – 70-ті рр. XIX ст.) / Ю. С. Негода // Історичні і політологічні дослідження. - № 3 – 4. – 2010. – С. 91-96.
67. Негода Ю. С. Законодавчі акти Російської імперії як джерело з історії правового статусу іноземних купців України (XVIII – XIX ст.) / Ю. С. Негода // Наукові праці. Історія. - № 142. – 2011. – С. 75-82.
68. Негода Ю. С. Інформаційний потенціал законодавчих актів Російської імперії з історії грецької громади м. Ніжина (XVIII-XIX ст.) / Ю. С. Негода // Література та культура Полісся. – Випуск 64. – Ніжин, 2011. – С. 34-39.
69. Нефедьев Е. А. Причины и цель издания Полного Собрания и Свода Законов с точки зрения Сперанского / Е. А. Нефедьев. – Казань: Типография Губернского Правления, 1889. – 36 с.
70. Одеса козацька. Наукові нариси. [2-е вид. змінене та допов.]. – Одеса: Фенікс, 2008. – 147 с.

71. Пенской В.В. Украинский ландмилицкий корпус в XVIII веке // В. Пенской / Вопросы истории. – 2000. – № 10 – С. 152 – 153.
72. Петров А. Н. Влияние турецких войн с половины прошлого столетия на развитие русского военного искусства: в 2 т. / Петров А. Н. – СПб.: Военная тип., 1893-1894. – Т. 1. – 1893. – 418 с.
73. Петров А. Н. Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769 – 1774 год: в 5 т. / А. Н. Петров. – СПб.: Тип. Э. Веймара, 1866-1874. – 5 т.
74. Петрухинцев Н. Н. Основные этапы «ландмилицкой реформы» 1710 – 1730-х годов // Н. Петрухинцев / Военное прошлое государства Российского: утраченное и сохраненное. – СПб., 2006. – Ч. 3. – С. 32-33.
75. Пивоваренко О. А. Полное собрание законов Российской империи” як джерело для вивчення гуральної справи в Гетьманщині у другій половині XVII – XVIII століттях // О. А. Пивоваренко. – Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Історія. – К., 2003. – Вип. 70. – С. 128–131.
76. Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця (друга половина XVII – XVIII ст.) / Пірко В. О. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – 176 с.
77. Познахирев В. В. Основные черты вещевого обеспечения турецких военнопленных в России в XVIII веке // В. В. Познахирев / Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. Выпуск 4. – 2013. – С. 181 – 189.
78. Познахирев В. В. Особенности продовольственного обеспечения турецких военнопленных в России (конец XVII – начало XX вв.) / В. В. Познахирев / Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. Выпуск 2. – 2013. – С. 257 – 266

79. Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 рр. / Репан О.. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. – 195 с.
80. Рибалка І. К. Історія України: в 2 ч. / Рибалка І. К.. – Х.: Основа, 1995 – 1997. – Ч. 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття. – 1994. – 448 с.
81. Семенова Л. Е.Княжества Валахия и Молдавия. Конец XVI – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории) / Семенова Л. Е. – М.: Индрик, 2006. – 400 с.
82. Середонин С. М. Граф М. М. Сперанский. Очерки государственной деятельности / Середонин С. М. – СПб.: Изд. Цент. Тип., 1897. – 195 с.
83. Сидорчук М. В. О систематизации законодательства в России (1826-1832) / М. В. Сидорчук // Правоведение – 1990. – № 6. – С. 26-32.
84. Сидорчук М. В. Полное собрание законов Российской империи. История Создания / М. В. Сидорчук // Правоведение . – 1991. – № 4. – с. 92-96.
85. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна / Слюсарський А. Г. – Харків: Харківське книжково-газетне видавництво, 1954. – 161 с.
86. Сперанский М. М. Краткое историческое обозрение комиссии составления законов. Предположения к окончательному составлению законов / М. М. Сперанский // Русская старина. – 1876. – № 2. – С. 43-55.
87. Сперанский М. М. Обозрение исторических сведений о Своде законов / М. М. Сперанский. - СПб.: Тип. II Отделения Собственной е.и.в. канцелярии, 1837. –198 с.
88. Стати В. История Молдовы / Василий Стати; [пер. с молд. Н. Кибич]. – Кишинев: Tipografia “Arva Color”, 2014. – 480 с.
89. Тесля А. А.Источники гражданского права Российской империи XIX – начала XX века / Тесля А. А. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2005. – 167 с.
90. Тимочко Н. О.Економічна історія України: Навч. посіб./ Н. О. Тимочко. – К.: КНЕУ, 2005. – 204 с.

91. Устрялов Н. Н. История царствования Петра Великого: в 8 т. / Устрялов Н. – СПб.: Тип. II-го Отделения Собств. Его Имп. Вел. Канцелярии, 1858 – 1863. – Т. 1. - 496 с.
92. Филиппов А. Н. К вопросу о составе Первого Полного Собрания Законов Российской империи./ Филиппов А.Н. – М. : Печатня А. Снегиревой, 1916. – 120 с.
93. Хлебников Т. А. История 32-го Драгунского Чугуевского Её Величества полка. (1613-1893) / Хлебников Т. А. – СПб.: Паровая Скоропечатня П.О. Яблонского, 1893. – 212 с.
94. Цубенко В. Л. Джерела з історії військових поселень в Україні в першій половині XIX ст. / В. Л. Цубенко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 11. – С. 169 – 176.
95. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713 рр.) / Т. В. Чухліб. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 288 с.
96. Чухліб Т. В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. / Чухліб Т. В. – К.: Видавництво Олени Теліги, 2009 р. – 616 с.
97. Чухліб Т. В. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. / Чухліб Т. В. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.
98. Шебанов А. Ф. Из опыта создания Полного Собрания законов и Свода законов в дореволюционной России / А. Ф. Шебанов // Правоведение. – 1967. – № 2. – С. 96 – 107.
99. Шебанов А. Ф. Полное собрание законов Российской империи (из истории систематизации законодательства в России) / А. Ф. Шебанов // Труды ВЮЗИ. - №14. – 1970. – С. 277 – 298.
100. Шпитальов Г. Г. Запорізька кіннота у бойових діях російської армії 1735-1739 років / Г. Г. Шпитальов // Південна Україна XVIII-XIX століття: записки

- науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: Тандем-У, 1996. – Вип. 6. – 2001. – С.126 – 138.
101. Шпитальов Г. Г. Лівобережне козацтво в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. / Г. Г. Шпитальов // Записки історичного факультету Одеського національного університету. – Вип. 17. – Одеса, 2006. – С. 133 – 139.
102. Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція / Г. Г Шпитальов; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України - Запоріж. від-ня [та ін.]. – К.: б. в., 2013. – 150 с.
103. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Яворницький Д. І. – К. : Наук. думка, 1990 –1993. – 3 т.

ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

104. Гукова Е.А. Оборона южных рубежей России в XVIII веке: Украинская линия и Украинский ландмилицкий корпус (1710 – 1780 гг.): дис... канд. ист. наук / Гукова Елена Арсеновна. – М., 2009. – 261 с.
105. Желтобородов О. М. Військова організація та бойове застосування слобідських українських полків (1765-1918 рр.): дис... канд. іст. Наук / Желтобородов Олександр Миколайович. – К., 2005. – 285 с.
106. Журавльов Д. В. Військова справа в слобідських козацьких полках у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.: дис... канд. іст. наук / Журавльов Денис Володимирович. – Х., 2002. – 183 с.
107. Кривоченков Р. С. Развитие русского военного дела в конце 60-х – начале 80-х гг. XVII в. (на примере русско-турецкой войны 1672 – 1681 гг.): дис... канд. ист. наук: / Кривоченков Роман Сергеевич. – М., 2010. – 193 с.
108. Пивоваренко О.А. Розвиток винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні у другій половині XVII - XVIII ст.: автореф. дис... канд. іст. наук / Пивоваренко Олена Андріївна; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2007. – 22

с.

109. Сидорчук М. В. Систематизация законодательства в России в 1826-1832. – автореф. дис....канд. юрид. наук/ Сидорчук Марина Викторовна. – Ленинград, 1983. – 23 с.
110. Смирнова А. А. Второе отделение Собственной Е.И.В. канцелярии: 1826-1882: дис... канд. ист. наук./ Смирнова Анна Александровна. – СПб., 2009. – 359 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Документи ПСЗ щодо участі Гетьманщини у російсько-турецькій війні
1672 – 1681 рр.

1672.03.30 – 04.09

№ 513. Договор учиненный в Москве между Польскими и Российским послами. – *О ненарушении двух Андрусовских договоров и одного Московского постановления, о подтверждении оных с обеих сторон Государями об отложении некоторых статей до 1674 на Комиссию и о даче вспомогательных войск Польше.* (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 878 – 883)

1672.5 (день не вказано)

№ 518. Шертная грамота Крымского хана, даная пред Российскими послами. – *О восстановлении взаимной дружбы и согласия на таком основании, как было при Хане Адъльгирее, о присылке единовременно подарков за три года и одоставлении оных впредь без остановки ежегодно, о высылке за Боярина Шереметва условленного выкупа и размене других пленных, о нечинении взаимных нападений на пограничные места и о невключении в мирный договор Польского короля.* (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 886 – 888)

1672.06.17

№ 519. Акт избрания между Путивлем и Конотопом в Козацкой Дубраве, в Запорожские Гетманы Ивана Самойловича, подтвердившего прежние договоры и вновь постановившего 10 статей, названных Конотопскими; с приложением крестоприводной записи Гетмана и всего Запорожского Войска и жалованных ему

грамот. (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 888 – 899)

1672.10.06

№ 531. Грамота во Владимир Воеводе Князю Шаховскому. – *О объявлении войны против Турецкого Султана и Крымского Хана, с приказанием войску подготовится к походу.* (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 911 – 912)

Додаток А (продовження)

1672.11.27	№ 535. Именной, сказанный Стольникам, Стряпчим, Дворянам, Жильцам и всяким служивым людям на Постельном крыльце. – <i>О походе в Путивль для сопротивления Турецкому султану и Крымскому хану.</i> (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 914 – 915)
1673.01.15	№ 537. Именной. – <i>Об изготовлении всяких чинов служивым людям к походу в Путивль, и об отправлении им туда своих припасов.</i> (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 916)
1673.03.07	№ 543. Именной, сказанный Стольникам, Стряпчим, Дворянам Московским и всяких чинов ратным людям. – <i>Об изготовлении к походу в Путивль против Турецкаго Султана.</i> (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 928)
1673.03.14	№ 545. Именной. – <i>О объявлении Стольникам, Стряпчим, Дворянам Московским и Жильцам, в службу назначенных чтобы они явились в Севск.</i> (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 929)
1673.04.18	№ 547. Грамота Туринскому Воеводе Ивану Суздальцову. – <i>О сборе с тамошних жителей, на содержание ратных людей по причине наступающей войны с Турками, десятой деньги и о высылке того сбора в Москву.</i> (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 929 – 931)
1673.04.25	№ 548. Именной. – <i>Об изготовлении в поход наряженным в Севск на службу Стольникам и прочим.</i> (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 931 – 932)
1673.05.10	№ 551. Именной. – <i>О бытии в Рыльске на службе с Боярином Князем Борятинским 229 человекам, а в Севске с Думным Дворянином и Воеводою Паниным 41 человеку.</i> (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 934)

Додаток А (продовження)

<p>1673.08.29</p> <p>№ 557. Похвальная грамота Кошевому Запорожскому Атаману Ивану Сирку, за успешные действия его под Турецким городом Очаковым и в Крыму, с обещанием присылки на Кош ломовых пушек, гранат и других воинских снарядов. (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 943 – 944)</p>
<p>1673.12.04</p> <p>№ 565. Статьи ответные, данные из Посольского Приказа данные Барндербургскому в Москве посланнику Иоахиму Скультегу на его предложение: на каком основании Россия учинит Польше противу турок помощь, к которой также и курфюрст Брандербургский приступает. (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 949 – 956)</p>
<p>1674.03.01</p> <p>№ 571. Похвальная грамота Запорожскому той стороны Днепра Генеральному Ясаулу Якову Лизогубу, Каневскому Полковнику Ивану Гурскому, Сердняцкому Полковнику Харитону Щуренку и жителям города Канева, за подданство их Российскому престолу. (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 967)</p>
<p>1674.03.17</p> <p>№ 573. Акт приведения той стороны Днепра десяти козацких полков (Черкасского, Каневского, Белоцерковского, Корсунского, Брацлавского, Уманского, Калницкого, Подольского, Павлочского и Торговицкаго) Полковников, Старшин и всех жителей – в вечное России подданство, избрание в Переяславе Ивана Самойловича Гетманом обеих сторон Днепра, постановленные с ним 20 статей и клятвенная запись в верности Российскому престолу. (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 968 – 977)</p>
<p>1674.05.13</p> <p>№ 578. Грамота Запорожскому Кошевому Атаману Ивану Сирку, с объявлением недовольства, за удержание на Сечи лжецаревича Симеона и товарищей Мюзского и сповелением немедленно выслать их в Москву под строжайшим присмотром. (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 980 – 982)</p>

Додаток А (продовження)

<p>1674.07.08</p> <p>№ 581. Грамота Запорожскому Кошевому Атаману Ивану Сирку. – <i>О немедленной пересылке в Москву перехваченного им Дорошенкина посланца Мазепы и поимке Лжецаревича Симеона и бунтовщика Миюзски; с уведомлением об отправлении Российских войск и Калмыцкаго Аюкая Тайши для obleжания Азова.</i> (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 983 – 984)</p>
<p>1674.08.19</p> <p>№ 585. Именной. – <i>О бытии в поход против Турецкого Султана и Крымского Хана Князю Долгорукову с товарищами.</i> (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 987)</p>
<p>1674.09.04</p> <p>№ 587. Грамота во Владимир Воеводе Князю Шаховскому. – <i>О высылке в Москву и Севск Стольников, Стряпчих и прочих воинских людей для похода против Турецкаго Султана и Крымскаго Хана.</i> (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 991 – 992)</p>
<p>1674.09.18</p> <p>№ 589. Похвальная Грамота Кошевому Атаману Ивану Серку и всему Войску Запорожскому, <i>за присылку в Москву Лжецаревича Симеона, с уведомлением об отправлении к ним денег, пороху и сукон.</i> (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 994 – 996)</p>
<p>1674.12.29</p> <p>№ 591. Именной. – <i>О бытии в готовности к службе всяких чинов людям, и об отсрочке им во всяких делах, кроме татевных, разбойных и убийственных.</i> (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 997)</p>
<p>1675.05.09</p> <p>№ 602. Именной, сказанный на Постельном крыльце. – <i>О высылке к службе в Москву и Севск Стольников, Стряпчих, Дворян Московских и Жильцов.</i> (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 1004 – 1005)</p>
<p>1675.06.10</p> <p>№ 604. Грамота в Володимир Князю Шаховскому. – <i>О невысылке на службу Стольников, Стряпчих, Дворян Московских и Жильцов, и о бытии им в готовности в домах своих.</i> (ПСЗ. – Т. 1. – 1830. – С. 1006– 1007)</p>

Додаток А (продовження)

1675.12.27
№ 614. Грамота Боярину Князю Ромодановському. – <i>О препровождение к нему обратно присланных на Высочайшее утверждение статей , касательно Крымского похода и других дел, относящихся к воинским распоряжениям , с означением под онымы статьями Царских решений.</i> (ПСЗ. – Т.1. – 1830. – С. 1016 – 1019)
1676.09.29
№ 663. Именной. – <i>О возвращении Боярину и Воеводе Князю Василью Голицыну и его товарищам из Путивля в Москву, и об отпуске военных людей в дома.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 77)
1677.01.08
№ 671. Именной. – <i>О пожаловании за Чигиринский поход и осаду Полковников и других чинов к прежних их окладам поместью денежною придачею.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 80)
1677.09.23
№ 706. Грамота Боярину и Воеводе Князю Голицыну с товарищами. – <i>О распусчении из полков ратных людей , если не предстоит никакой опасности от неприятеля.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 145 – 146)
1677.12.19
№ 710. Именной. – <i>О сборе полков в Курске и об отсрочке ратным людям для службы во всяких делах кроме татевных, разбойных и убийственных.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 147 – 148)
1678.04.12
№ 723. Постановление Совета, бывшего в присутствии Государя Царя Федора Алесеевича, из духовных и светских чинов и наказная статья Боярам и Воеводам Князьям Григорию и Михайлу Ромодановским. <i>О сопротивлении Туркам при нападении их на Россию.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 155 – 162)
1678.07.11
№ 729. Грамота Боярам и Воеводам Князьям Григорию и Михайлу Ромодановским. – <i>О принятии предосторожностей в мирных переговорах с Турцией, об употреблении всевозможного стариния удержатъ по трактату за Россией Чигирин и о срытие сей крепости до основания , когда Турки неотсупно будут оной домагаться.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 166 – 168)

Додаток А (продовження)

1678.08.03 – 13
№ 730. Договір учинений в Москві з Польськими послами. <i>О продовженні между обоими Государствами перемирия впредь на 13 лет, о возвращении в Польскую сторону городов: Невля, Себежа и Велижа с уплатой 200 тысяч рублей, о прекращении возникнувших недоразумений по прежним договорам и о продолжении дружественных и торговых отношений.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 168 – 175)
1678.09.29
№ 732. Іменний. – <i>О придаче раненым под Чигирином всякаго чина людям поместных и денежных окладов на излечение.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 178)
1678.10.11
736. Іменний с Боярским приговором. – <i>О повышении Белозерцов за службу, переименованием из городских Дворян в Выборные.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 180)
1678.11.05
№ 738. Іменний. – <i>О состоянии Боярам и Воеводам в походе против Турок по росписи, не наблюдая местничества.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 181)
1678.11.06
№ 739. Іменний, сказаний на Постельном крыльце Стольников, Стряпчим, Дворянам, Дворянам Московским и всяких чинов людям. – <i>О пожаловании их за Чигиринскую службу поместными и денежными придачами и о поминовении убитых на той службе в Соборных церквах.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 181 – 183)
1678.12 (день не вказано)
№ 743. Жалованная Грамота Князю Каспулату Черкасскому – <i>на пользовании таможенным сбором в Тереке, в награждении за подвиги, оказанные им против Турков и Крымских Татар.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 185 – 186)
1679.02.21
№ 750. Іменний с Патриаршим и Боярским приговором. – <i>О денежном сборе для жалования ратным людям, назначенным в поход против Турскаго Султана.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 198 – 199)

Додаток А (продовження)

1679.03.21
755. Именной. – <i>О письменном сношении Воевод с Гетманом.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 202)
1679.03.23
№ 756. Именной, сказанный на Постельном крыльце Стольников, Стряпчим, Дворянам Московским, Жильцам и всяких чинов ратным людям. – <i>О приводе в Москву даточных людей, бежавших со службы, и о штрафовании за укрывательство и необъявление оных.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 202 – 203)
1680.01.28
№ 793. Именной, сказанный на постельном крыльце Стольников, Стряпчим, Дворянам Московским и Жильцам. – <i>О пожаловании чинами состоящих на службе в Чигиринском походе в полках раненных, и о непосылке их впредь на службу.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 232)
1680.03.03
№ 799. Именной с Боярским приговором. – <i>О сборе денег на жалованье ратным людям.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 235 – 236)
1680.11.03
№ 840. Грамоты к Воеводам. – <i>О намерении Турецкого султана начать противу России войну, о высылке служивых людей в Москву на смотр и приказания готовиться к походу.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 281 – 282)
1681.01.03
№ 854. Шертная запись Крымского Хана Муратгирея, учиненная пред Российскими посланниками. – <i>О заключении мира с Россиею на двадцать лет, об оставлении границею реки Днепра, о нестроении по обе сторны оной никаких селений, о присылке за три прошлые года подарков, и о доставлении оных впредь ежегодно по росписям, о размене пленных и о невоевании Российских земель не только Крымскому Хану, но и Султану Турецкому.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 290 – 292)

Додаток А (продовження)

1681.05.03

№ 863. Именной, объявленный на Постельном крыльце. Стольникам Генералам и всяких чинов ратным людям. – *О заключении перемирия с Крымским Ханом и Турецким султаном, о похвальной службе воинских людей и о пожаловании им из поместей в вотчину со 100 по 20 четвертей.* (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 304 – 307)

1681.05.03

№ 864. Объявление учиненное в Московском Успенском Соборе, *о заключенном с Турциею и Крымом перемирии на 20 лет и о милостивой похвале Государевой и награды купечеству и воинам, оказавшим в военное время истинное усердие к Государству.* (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 307 – 310)

1681.03.31

№ 871. Грамота Окольничему Князю Коркондинову с товарищи. – *О даче из поместий в вотчину Боярам, Окольничим и другим за службу против Турецкаго Султана и Крымскаго Хана.* (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 315 – 317)

1681.11.01

№ 896. Шертная запись даная Крымскими послами на съезде под Переволочною Российским послам. – *О содержании в ненарушимости мира с Россией, о писании в грамотах полного титула Российского Государя, о нетребовании излишних подарков и о свободном отпуске послов.* (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 359 – 362)

1682.04 (день не вказано)

№ 916. Ратификации Турецкого Султана Магомета IV на мирный договор заключенный 3 генваря 1681 Российскими посланниками с Крымским ханом. – *Об оставлении между Оттоманскою Портою и Россиею реки Днепра границею, исключая Киев с Васильковым, Трипольем и Стайками, о непостройке городов от Киева до Запорожья; о позволении российским подданным переходить на правую сторону Днепра для рыбной ловли, для пасек, за солью и для покоса; о ненарушимости заключенного с Крымом договора, о свободном переходе Днепра подданными обеих сторон, о размене пленных и о незапрещении Россиянам ходить в Иерусалим на поклонение.* (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 388 – 392)

Додаток А (продовження)

1682.06.05

№ 927. Похвальная грамота Запорожскому Гетману Ивану Самойловичу, за нерушимую его преданность Российскому Престолу и за особенное попечение о благе Малороссии. (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 405 – 411)

1682.08.10

№ 950. Шертная грамота Крымского Хана, данная Российским послам. – О ненарушении двадцатилетнего мира на прежних условиях. (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 460 – 461)

1684.04 (день не указано)

№ 1075. Именной, объявленный в присутствии Государей, Боярину и Воеводе князю Василию Васильевичу Голицыну. – О пожаловании ему и другим чинам Царских наград, за сохранения спокойствия в Малороссии и за успешные действия против Турков и Крымцов. (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 617 – 619)

1684.12.08

№ 1098. Шертная запись Крымского Хана Селим Гирея, учиненная пред Российскими послами. – О подтверждении на двадцать лет с Россией мира, на основании заключенного Ханом Мурат Гиреем договора, касательно границ Киевского округа Запорожских земель, о присылке ежегодно на Переволочну подарков и о числе гонцов, послов и торговых людей. (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 643 – 644)

Додаток Б

Документи ПСЗ щодо участі Гетьманщини у російсько – турецькій війні
1686 – 1770 рр.

<p>1686.04.26-05.06</p> <p>№ 1186. Трактат заключенный в Москве полномочными Польскими послами Российскими Боярами. – <i>О вечном мире между обоими Государствами, о Царских и королевских титулах, об уступке в Российскую сторону городов Смоленска, Рославля, Малыя России, Киева и прочих.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 770 – 786)</p>
<p>1686.09.03</p> <p>№ 1205. Именной, сказанный Стольникам, Стряпчим, Дворянам Московским, Жильцам и всех чинов ратным людям. – <i>О бытии им в готовности к походу против Крымскаго Хана.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 812)</p>
<p>1686.09.20</p> <p>№ 1210. Именной с Патриаршим и Боярским приговором. – <i>О сборе денег с двороваго числа на жалованье войску.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 817 – 820)</p>
<p>1686.11(день не вказано)</p> <p>№ 1224. Именной, объявленный Стольникам, Генералам и всяких чинов ратным людям. – <i>О приготовлении к походу на Крымских Татар, за нанесенная от них обиды и разорения в пограничных Российских владениях и за поругание посланников Царских.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 835 – 842)</p>
<p>1687.07.17</p> <p>№ 1252. Грамота Ближнему БоярнIU и Дворовому Воеводе Князю Василью Васильевичу Голицыну. – <i>Об отрешении от Гетманства Ивана Самойловича и о высылке его из Малороссии под крепкою стражею, с дозволением избрать на его место новаго Гетмана.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 863 – 864)</p>

Додаток Б (продовження)

1687.07.25	№ 1254. Акт – об избрании на Раде у реки Коломак в Гетманы Войска Запорожскаго, на место отрешенаго Ивана Самойловича, Генерального Ясаула Ивана Мазены. (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 867 – 880)
1687.09.05	№ 1258. Именной, объявленный в присутствии Государей Боярам, Воеводам и всяких чинов служивым людям. – <i>Об их похвальной службе в Крымском походе; о пожаловании им вотчин, поместий, прибавки денежных окладов и разных подарков.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 883 – 897)
1687.09.12	№ 1260. Грамота Низоваго войска Запорожскаго Кошевому Атаману Григорию Сагайдачному, известительная об отрешении Ивана Самойловича и об избрании в Запорожские Гетманы Ивана Мазены; с пожалованием Атаману и козакам Переволочанского перевоза, и за участие в Крымском походе, денежной награды. (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 898 – 899)
1688.01.31	№ 1275. Именной. – <i>О назначении в Крымской поход Воеводами Окольного Романа Неплюева и Думнаго Дворянина Григорья Касагова.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 906)
1688.09.18	№ 1313. Именной, объявленный на Постельном крыльце, всяких чинов ратным людям. – <i>О изготовлении к походу против Крымскаго Хана, о записке в службу пришедших в возраст детей и родственников, и об отсрочке им во всяких судных делах, и по решенным делам в казенных и частных взысканиях.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 946 – 949)
1688.11.01	№ 1319. Именной с Боярским приговором. – <i>О сборе денег на жалованье ратным людям.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 643 – 644)

Додаток Б (продовження)

1688.12.28	№ 1324. Грамота молдавському Воеводе и владителю Щербану Кантакузину, - <i>обнадеживающая в принятии его со всеми подвластными ему землями в Российское подданство.</i> (ПСЗ. – Т. 2. – 1830. – С. 957 – 971)
1689.06.19	№ 1340. Похвальная грамота Ближнему Боярину и Дворовому Воеводе Князю Василию Васильевичу Голицыну, <i>за Крымский поход.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 19 – 21)
1689.07.27	№ 1343. Именной, объявленный Боярам и Воеводам в Передней Палате, а всяких чинов служивым людям на Постельном крыльце. <i>О похвальной их службе в Крымском походе, о пожаловании их вотчинами, поместьями, придачею денежных окладов и разными подарками; о повелении внести Синодики имена воинов, за веру и отечество положивших свой живот на поле брани, для поминовения в соборных церквях и монастырях и о вознаграждении детей сих убиенных поместьями и денежными окладами.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 21 – 31)
1689.09.09	№ 1348. Именной. – <i>О лишении Князей Василья и Алексея Голицыных Боярского достоинства и всего движимаго и недвижимаго имения за самовольное внесение в Царский титул имени Великой Княжны Софии Алексеевны, а князя Василья сверх того за бесполезный поход противу Крымскаго Хана.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 33)
1692.02.27	№ 1435. Грамота Крымскому Хану, содержащая статьи, на коих Российские Государи предлагают заключить вечный мир с Турцией, включив в оной договор Польскаго короля. (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 124 – 125)
1692.06.17	№ 1440. Именной с Боярским приговором. – <i>О высылке в Белгород и Севск на службу ратных людей Июля к 15 числу.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 128 – 129)

Додаток Б (продовження)

<p>1693.02.16</p> <p>№ 1461. Именной, данный Розряду. – <i>Об отпуске бывших в походе служивых людей Севского и Белгородского полков по домам с тем, чтобы они никуда из городов своих не разезжались до указу.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 151 – 152)</p>
<p>1693.04.20</p> <p>№ 1465. Грамоты Воеводам о высылке ратных людей на службу в Белгород к 4 Июня и об отсрочке им во всяких судных делах, кроме татевных, разбойных и убийственных. (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 154 – 155)</p>
<p>1693.12.10</p> <p>№ 1477. Именной, данный Розряду. – <i>Об отпуске ратных людей из Белгорода и Севска в дома, и об отписании поместей и вотчин за неявку в третий раз на службу по лености.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 169 – 170)</p>
<p>1694.10.02</p> <p>№ 1496. Именной Боярину и Воеводе Борису Шереметеву. – <i>По доношению его из Белгорода, с объявлением ему и войску Высочайшого благоволения и повеления о распущении войска.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 180 – 183)</p>
<p>1694.10.09</p> <p>№ 1497. Именной. – <i>О посылке грамоты Окольничему и Воеводе Львову, с объявлением ему и войску Царскаго благоволения и предписания быть в готовности выступить против неприятеля, куда по назначению Боярина Шереметева и гетмана Мазепы нужно будет.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 183 – 184)</p>
<p>1694.10.12</p> <p>№ 1497. Именной, объявленный из Ямскаго Приказу в Приказ Большой Казны. – <i>О выдаче прогонных денег из таможенных доходов Брянским ямщикам по подорожным от Гетмана Малороссийскаго и от Киевских Бояр и Воевод.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 184 – 185)</p>

Додаток Б (продовження)

<p>1695.02.16</p> <p>№ 1505. Именной, данный Розряду. – <i>О походе в Белгород, об отсрочке во всех судебных делах, кроме татевных, разбойных и убийственных, впредь до указу, и о записке в службу пришедших в возраст недорослей.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 197)</p>
<p>1695.02.18</p> <p>№ 1506. Именной, данный Розряду. – <i>О сборе с окольных, Думных людей, Дворян Московских, жильцов и Дворян, которые находятся на воеводствах, или у дел в Москве, по 70 копеек с крестьянского двора, и об уплате сей подати окончательно к 1 Мая сего года.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 198)</p>
<p>1695.03.10</p> <p>№ 1507. Именной, данный Розряду. – <i>О сборе с Стольников, Стряпчих и Дворян Московских, которые за старостию и болезнями от службы отставлены, или от похода уволены по 70 копеек с крестьянского двора.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 198)</p>
<p>1695.12.24</p> <p>№ 1524. Именной, данный Розряду. – <i>О сборе подати с помещиков и вотчинников, по числу крестьянских дворов на жалованье ратным людем.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 212)</p>
<p>1695.11.27</p> <p>№ 1521. Именной, сказанный на Красном крыльце. – <i>Об изготовлении ратным людем к походу и о записке в службу недорослей.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 210)</p>
<p>1696.02.02</p> <p>№ 1537. Именной, данный розряду. – <i>О сборе на жалованье ратным людем с Стольников, и Стряпчих и Дворян, находящихся в походах при Особе Государя, по рублю с каждаго крестьянского двора.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 223)</p>

Додаток Б (продовження)

1696.02.02
№ 1538. Именной объявленный на Постельном крыльце Стольников Великих Государынь Цариц. – <i>О походе на Азов и о сборе с помещиков и вотчинников неназначаемых к походу по числу состоящих за каждым крестьянских дворов.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 223)
1696.02.06
№ 1539. Именной – <i>О немедленном выступлении войска в поход для учинения отпора неприятелям.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 224)
1696.11.22
№ 1555. Именной, сказанный Московским всяких чинов служивым людям. – <i>Об оштрафовании не бывших на службе.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 265)
1696.11.23
№ 1556. Именной. – <i>О прибавочном жалованье на лечение ран служивым людям, бывшим в походе под Кизикирменем.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 265)
1696.11.30
№ 1558. Именной. – <i>О перестройке взятаго у Турок города Кизикерменя.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 266)
1696.12.27
№ 1563. Именной. – <i>О пожаловании Боярина Шеина, Адмирала Лефорта и Генерал Коммисара Головина вотчинами за их службу в поход под Азов.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 271)
1697.01.22
№ 1566. Именной. – <i>О бытии на службе под Азовом Боярину и Воеводе Шеину и с ним всяких чинов ратным людям по списку, и об отсрочке им для службы во всяких судебных делах, кроме татевных и убийственных, впредь до указа.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 272 – 273)

Додаток Б (продовження)

1697.01.26

№ 1568. Именной, сказанный на Постельном крыльце. – *О походе в Белгород и о сборе подати с Стольников и Дворян, находящихся в Воеводствах и у приказных дел, с отставных с недорослей и вдов по числу крестьянских дворов.* (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 273)

1697.01.29 – 02.08

№ 1569. Трактат заключенный в Вене между Россиею, Австриею и Венецианскою Республикою. – *О наступательном союзе проти Турок и Татар.* (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 274)

1698.02.09

№ 1617. Именной, сказанный на Постельном крыльце Стобникам, Стряпчим, Дворянам Москоковским, жильцам, городовым Дворянам и Детям Боярским. – *О бытии в готовности к походу, об отсрочке во всяким судным делам и о подати с Воевод и прочих находящихся при делах, также с отставных и в поход неявившихся, по числу крестьянских дворов.* (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 427 – 429)

1698.05.16

№ 1632. Грамота к Малороссийскому Гетману Мазепе. – *О объявлении Молдавскому Посланнику, что Россия приемлет Молдавию и Валахию в свое подданство.* – Дана в следствие представленного от Гетмана Мазепи к Государю листа о приезде в Яссы Молдавскаго Посланника с словесным предложением принять весь Молдавский народ в оборону и покровительство России. (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 451 – 452)

Додаток Б (продовження)

1698.12.25	№ 1660. Договір заключений в Карловичах між Російським послом Прокоф'єм Возниціними і Турецьким Рейс Ефендарієм Магметом Рами і Переводчиком Порты Маврокордатом при посередстві Послов Великобританського Лорда Пагета і Голландського Колиера. <i>О перемиріи между обоими Госсударствами на два года, о пресечении взаимной воины и несогласия и о присоединении к сеу перемирию Крымскаго Хана.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 526 – 528)
1699.03.15	№ 1681. Іменний, даний Розряду. – <i>О явке Новгородским помещикам на службу, за которыми в поместьях и вотчинах состоит по 10 дворов крестьянских, и о взятии с прочих у которых 9 дворов и меньше, с самых по 1 руб. по 50 коп. с человека, да с крестьян их по 25 копеек с двора.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 610)
1699.10.30	№ 1710. Іменний. – <i>О сборе с ратных людей Белгородскаго полка, вместо службы, на жалованье с копейщиков и рейтар по 1 руб. по 50 коп. с детей их по 70 коп. с солдат, с стрельцов, с казаков и с людей пушкарскаго чина по 1 руб., с детей и свойственников их по 50 коп. с человека, а скрестьян по 50 коп. с двора.</i> (ПСЗ. – Т. 3. – 1830. – С. 655)
1700.07.03	№ 1804. Трактат, заключенный в Царьграде с Турецьким Султаном Мустафою II Російськими посланниками Украинцовым і Дьяком Черодієвим. – <i>О перемиріи на 30 лет; о разорении поселенных у Днепра городков Тавани, Кизикерменя, Нустрета и Сачина, об уступке Азова России, и оставлении земель от Перекопа до Азова впусть; о нетребовании Крымскаму Хану и Татарам никаких подарков от России; о размене пленных и о свободном пропуске Россиян на поклонение во Иерусалим, без платежа дани.</i> (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 66 – 72)
1705.10.22	№ 2077. Запись межевая, постановленная у реки Буга, на съезде между Комиссарами, Російським Емельяном Украинцовым і Турецьким Эфенди Кочь Магометом. – <i>О границе Днепровских мест. О разорении Кизыкерменя и других укреплений и о содержании в силе трактата, учиненнаго в Константинополе 3 Июля 1700 года.</i> (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 324 – 326)

Додаток В

Матеріали ПСЗ з історії участі Гетьманщини у російсько-турецькій війні
1710 – 1713 рр.

<p>1710.01.03</p> <p>№ 2242. Ратификация Турецкаго Салтана Амата III, данная Российскому в Константинополе послу Петру Толстому, - в подтверждение заключеннаго 3 Июля 1700 года между Россией и Турцией договора, о тридцатилетнем перемирии. (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 468 – 469)</p>
<p>1711.02.13</p> <p>№ 2317. Именной, объявленный из Посольскаго приказа. – О высылке из России Турецких подданных, по случаю войны с Турциею, и о запрещении впредь до указа пропускать в Россию духовных особ из Палестины и торговых людей из Турецких владений. (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 589 – 590)</p>
<p>1711.02.22</p> <p>№ 2322. Манифест. – О несправедливых поступках Турции против России, в нарушении постановленных между оными Державами договоров и об объявлении по сему случаю войны Оттоманской Порте. (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 627 – 639)</p>
<p>1711.03.13</p> <p>№ 2336. Сенатский. – О непокупке в казну сукон и других товаров для сбережения денег. (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 648)</p>
<p>1711.04.13</p> <p>№ 2347. Диплом, данный Валахскому Князю Дмитрию Кантемиру. – О принятии его в вечное подданство со всем его Княжеством, с предоставлением ему и фамилии его титула владетельного Воеводы Княжества Валахскаго и о дозволении ему в случае нужды выехать в Россию. (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 659 – 662)</p>

Додаток В (продовження)

1711.05.29-06.09
<p>№ 2363. Договор, учиненный в Ярославле (Польском городе) между Графом Головиным и Графами Флимингом и Вертерном. – <i>О предприятии общих действий противу Шведской Померании с помощью Датских войск; о снабжении Короля Польскаго 100,000 рублями из казны Российской.</i> (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 680 – 685)</p>
1711.06.19
<p>№ 2379. Сенатский. – <i>О вывозе подрядчиков для делания пороху и привозе селитры для продажи в Москву.</i> (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 700 – 701)</p>
1711.06.20
<p>№ 2381. Сенатский. – <i>О запрещении промышленникам продавать селитру в посторонние руки, кроме пороховых подрядчиков.</i> (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 702)</p>
1711.07.12
<p>№ 2398. Договор взаимный, в обозе при реке Прут учиненный между Российским уполномоченным, Подканцлером Бароном Шафировым и Генерал-Майором Графом Михайлом Шереметевым и между Великим Визирем Магмет Пашею. – <i>О вечном мире между обоими Государствами, о возврате Туркам завоеванных у них городов, о разорении новостроенных укреплений, о непринятии участия в Польских делах обоим сторонам, о свободном проезде купцам, о пропуске Шведскаго Короля Карла XII в его государство, о прекращении всякой неприязни и о возвращении пленных.</i> (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 714 – 716)</p>
1711.07.15
<p>№ 2399. Именной данный Сенату. – <i>О заключенном мире с Турками, которым положенно уступить все завоеванные у них города, а вновь построенные укрепления разорить.</i> (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 716 – 717)</p>
1711.07.26
<p>№ 2408. Именной, данный Подканцлеру Шафирову. – <i>О несдаче городе города Азова, пока Король Шведский не будет отпущен из Турции.</i> (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 720)</p>

Додаток В (продовження)

1711.07.28	<p>№ 2410. Именной. – <i>О взыскании казенных недоимок; о делании военных судов называемых тятки, и о постановлении с Турками вечного мира.</i> (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 721 – 723)</p>
1711.07.(день не вказано)	<p>№ 2413. Высочайшая резолюция на прошение Молдавскаго Господаря Князя Дмитрия Кантемира. – <i>Об определении ему и выехавшим с ним в Россию чиновникам и разночинцам места для жительства их и о детях его, о дозволении ему писаться Светлейшим Князем, и об оставлении за ним и его наследниками прав на Молдавское Княжество.</i> С приложением дополнительных по сему предмету Высочайших резолюций за подписанием Канцлера Графа Головкина. (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 724 – 726)</p>
1712.01.16	<p>№ 2467. Именной, в пунктах. – <i>О штрафах с офицеров за побег солдат, и о наказании беглецов и их укрывателей, о назначении при полках Комиссаров, о подведомстве фискалов, о воинских расположениях, о Украине, о сборе работников для строения на Котлин остров, о запрещении последнему в роду отчуждать имение, об учреждении в Губерниях гошпиталей, о призрении незаконорожденных, об определении подъячих в военную службу, о заведении конских заводов, о винном откупе, и о подтверждении Губернаторам, чтоб они без ведома Сената не налагали на народ податей.</i> (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 776 – 779)</p>
1712.01.29	<p>№ 2474. Именной, объявленный из Сената. – <i>О распределении по Губерниям гарнизонных полков и о даче им жалованья.</i> (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 787)</p>
1712.01.29	<p>№ 2475. Сенатский. – <i>О росписании и отпуске сумм на содержание полков расположенных по Губерниях.</i> (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 787 – 791)</p>

Додаток В (продовження)

1712.04.05-15

№ 2515. Трактат, заключенный в Константинополе между Российскими полномочными обеих Держав при посредстве бывших там послов Великобританского Кавалера Суттона, Голландского Графа Колиера, - о возобновлении и подтверждении постановленного при реке Прут 12 Июля 1711 года мирного договора, с тем, дабы Российския войска оставили Польшу, о позволении Шведскому Королю и провожающим Его Турецким войскам свободного пути чрез Россию; об оставлении Киева и казаков Заднепровских в подданстве России, о нечинении Российскому Двору никаких притязаний на Запорожскую сечу, о непостройке укреплений между Азовом и Черкасском и разорении построенных, о возвращении Порте медных 60 взятых в Азове, о непостройке на месте разоренных крепостей новых обеими сторонами и о сохранении мира между обоими Державами на 25 лет. (ПСЗ. – Т. 4. – 1830. – С. 824 – 829)

1713.02.02

№ 2643. Сенатский. – О устройении в Киевской Губернии Ландмилиции из пяти полков. (ПСЗ. – Т. 5. – 1830. – С. 13 – 14)

1713.05.09

№ 2676. Сенатский. – Об оставлении Генерал-Адъютантов при прежних их окладах. (ПСЗ. – Т. 5. – 1830. – С. 28)

1713.06.13

№ 2687. Трактат, заключенный в Адрианополе Российскими послами Бароном Шафировым и Графом Шереметивым с Верховным Турецким Визирем Али Пашею. – О перемирии между обеими Империями на 25 лет; о выводе из Польши всех Российских войск в два месяца; о невступлении в дела Польского правительства, о препровождении Шведского Короля Туркам в Его отечество чрез Польшу; об утверждении за Россиюю правой стороны Днепра с Киева и местечками и об оставлении левой стороны оной реки с Запорожскою Сечею в Турецком владении. (ПСЗ. – Т. 5. – 1830. – С. 36 – 43)

1714.07.13

№ 2834. Межевая запись, учиненная у реки Дона между Комиссарами Ближним Стольником Степаном Колычевым и прочими, с Турецкой стороны Ибрагимом Агою и Мегмет Еффендием. – О разграничении Российского Государства с Турецким. (ПСЗ. – Т. 5. – 1830. – С. 119 – 121)

Додаток Г

Матеріали ПСЗ з історії українського козацтва в період російсько-турецької війни
1735 – 1739 рр.

1736.02.11

№ 6891. Именной, данный Генерал-Адъютанту Князю Шаховскому. – *О запрещении вышедшим из Слободских полков Малороссиянам селиться в отдаленных местах, где до переписи 1732 года селений не существовало; о непринимании беглых из Великороссийских Губерний; об оштрафовании за утайку душ или за неподачу в срок сказок; о воспрещении как монастырям и безружным церквам, так и всем тем, кому по Уложению не положено владеть землями и деревнями; об учреждении почт в Слободских полках.* (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 745 – 748)

1736.11.16

№ 7100. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Генерал-Лейтенанту Князю Барятинскому. – *О штрафовании Малороссийских Старишин за излишние сборы с тамошних неимущих обывателей; о сборе на расположенные в тамошних местах полки провианта и фуража натурою безденежно, и о сравнении поселенных в Малороссии и Слободских полках раскольников платежем подушных денег с прочими раскольниками.* (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 972 – 974)

1736.12.23

№ 7130. Сенатский. – *О порядке сношения Генеральной Войсковой 0 и Канцелярии Малороссийских дел со всеми Присутственными местами.* (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 1010 – 1011)

1737.04.19

№ 7229. Именной, данный Генералу Князю Барятинскому. – *Об укомплектовании набранных в Малой России двух конных полков, и о сформировании третьяго полка.* (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 128)

1738.03.07

№ 7528. Сенатский. – *Об освобождении из помещичьяго владения казаков и об определении их в казацкую службу.* (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 435 – 436)

1739.04.05

№ 7792. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Генералу Румянцеву. – *Об отдаче в Малороссийских городах денежных, провиантских и прочих доходов на откуп.* (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 768)

Додаток Г

Матеріали ПСЗ з історії Української лінії

1731.01.15
№ 5673. Инструкция Сенатору и Генерал-Майору и ордена Св. Александра Невского Кавалеру Тараканову и Генерал-Майору Дебринию. – <i>О сформировании в Украине 20 полков из прежних служб городских дворян и прочих служивых людей, с представлением им прежних прав и преимуществ.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 360 – 364)
1731.06.15
№ 5778. Сенатский. – <i>Об укреплении Малороссийской границы и средствах к произведению работ по сему предмету.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 476 – 466)
1731.07.07
5798. Именной, объявленный Генералом Ягужинским. – <i>О именовании заложенного при Украинской линии укрепления крепостию Святого Иоанна.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 514)
1737.07.09
№ 5800. Именной, данный Сенату. – <i>О взятии на Украине из помещичьих деревень работников для строения укреплений по Украинской линии.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 515)
1731.07.14
№ 5803. Высочайше утвержденное мнение Сената. – <i>О состоянии разных полков, с назначением, какие чины и какое число по табели 1720 года определены были, сколько в военное и в мирное время содержать надлежит, и против табельного определения какие чины вовсе могут быть убавлены, и о разделении всех фортификаций, кроме Персидских завоеванных крепостей, на шесть Департаментов.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 516)

Додаток Г (продовження)

1731.07.22	№ 5807. Именной, объявленный Генералом Ягужиснким Генералам Дебринию и Тараканову. – <i>О именовании новозаложенного укрепления при Есеневых буераках крепостию Св. Параскевы.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 517)
1731.08.03	№ 5823. Сенатский. – <i>О назначении в генеральном плане Турецкой границы и об отправлении на Украину к строению линии и крепостей Инженерных Офицеров и кондукторов.</i>
1732.03.21	№ 5997. Высочайшая резолюция на доклад Генерал-Майора Тараканова. – <i>О поселении Ландмилицких полков на линии.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 661 – 662)
1732.05.12	№ 6055. Сенатский. – <i>О высылке к строению Украинской линии с Черкасских слобод работных людей по сношению с Киевским Генерал-Губернатором Графом фон Вейсбахом.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 816)
1732.06.20	№ 6099. Именной, данный Сенату. – <i>О переписи Малороссиян и Слободских полков в Белгородской Губернии.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 858 – 859)
1732.07.13	№ 6129. Высочайше утвержденный доклад Сената. – <i>О поручении строения Украинской и Закамской линии в полное ведение Военной Коллегии, и о предоставлении в Сенат об отводе земель под поселение.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 888) (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 888)
1732.07.14	№ 6131. Сенатский. – <i>О наряде Малороссиян на линию работников по принятым в Малороссии правилам.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 888 – 889)

Додаток Г (продовження)

1732.08.11	№ 6147. Сенатский. – <i>О селении при Украинской линии Ландмилицких полков и о строении слобод внутри линии.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 897)
1733.01.27	№ 6315. Сенатский. – <i>Об употреблении назначенных в Ландмилицкие полки прежних служилых людей на линейную работу, и для строения слобод, о продовольствии их провиантом, о плате им заработанных денег по Плакату и об определении в Ландмилицкие полки по одному Обер-Коммисару.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 21 – 23)
1733.09.29	№ 6493. Сенатский. – <i>О распределении в ландмилицкие полки мастеровых людей, выбирая их из самой ландмилиции и из вольных мастеров.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 220 – 221)
1734.09.20	№ 6628. Высочайшая резолюция на доношение Генерал-Лейтенанта Князя Шаховскаго. – <i>Об отставке пикинеров, из Ландмилицких полков; о сформировании, вместо их, нового полка из Малороссийского народа и о поселении онаго.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 409)
1735.08.21	№ 6791. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Киевскому Генерал-Губернатору Графу фон Вейсбаху. – <i>О дозволении поселяемым Ландмилиционным полкам строить деревянные дома и мазанки.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 563 – 564)
1736.05.23	№ 6973. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Генерал-Лейтенанту Урусову. – <i>О починке укреплений на Украинской линии.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 836 – 837)

Додаток Г (продовження)

1736.08.11

№ 7029. Именной, данный Генерал-Лейтенанту Князю Барятинскому. – *О расположении сбора с Малороссийских и Слободских полков обывателей до 1000 быков для армии; о выдаче денег за оные по настоящим ценам и о запрещении вывозить в заграничные города хлеб, вино и быков для продажи.* (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 898 – 890)

1736.10.14

№ 7079. Сенатский. – *О невключении впредь Киевскаго подгородья и Превержки ни в какия наряды, налагаемые в Малороссии на казаков и посполитых людей, и о присылке в Сенат ведомостей о собираемом с Киевских мещан сборе, под названием Индукта и Эвекта.* (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 953 – 956)

1737.11.16

№ 7434. Резолюция Кабинет-Министров на сообщение Сената. – *О предоставлении Киевскому Магистрату по сборам, расходам и счетам прежних прав и привелегий, подтвержденных жалованными грамотами, о подавании оному ежегодно Губернатору отчетов о приходе и расходе сумми о бытии ему под ведомтвом Губернатора.* (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 342 – 348)

1738.01.14

№ 7483. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Генералу Князю Барятинскому. – *О сыске беглых однодворцев взятых в Ландмилицкие полки; и о наказании как укрывателей, так и тех, которые, зная о месте укрывательства не донесут об оном.* (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 386 – 387)

Додаток Д

Матеріали ПСЗ з історії Української ландміліції в 1730-х рр.

1731.01.15
№ 5673. Инструкция Сенатору и Генерал-Майору и ордена Св. Александра Невского Кавалеру Тараканову и Генерал-Майору Дебринию. – <i>О сформировании в Украине 20 полков из прежних служб городских дворян и прочих служивых людей, с представлением им прежних прав и преимуществ.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 360 – 364)
1731.01.22
№ 680. Примерная табель, утвержденная Сенатом. – <i>О содержании Украинских полков.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 368)
1731.12.11
№ 5903. Высочайше утвержденный доклад Сената. – <i>О числении ландмилицких регулярных полков Штаб и Обер-Офицеров против армейских полков ниже одним рангом и о производстве в тех полках в чины по указам.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 586 – 587)
1732.01.29
№ 5945. Сенатский. – <i>Об отсылке к Генерал-Майору Тараканову на содержание Украинских полков положенных на ландмилицию Белгородской и Воронежской губерний с однодворцев четырехгривневых денег.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 624)
1732.01.31
№ 5946. Именной, данный Генерал-Майору Тараканову. – <i>О даче ежемесячных рапортов о состоянии Ландмилицких полков.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 624)
1732.02.01
№ 5950. Сенатский. – <i>О присылке к Генерал-Майору Тараканову ведомостей о положенном на Ландмилицию четырехгривенном сборе и о доимке.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 625)

Додаток Д (продовження)

1732.03.21	№ 5997. Высочайшая резолюция на доклад Генерал-Майора Тараканова. – <i>О поселении Ландмилицких полков на линии.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 661 – 662)
1732.03.30	№ 6014. Высочайшая резолюция на доклад Сената. – <i>О производстве Ландмилицких полков лекарям жалованья против Остзейских гарнизонных.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 745)
1732.07.19	№ 6133. Сенатский. – <i>О дозволении Ландмилиции строить мундир на свои деньги.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 889 – 890)
1732.08.04	№ 6142. Сенатский. – <i>О выдаче офицерам лекарям, определенным в Ландмилицкие полки, жалованья в зачет и прогонных денег.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 894 – 895)
1732.08.11	№ 6147. Сенатский. – <i>О селении при Украинской линии Ландмилицких полков и о строении слобод внутри линии.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 897)
1732.10.12	№ 6227. Сенатский. – <i>О назначении сумм на содержание Ландмилиции и Закамских гарнизонов; о приеме и употреблении оных сумм; о составлении оным ведомостей и присылке оных в Камер-Коллегию и Штатс-Контору, а подлинных книг и счетов в Генеральный Кригс-Коммисариат.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 950 – 952)
1732.11.07	№ 6250. Именной, данный Сенату. – <i>Об ассигновании сумм на содержание Ландмилиции и состоящего при оной Генералитета.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 969 – 970)

Додаток Д (продовження)

1732.11.30
№ 6269. Сенатский. – <i>О сборе доходов, назначенных на содержание Ландмилиции.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 981)
1732.12.11
№ 6279. Высочайше утвержденный доклад Военной Коллегии. – <i>О переименовании 20 Ландмилиции полков по приложенному реестру.</i> (ПСЗ. – Т. 8. – 1830. – С. 988 – 989)
1733.01.27
№ 6315. Сенатский. – <i>Об употреблении назначенных в Ландмилицкие полки прежних служилых людей на линейную работу, и для строения слобод, о продовольствии их провиантом, о плате им заработанных денег по Плакату и об определении в Ландмилицкие полки по одному Обер-Коммисару.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 21 – 23)
1733.02.12
№ 6324. Высочайшая резолюция на доклад Сената. – <i>О производстве Генералитету при Ландмилицких полках жалованья, равного с окладом. Получаемым Офицерами тех полков.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 30)
1733.03.09
6№ 343. Сенатский. – <i>Об отпуске в ландмилицкие полки пороха и свинца из Артиллерии, по рассмотрению Военной Коллегии.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 51)
1733.05.28
№ 6418. Именной, данный Военной Коллегии. – <i>Об укомплектовании и об устройстве ландмилицких полков, и о подаче в Кабинет чрез каждые полгода именных списков об офицерах, на службе состоящих, и выбывающих из полков за смертью, или за другими причинами.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 143)
1733.09.01
№ 6472. Именной. – <i>Об укомплектовании всех полевых, гарнизонных и ландмилицких полков.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 194 – 196)

Додаток Д (продовження)

1733.09.29
№ 6493. Сенатский. – <i>О распределении в ландмилицкие полки мастеровых людей, выбирая их из самой ландмилиции и из вольных мастеров.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 220 – 221)
1734.09.20
№ 6628. Высочайшая резолюция на доношение Генерал-Лейтенанта Князя Шаховскаго. – <i>Об отставке пикинеров, из Ландмилицких полков; о сформировании, вместо их, нового полка из Малороссийского народа и о поселении онаго.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 409)
1734.12.
№ 6660. Сенатский. – <i>О положении на Ландмилицкие, Украинские и Закамские полки четырехгривенных с однодворцев и прочих служилых людей денег и о бытии тому сбору в ведении Генеральнаго Кригс-Коммисариата.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 454 – 455)
1735.08.21
№ 6791. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Киевскому Генерал-Губернатору Графу фон Вейсбаху. – <i>О дозволении поселяемым Ландмилиционным полкам строить деревянные дома и мазанки.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 563 – 564)
1735.09.02
№ 6802. Высочайше утвержденный доклад Сената. – <i>О порядке разсылки беглых раскольников, о непоселении их в Украйне и при Украинской линии, и о старании открывать их учителей.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 571)
1736.03.19
№ 6925. Именной, данный Сенату со списком с Именнаго ж указа, данного Г. Генералу Фельдмаршалу Графу Миниху. – <i>Об учреждении Украинскаго Ландмилицкаго корпуса и о правилах для устройства онаго предположенных.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 789)

Додаток Д (продовження)

1736.03.19
№ 6296. Именной, данный Конной Гвардии Подполковнику и Генерал-Адъютанту Князю Шаховскому. – <i>Об отпуске из собираемой в Малороссии и в Слободских полках суммы, ежегодно на содержание Украинского Ландмилицкаго корпуса по 20,000 рублей.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 789)
1736.05.06
№ 6953. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Генерал-Адъютанту Князю Шаховскому. – <i>Об отсылке на содержание Ландмилицкаго Украинского корпуса в год по 20,000 рублей из собираемой в Малороссии и Слободских полках суммы или из индуктнаго сбора.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 811)
1736.05.23
№ 6974. Именной, объявленный из Кабинета Ея Величества Военной Коллегии. – <i>О изображении в гербах на аммуничных вещах Высочайшаго Имени.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 837)
1737.08.26
№ 7358. Именной, данный Действительному Статскому Советнику Баскакову. – <i>О правилах смотра полков.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 251 – 254)
1738.01.14
№ 7483. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Генералу Князю Барятинскому. – <i>О сыске беглых однодворцев взятых в Ландмилицкие полки; и о наказании как укрывателей, так и тех, которые, зная о месте укрывательства не донесут об оном.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 386 – 387)

Додаток Е

Документи ПСЗ про роль Гетьманщини у матеріальному забезпеченні російської армії під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр.

<p>1735.03.08</p> <p>№ 6706. Именной, данный Сенату. – <i>О выдаче содержателю суконной фабрики Полуярославцову трети денег вперед, за сукна и каразеи для солдатских мундиров; о сравнении сей фабрики в правах с прочими и о запрещении отпускать из Малороссии за границу овчины и шерсть.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 491 – 492)</p>
<p>1735.10.25</p> <p>№ 6828. Именной. – <i>О дозволении продавать внутри Государства свинец, о запрещении вывозить оной; а равно и порох за границу.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 593 – 594)</p>
<p>1735.11.12</p> <p>№ 6834. Именной. – <i>О заключении контрактов с Российскими и иностранными купцами фабрикантами и мастеровым о поставке материалов и вещей нужных для обмундирования армии.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 601 – 602)</p>
<p>1735.12.11</p> <p>№ 6839. Именной. – <i>О укомплектовании полков драгунскими подъемными лошадьми и об оштрафовании приемщиков за притеснение поставщиков.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 607)</p>
<p>1735.12.23</p> <p>№ 6847. Высочайше утвержденный доклад Кабинет-Министров. – <i>О расположении Кирасирских полков в Малороссии, и об отводе оным сенных покосов.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 658 – 659)</p>

Додаток Е (продовження)

1736.02.10
№ 6883. Сенатский. – <i>О выборе в каждом дистрикте Воронежской и Белгородской Губерний кандидатов по три человека на места Коммисаров, для сбора в Слободских полках с Малороссиян по указу 1733 года, на драгунские полки порционов и рационов.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 736 – 737)
1736.02.10
№ 6886. Сенатский. – <i>О перемене окладов Малороссийских городов Почена и Ямполья для облегчения жителей городских и уездных, в платеж податей.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 737 – 738)
1736.02.11
№ 6888. Именной, данный Генерал-Адъютанту Князю Шаховскому. – <i>Об учреждении почт во всей Малороссии и о штрафах положенных за укрывательство беглых.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 739 – 740)
1736.03.09
№ 6912. Регламент <i>о содержании полевых аптек</i> , - состоявшийся по Высочайше утвержденному докладу Медицинской Канцелярии. (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 767 – 776)
1736.05.05
№ 6946. Именной, данный Военной Коллегии. – <i>О разсылке Российским фабрикантам образцов для делания мундирных сукон.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 805)
1736.05.06
№ 6948. Именной, данный Сенату. – <i>О сборе для армии провианта с Малороссийских и Слободских полков обывателей с каждого двора, и Воронежской и Белгородской Губерний с каждой положенной в подушной оклад души, кроме однодворцев взятых в ландмилицкую службу, и о платеже за тот провиант денег по существующим в тех местах ценах.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 806 – 807)

Додаток Е (продовження)

1736.05.24	
№ 6975. Резолюция Кабинет-Министров на сообщение Сената. – <i>О приеме Воронежской и Белгородской Губерний от обывателей провианта и фуража, в зачет подушных денег на вторую половину 1736 года.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 837 – 838)	
1736.06.10	9/855
№ 6985. Сенатский. – <i>Об устройстве почтовых станций от Москвы до Крыма и до Азова для скорейшаго сношения с армиями.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 855 – 856)	
1736.07.16	
№ 7011. Именной, данный Генерал-Лейтенанту Князю Барятинскому. – <i>О соглашении Малороссийских и Слободских полков обывателей к поставке, сверх определенного с них сбора для армии провианта, ржи и муки до 100,000 и овса до 50,000 четвертей, с уплатою им за поставку, по справочным ценам, денег; о прекращении, на время оной поставки, винокурения и об отвозе всего купленного провианта к назначенным магазинам наймом, или на обывательских подводах, с платою денег по плакату.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 880 – 882)	
1736.08.11	
№ 7029. Именной, данный Генерал-Лейтенанту Князю Барятинскому. – <i>О расположении сбора с Малороссийских и Слободских полков обывателей до 1000 быков для армии; о выдаче денег за оные по настоящим ценам и о запрещении вывозить в заграничные города хлеб, вино и быков для продажи.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 898 – 900)	
1736.08.11	
№ 7031. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Воронежскому Вице-Губернатору Лукину. – <i>Об описи имеющагося в Воронежской и Белгородской Губерниях на винокуренных заводах наличнаго хлеба, и о некурении на оных вина до окончательнаго сбора на армию провианта.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 900 – 901)	
1736.10.06	
№ 7077. Именной, за пописанием Кабинет-Министров и Сената. – <i>Об отпуске из России козлиных кож отделанных, а не сырых.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 953)	

Додаток Е (продовження)

1736.11.12	№ 7099. Сенатский, в следствие Именных указов, объявленных из Кабинета. – <i>О сборе провианта в Белгородской и Воронежской Губерниях и о подтверждении, чтобы заготавливаемый провиант содержан был в кулях и в крепких и безопасных от пожарнаго случая местах.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 971– 972)
1736.11.16	№ 7100. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Генерал-Лейтенанту Князю Барятинскому. – <i>О штрафовании Малороссийских Старишин за излишние сборы с тамошних неимущих обывателей; о сборе на расположенные в тамошних местах полки провианта и фуража натурою безденежно, и о сравнении поселенных в Малороссии и Слободских полках раскольников платежем подушных денег с прочими раскольниками.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 972 – 974)
1736.05.08	№ 6954. Резолюция Кабинет-Министров на доклад Военной Коллегии. – <i>О покупке для кирасирских полков строевых лошадей в Российских Черкасских и заграничных заводах по определенной в штат цене.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 811 – 812)
1736.09.06	№ 7048. Сенатский. – <i>О сборе со всего Государства, для укомплектования армии, лошадей с 253 ревизских души, по одной лошади.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 920 – 925)
1736.12.14	№ 7122. Высочайшая резолюция на доклад Сената. – <i>О возобновлении винокурения в тех местах Малороссии, из которых положенное число провианта в магазины сполна поставлено.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 1002 – 1004)
1736.12.16	№ 7125. Сенатский. – <i>О сборе драгунских лошадей с иноземцев, имеющих маетности в Малороссии.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 1005)

Додаток Е (продовження)

1736.12.16	<p>№ 7126. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Генерал-Лейтенанту Князю Баратинскому. – <i>О перевозе провианта из Харьковского и из Лубенского магазинов в Изюмский и в Кременчугский, на обывательских подводах, с платою по деньге на версту.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 1005 – 1006)</p>
1736.12.28	<p>№ 7138. Сенатский. – <i>О понуждении к поставке рекрут и лошадей к Генварю месяцу 1737 года, под опасением ответственности по законам и о доставлении от Губернаторов и прочих определенных к сему сбору лиц в Кабинете Ея Императорского Величества рапортов чрез каждые две недели.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 1014 – 1020)</p>
1736.12.29	<p>№ 7140. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Военной Коллегии. – <i>О нечинении при наборе рекрут и сборе лошадей, никаких законопротивных поступков.</i> (ПСЗ. – Т. 9. – 1830. – С. 1020 – 1021)</p>
1737.01.02	<p>№ 7144. Резолюция Кабинет-Министров на сообщение Сената. – <i>О невключении в перепись служителей Архиерейских и монастырских домов, равно как и детей священно и церковнослужительских в Малороссии; о переписи оных в Санктпетербурге, Ингерманландии, в Выборгском и Кексгольмском уездах, и о записании в солдаты не бывших у присяги.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 4 – 4)</p>
173701.21	<p>№ 7165. Сенатский. <i>О даче по требованию кирасирских и других полков, работников для кошения травы и подвод для возки оной, с платежем денег по оной.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 35 – 36)</p>
1737.02.22	<p>№ 7183. Именной, за подписанием Кабинет-Министров и Сената. – <i>О невывозе в другие Государства сырых и необделанных кож.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 55)</p>

Додаток Е (продовження)

1737.02.28
№ 7190. Сообщение из Кабинета в Сенат. – <i>О даче для отправления Артиллерии по требованиям, Артиллерийской Канцелярии, уездных подвод в прибавок к ямским, с платежем за оныя от Артиллерии по Плакату.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 61)
1737.03.17
№ 7205. Сенатский. – <i>О невзымании драгунских лошадей с Протопопов, попов и малых монастырей, в коих нет конских заводов, а находятся только упряжные и рабочие лошади.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 85 – 86)
1737.10.28
№ 7418. Резолюция Кабинет-Министров на доклад Сената. – <i>О дозволении курить вино имеющим винокуренные заводы в Белгородской и Воронежской Губерниях.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 330)
1737.11.03
№ 7424. Именной. – <i>О сборе драгунских лошадей, для укомплектования армии, со всего Государства, кроме Сибирской и Архангельской губернии.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 333 – 338)
1737.11.26
№ 7451. Именной, данный Генерал-Лейтенанту Князю Барятинскому. – <i>О даче в учрежденные в Слободских полках регулярныя роты пушек из тех же полков; о позволении в Малороссии обывателям употреблять на курения вина только одну треть хлеба, и о строении и распространении Почепской парусной фабрики.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 364 – 365)
1737.12.28
№ 7475. Резолюция Кабинет-Министров на доклад Генерал-Фельдцейгмейстера Принца Гесен-Гомбургскаго. – <i>О даче, для отправления к армии Артиллерии и аммуниции, ямских по 150 подвод, и об учреждении подстав в тех местах, где ямов не находится.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 378 – 379)

Додаток Е (продовження)

1738.04.27
№ 7569. Именной. – <i>О запрещении курить вино в Провинциях, с которых, для продовольствия войск, положено собрать в зачет подушных денег, провиант натурою.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 486 – 487)
1738.05.09
№ 7577. Резолюция Кабинет-Министров на доношение Медицинской Канцелярии. – <i>Об учреждении в Воронежской Губернии полевой аптеки, и об отыскивании на Дону аптекарских трав, которая выписывались из чужих краев.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 491 – 493)
1738.06.21
№ 7604. Именной. – <i>О покупке лошадей для укомплектовании армии во всем государстве, кроме Сибири.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 544 – 545)
1738.07.03
№ 7611. Именной. – <i>О сборе во всем Государстве с 200 душ по одной лошади.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 552 – 556)
1738.10.07
№ 7664. Резолюция Кабинет-Министров на доклад Сената. – <i>Об уничтожении запрещения курить вино в Воронежской и Белгородской Губерниях, в Малороссии и в Слободских полках.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 626 – 628)
1738.10.07
№ 7666. Резолюция Кабинет-Министров на сообщение Сената. – <i>О невывозе сырых кож за границу.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 628 – 630)
1738.11.03
№ 7682. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Малороссийской Войсковой Канцелярии. – <i>О непродаже кобыл в Малороссии для отпуска за границу.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 645 – 646)
1738.12.07
№ 7700. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Генералу Румянцову. – <i>Об учреждении в Малороссии и в Слободских полках пороховых заводов.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 665)

Додаток Е (продовження)

1739.01.08	№ 7723. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Генералу Румянцову. – <i>О запрещении казакам, впредь до указа, продавать и с другими укреплять земли.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 690 – 691)
1739.09.05	№ 7889. Именной, данный Военной Коллегии. – <i>Об устройстве в Малороссийских и Слободских полках конских заводов.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 885 – 888)
1739.11.03	№ 7926. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Малороссийской Войсковой Канцелярии. – <i>О запрещении продавать кобыл в Малороссии, для отвода за границу.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 931 – 932)
1739.11.03	№ 7930. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Малороссийской Войсковой Канцелярии. – <i>Об отпуске волов из Малороссии на продажу в Великороссийских городах.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 932)
1739.11.09	№ 7938. Именной. – <i>О невзыскании штрафа, за непоставку лошадей по наряду, 1737 года и за необъявление квитанций.</i>
1739.11.26	№ 7958. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Военной Коллегии. – <i>О увольнении Малороссийских и Слободских полков от положенного на них содержания провиантом и фуражем драгунских и гарнизонных полков и об устройении для продовольствия тех полков магазинов.</i> (ПСЗ. – Т. 10. – 1830. – С. 961)

Додаток Є

Документи ПСЗ щодо роля та місця українських земель під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.

1768.11.18
№ 13198. Манифест. – <i>О начатии войны с Оттоманскою Портою.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 758 – 760)
1768.10.10
№ 13175. Сенатский. – <i>О сборе рекрут с однодворцев для укомплектования Украинских Ландмилицких полков.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 742 – 743)
1768.11.19
№ 13203. Сенатский. – <i>О сборе рекрут с однодворцев для укомплектования Ландмилицких полков.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 771 – 772)
1768.12.20
№ 13217. Именной, данный Малороссийской Коллегии. – <i>О суждении в Малороссийских казацких войсках во всех земских делах с прочими Малороссиянами, по точной силе Малороссийских прав и статутов, а в исправлении ими должностей военной службы, по Воинскому Уставу и Артикулам.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 786)
1769.01.16
№ 13230. Высочайше утвержденный доклад Военной Коллегии. – <i>О именовании Украинских и Закамских Ландмилицких полков, конных драгунскими, а прочих пехотными.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 801)
1769.01.17
№ 13232. Именной, данный Сенату. – <i>О учреждении Совета при Высочайшем Дворе, на время войны.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 802)
1769.02.20
№ 13258. Сенатский. – <i>О выдаче денежной платы и хлебных пайков наряженным для военных работ крестьянам их разных Губерний, и о зачете за рекрута умерших работников.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 843)

Додаток Є (продовження)

1769.05.15
№ 13298. Сенатский. – <i>Об имени Губернаторам и Воеводам особенного попечения в отыскании подвод и людей для отправления к армии и другим пограничным местам воинских снарядов.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 888 – 889)
1769.05.27
№ 13304. Сенатский. – <i>О печатании при Сенате о военных действиях реляций, для розсылки во все Губернии, Провинции и города.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 896 – 897)
1769.05.29
№ 13305. Высочайше утвержденный доклад Сената. – <i>О пропуске за границу к полкам разных казенных мундирных и аммуничных вещей.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 897 – 898)
1769.06.03
№ 13308. Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу. – <i>О разрешении пропуска золотой и серебрянной монеты за границу; о недопущении ввозить оную обратно, и о дозволении перевода денег векселями из армии чрез Коммисариат.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 905 – 906)
1769.06.18
№ 13318. Сенатский. – <i>О довольствовании нерегулярных войск жалованьем, провиантом и фуражем из доходов Штатс-Конторы.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 920 – 921)
1769.06.25
№ 13319. Именной, объявленный Сенату Канцеляриею Главной Артиллерии и Фортификации. – <i>О произвождении казенным мастеровым людям, находящимся в Киеве, сверх жалованья, платы, за рабочий день по три, а за праздничный по пяти копеек.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 921 – 922)

Додаток Є (продовження)

1769.10.13
№ 13369. Именной, объявленный из Сената. – <i>О возвышении цены на питья.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 1002)
1769.10.30
№ 13375. Сенатский, в следствие Именного. – <i>О новой подати налагаемой на купечество, фабрикантов и заводчиков, сверх прежде платимой.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 1008 – 1010)
1769.12.330
№ 13400. Сенатский. – <i>О правилах для всегдашнего содержания почт в исправности.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 1030 – 1033)
1770.03.09
№ 13424. Сенатский. – <i>О донесении в Сенат о умерших работниках в крепостях.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 22)
1770.04.20
№ 13450. Высочайшая резолюция на доклад Военной Коллегии. – <i>О объявлении пленных Турок и Татар, восприявших Грекороссийскую веру, вольными людьми, оставляя им на произвол избирать род жизни.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 55)
1770.05.10
№ 13460. Высочайше утвержденные докладные пункты Военной Коллегии. – <i>Об устройстве линии по рекам Берде и Московке, с приложением штата, назначенным в 7 крепостям Коммендантам и Казачьим полкам.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 60 – 61)
1770.09.02
№ 13504. Именной, данный Генерал-Майору Щербину. – <i>О содержании линии крепостей от Берды до Днепра.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 126 – 127)

Додаток Є (продовження)

1770.09.23	№ 13511. Именной, данный Военной Коллегии. – <i>О пожаловании медалей всем бывшим на сражение при озере Кагул унтер-офицерам и солдатам.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 152)
1770.11.01	№ 13526. Высочайшая резолюция на доклад Сената. – <i>Об отпуске ревеня из Коммерц-Коллегии в Медицинскую Коллегию по истинной цене.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 163 – 164)
1770.11.08	№ 13532. Высочайше утвержденный доклад Военной Коллегии. – <i>О сравнении полков Украинской дивизии с полевыми полками.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 169)
1771.03.02	№ 13574. Сенатский. – <i>О подаче Военной Коллегии в Сенат чрез каждые четыре месяца ведомости о деньгах, издержанных на содержание пленных Турок.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 233)
1771.06.06	№ 13615. Сенатский. – <i>О присылке ведомостей в Штатс-Кантору из Главной Провиантской Канцелярии о употребляемых на довольствие команд деньгах, наряженных от нерегулярных войск.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 275 – 276)
1771.08.12	№ 13636. Именной, данный Сенату. – <i>О дозволении желающим ехать в Крым с хлебом и другими съестными припасами и продавать оныя там безошлинно.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 294)
1771.10.07	№ 13670. Сенатский. – <i>О непокупке в казенные магазины привозимаго на вольную продажу хлеба.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 324 – 325)

Додаток Є (продовження)

1771.10.20	№ 13684. Высочайше утвержденный доклад Военной Коллегии. – <i>О прибавке Аудиторов в города Кизляр и Иркутск, и на линии: Орнебургскую, Сибирскую и Днепровскую.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 349)
1771.12.13	№ 13717. Сенатский, в следствие Именного. – <i>О распространении на Крымских Татар силы указа 1770 года Ноября 12.</i> (ПСЗ. – Т. 18. – 1830. – С. 402)
1772.01.16	№ 13738. Сенатский. – <i>О нечинении остановок судам с казенным провиантом и прочими потребностями, и находящимся на них прикащикам и работникам обид и притеснений.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 420)
1772.05.02	№ 13794. Высочайше утвержденный доклад Военной Коллегии. – <i>О сравнении Алексеевскаго пехотнаго полка во всем содержании с прочими пехотными полками.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 488)
1772.06.15	№ 13822. Ратификация Турецкаго Верховнаго Визиря Мусин-Оглу, данная Фельдмаршалу Графу Румянцеву, - <i>на артикулы перемирия, заключенныя 19 минуваго Мая.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 525 – 528)
1772.07.16	№ 13839. Именной, данный Сенату. – <i>О употреблении денег на покупку одежды и обуви Турецким пленникам из Штатс-Конторских доходов.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 545)
1772.12.05	№ 13915. Сенатский. – <i>О непокупке из магазинов как провианта и овса, так и никаких других казенных вещей без публикаций о продажах и без ведома определяемых над казенными магазинами главных командиров.</i> (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 672 – 673)

Додаток Є (продовження)

1773.01.29	№ 13943. Мирный и союзный трактат между Российской Империею и Ханством Крымским. (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 708 – 712)
1774.07.10	№ 14164. Трактат вечного мира и дружбы, заключенный между Империею Всероссийскою и Оттоманскою Портою в ставке Главнокомандующаго, Генерал-Фельдмаршала Графа Румянцова, при деревне Кучук-Кайнардже на правом берегу реки Дуная. (ПСЗ. – Т. 19. – 1830. – С. 957 – 966)
1775.01.30	№ 14238. Сенатский, в следствие Именнаго. – <i>О представлении пленных Турок к Губернаторам или Воеводам, без различия пола и лет, для возвращения в их отчество.</i> (ПСЗ. – Т. 20. – 1830. – С. 18 – 19)
1775.02.14	№ 14252. Именной, данный Сенату. – <i>Об учреждени Азовской Губернии, с разделением оной на две Провинции Азовскую и Бахмутскую.</i> (ПСЗ. – Т. 20. – 1830. – С. 55 – 56)
1775.03.17	№ 14274. Манифест. – <i>О мире с Оттоманскою Портою.</i> (ПСЗ. – Т. 20. – 1830. – С. 80 – 82)
1775.03.17	№ 14275. Манифест. – <i>О Высочайше дарованных разным сословиям милостях, по случаю заключеннаго мира с Портою Оттоманскою.</i> (ПСЗ. – Т. 20. – 1830. – С. 82 – 86)
1775.04.04	№ 14293. Конвенция с Турцией. – <i>О границах.</i> (ПСЗ. – Т. 20. – 1830. – С. 102 – 104)
1779.03.10	№ 14851. Изъяснительная конвенция, заключенная между Российской Империею и Портою Оттоманскою, на которую взаимныя ратификации в 24 день Июня сего же года. (ПСЗ. – Т. 20. – 1830. – С. 800 – 805)